शासनसम्राट्-तपागच्छाधिपति-सूरिचक्रवर्ति-

तीर्थरक्षैकदक्ष-जगद्गुरु-भट्टारकाचार्य-

श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वराः ।

जन्म सं. १९२९ कार्तिक सुद १ महुवा ॥ दीक्षा १९४५ जेठ सुद ७ भावनगर.
गणिपद १९६० कार्तिक वदि ७ वळा (वल्लभीपुर).

पन्यासपद १९६० मागसर सुद ३ वळा (वल्लभीपुर)
आचार्यपद १९६४ जेठ सुद ५ भावनगर.

नमामि नेमिसूरीशं, क्ष्मापालालिसेवितम् ।
प्रतापाभिर्जितार्कं च, सम्राजं शासनस्य च ॥ १ ॥

सविवरणस्य नयरहस्यप्रकरणस्य विषयानुक्रमणिका

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

રા. રા. શેઠશ્રી સૌભાગ્યચંદ ચુનીલાલની

-: જીવનરેખા :-

રા. રા. શેઠશ્રી સૌભાગ્યચંદભાઈ જૈનોથી સમૃદ્ધ જૈનપુરી' સમા રાજનગર (અમદાવાદ)ના રહીશ છે. જેઓ વિશાશ્રીમાળી-જ્ઞાતીય ધર્મનિષ્ઠ શ્રમણોપાસક શ્રેષ્ઠિવર્ય છે જેઓ સ્વભાવે સરળ અને ભદ્રિક છે. જેઓ સરળ સ્વભાવી ચુનીભાઈ શેઠના પુત્રરત્ન છે. વિ સં. ૧૯૪૦ ના ફાગણ વદ તેરસને મંગળવારે સ્વજનોને મંગળકારી જન્મ ધારણ કર્યો અને માતુશ્રી સાંકુબાઈના સૌભાગ્ય-રુપ સમુદ્રની અભિવૃદ્ધિમાં જાણે ચંદ્ર સમા તે બાળકનું ફોઈએ ગુણાનુસારી "સૌભાગ્યચંદ્ર" એવું નામ, નામસ્થાપન સમયે જાહેર કર્યું. જેઓ એક વર્ષને સાત દિવસના થયા, તે દરમ્યાન માતુશ્રી સાંકુબાઈ પરલોક સિધાવ્યા. આટલી કોમળ કમળની કળી સમી ખીલતી વયમાં માતા અવસાન પામવા છતા, શેઠશ્રી પોતાના સૌભાગ્યથી જ ઉછેરાયા અને વ્યવહારિક અભ્યાસમાં મેટ્રીક પાસ થયા. શેઠશ્રીના પિતાશ્રી વિ. સં. ૧૯૬૭ માં અવસાન પામ્યા. બાદ તેઓએ ધંધાની અનેક લાઈનો લીધી. જીવનમાં અનેક વ્યાપારો ખેડયા, કુશળ વ્યાપારી બન્યા અને લાખો રૂપિયા પેદા કરી સૌભાગ્યચંદ શેઠ લક્ષ્મીથી સૌભાગ્યશાળી થયા ને સ્વનામને સાર્થક કર્યું.

જેઓનાં સહચારિણી ધર્મપત્ની અખંડ સૌભાગ્યવંતાં સ્વ૦ શેઠાણી 'વિમળાબ્હેન' હતાં. જેઓ શેઠશ્રીને ધર્મકરણીમાં વારંવાર

આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વર પટ્ટાલંકાર
શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી

પ્રેરણા કરીને જોડતાં, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમજ સખાવતોમાં શેઠાણી શ્રીમતી વિમળાબ્હેનનો મોટો ફાળો રહેતો. જે શેઠાણીએ એક ધાનની શ્રીનવપદજી મહારાજની ઓળીની સંપૂર્ણ આરાધના કરી હતી. ગઈ સાલમાં જ શેઠાણી અવસાન પામ્યાં. તેમના શ્રેયોર્થે શેઠશ્રીએ પાંચ હજારની રકમ સુકૃતમાં ખરચવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. છેલ્લા ચાર વર્ષમાં જેઓએ દસ હજાર જેટલી રકમ સુકૃતમાં ખરચી સ્વોપાર્જિત ચંચળ લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કર્યો છે. પ્રતિ વર્ષ જેઓ સાતે ક્ષેત્રોમાં સારી સખાવતો કરે છે. આ ગ્રંથનું પ્રકાશન પણ તેઓશ્રીને ફાળે જાય છે. કારણ કે-આ પ્રકાશનમાં તેઓ સંપૂર્ણ સહાયક છે. ખરેખર આવા ઐશ્વિર્યની આ જીવન-રેખા સૌ કોઈને પ્રશંસનીય તેમજ અનુમોદનીય છે.

પ્રકાશકીય નિવેદન

સાતે નયનું સુંદર બયાન કરનાર 'નયરહસ્ય' નામનો આ ગ્રંથ છે. તેના રચયિતા પૂજ્યપાદ જૈન ન્યાયના પ્રાણદાતા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય **શ્રીમદ્ યશોવિજય** મહારાજ છે. જેઓને કાશીના પંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થમાં જય મેળવવાથી 'ન્યાયવિશારદ' પદથી અલંકૃત કર્યા હતા અને ન્યાયના એક સો ગ્રંથ બનાવ્યા બાદ 'ન્યાયાચાર્ય'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેમની કસાયેલી વિદ્વદ્યોગ્ય કલમથી લખાયેલ આ ગ્રંથ છે, જે આધુનિક પ્રજાને ટીકા વિના સાંગોપાંગ લાગવો મુશ્કેલ છે, તેથી પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ્ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર સૂરિચક્રચક્રવર્ત્તિ આચાર્ય મહારાજાધિરાજ **શ્રીમદ્ વિજયનેમિ-સૂરીશ્વરજી** મહારાજશ્રીજીના પટ્ટાલંકાર વ્યાકરણવાચસ્પતિ

કવિરત્ન શાસ્ત્રવિશારદ પૂજ્ય આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્ય-સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ વિદ્વત્સમાજ તેમજ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ તત્ત્વરસિક જીવોને પ્રમોદદાત્રી 'પ્રમોદા' નામની વિવૃત્તિ-ટીકા રચી આ નયરહસ્ય ગ્રંથને સુગમ બનાવ્યો છે. તેને અમો સહર્ષ પ્રકાશિત કરીએ છીએ. અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી મૂળ ગ્રંથ છે, એ વાત તો નિઃશંક છે, પરંતુ ટીકાકાર મહર્ષિએ પણ તેના ઉપર તલસ્પર્શી વિશદ 'પ્રમોદા' વિવૃત્તિ રચી, પોતાની પ્રકાંડ પ્રતિભાને વ્યક્ત કરી છે; જે સાદ્યન્ત સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી નિરીક્ષણ કરનારને સહેજે ખ્યાલમાં આવે તેમ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ 'પ્રમોદા' વિવૃતિની સાર્થકતાનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો નથી. જૈન ન્યાય-સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ ગ્રંથ અનેરો પ્રકાશ ફેંકે છે.

આ ગ્રંથપ્રકાશનમાં વ્યાખ્યાનરસિક ભદ્રિકાત્મા સૌભાગ્ય-ચંદ ચુનીભાઈએ, પોતાને ધાર્મિક જીવનમાં જોડનાર સ્વ૦ ધર્મ-સહચારિણી અખંડ સૌભાગ્યવંતી શ્રીમતી 'વિમળા'બ્હેનના સ્મરણાર્થે તેમજ શ્રેયોર્થે સંપૂર્ણ સહાય કરી છે, તે ખરેખર અનુમોદનીય છે.

પૂજ્ય વિદ્વાન્ મુનિશ્રી મહિમાપ્રભવિજયજી મહારાજે પ્રેસ કોપી મેળવવા વગેરેમાં જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે આ સ્થળે નોંધપાત્ર છે. આ ગ્રંથરત્નાકરમાં કયાં કયાં વિષયરત્નો કયાં કયાં છે, તેની જીજ્ઞાસાવાળા મહાનુભાવોને વિશાળકાય વિષયાનુ-ક્રમણિકાનું નિરીક્ષણ કરવા ભલામણ કરીએ છીએ; જેથી ગ્રંથ ને ટીકાની મહત્તાનો ખરો ખ્યાલ આવી જશે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થનું સાદ્યન્ત સૂક્ષ્મસંશોધનનું કાર્ય વ્યાકરણતીર્થ પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે કુશળતાથી જે કરેલ છે, તે પણ સંસ્મરણીય છે. ઈત્યલં પ્રસંગેન.

આ ગ્રંથના સહાયક :

શ્રેષ્ઠી શ્રી શોભારામ ચુનીલાલ

શાહીબાગ, લક્ષ્મી નિવાસ; અમદાવાદ.

શ્રી દીવા પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ

अर्हम् ।

न्यायविशारद–न्यायाचार्य–महोपाध्याय–

श्रीयशोविजयगणिवरविरचितं

नयरहस्यप्रकरणम् ।

तदुपरि–

तपोगच्छाधिपति–श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार–

श्रीविजयलावण्यसूरिविरचिता–

प्रमोदा विवृतिः ।

यज्ज्ञानाऽगोचरत्वे भवति नियमिताऽलीकता शून्यता वा,
यत्पूजाकृत्यऽयोग्ये भवसमनुगतेऽभव्यता मुग्धता वा ।
यस्माद् भावारिवर्गोऽपहृतिमतितरां लम्भितो वाक्प्रचारो,
दोषास्पृष्टो यदीयो भवतु जिनवरः सोऽन्तिमो मङ्गलाय ॥१॥

वाणी सा नीतिपूर्णा प्रमितिविषयगाऽव्ययलेशाऽविमिश्रा,
स्याद्वादानन्यदेहाऽखिलमतघटनामूलतालिङ्गितार्था ।
गुप्ता भङ्गैरनल्पैर्बुधततिमहिताऽव्याप्यराद्धान्तकान्ता,
जीयाद्वीरास्यगीताऽभयपदनयनैकान्तमार्गावनद्धा ॥२॥

आचार्या हेमचन्द्रप्रमुखबुधवरास्तेऽत्र कृत्ये निसर्गात्,
साहाय्यं स्वानुवृत्त्या विदधतु महिता वाग्मितामग्रगण्याः ।
यद्ग्रन्थालोकजन्मा निजपरसमयाभीष्टराद्धान्तकान्ता,
वाणी निर्दुष्टभावा विलसति गहने तत्त्वमार्गेऽमिताभा ॥३॥

येषां मानविचारणाऽतिगहना नीत्यर्थचर्चा वरा,
निक्षेपप्रतिपादनैककलिता वाणी निसर्गोज्ज्वला ।
ते सूरीश्वरनेमिसूरिगुरवः सिद्धान्तपारङ्गमा,
व्याकृत्यादिविधानकर्मनिपुणाः सन्त्वत्र विघ्नापहाः ॥४॥

मू०-ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वा, वीरं तत्त्वार्थदेशिनम्।
परोपकृतये ब्रूमो, रहस्यं नयगोचरम् ॥१॥

रहस्यं धीमन्तः किमपि नयगं वाचकवरा,
समन्तात् सिद्धान्ताम्बुधिमथनतो रत्नमवरम्।
अभिव्यक्तं चक्रुर्यदिह भविता तत्र विविधो,
ममैषा सम्पृक्ता कृतिरपि न हास्याऽमलधियाम् ॥५॥

मूलार्थबोधप्रवणा व्याख्या लावण्यसूरिणा।
सतां नयरहस्यस्य मोदाय क्रियते मया ॥६॥

प्रारब्धनिर्विघ्नपरिसमाप्तये मङ्गलमाचरन् कर्तव्यं प्रतिजानीते-ऐन्द्रेति। यद्यपि मङ्गलं विनाऽपि नास्तिकादीनां ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यत इति व्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति कारणता न सम्भवति, तत एव च न विघ्नध्वंसं प्रत्यपि सा, फलान्तरं प्रति कारणता तु तस्य न कस्याऽप्यनुमतेति, निष्फलत्वान्न कर्तव्यमेव मङ्गलम्, तथाऽपि अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वसिद्धौ फलान्तरस्यानुद्देश्यत्वेन मङ्गलफलत्वासम्भवात् समाप्तिफलकत्वमेव। नास्तिकैरेतज्जन्मनि मङ्गलेऽकृतेऽपि फलवत्त्वाज्जन्मान्तरे तैर्मङ्गलं कृतमित्यवधारणसम्भवेन न व्यतिरेकव्यभिचारः। कादम्बरीप्रभृतिग्रन्थे मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्त्यदर्शनेनाऽन्वयव्यभिचारस्तु नोद्भावनार्हः, विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मङ्गलं कारणं न साक्षात्, एवञ्च यत्र समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्न इति तादृशविघ्नविनाशं प्रति बलवत्तरस्यैव मङ्गलस्य कारणत्वमिति तादृशमङ्गलाभावान्न तत्रत्यबलवत्तरविघ्नध्वंस इति तादृशव्यापारलक्षणसम्बन्धेन कारणीभूतस्य मङ्गलस्याभावेन समाप्त्यभावेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वे स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलशक्तिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्त्यभावलक्षण-

स्यान्वयव्यभिचारस्याभावात् यद्वा समसङ्ख्यकविघ्नध्वंसं प्रति समसङ्ख्यकमङ्गलस्य कारणत्वमतो न्यूनसङ्ख्याकमङ्गलतस्तत्समसङ्ख्यकविघ्ननाशेऽपि विघ्नान्तरस्य सद्भावान्न समाप्तिरिति प्राचां मतम् ॥

नव्यमते तु विघ्नध्वंसफलकत्वमेव मङ्गलस्य न तद्द्वारा समाप्तिफलकत्वम्, यत्र व्यापारिणः प्रमाणान्तरसिद्धकारणत्वोपपत्तये व्यापारकल्पनं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, यथा-आगमविहितक्रियायाः कालान्तरीणस्वर्गं प्रति कारणत्वस्योपपत्तये व्यापारस्यादृष्टस्य कल्पनमित्यदृष्टलक्षणव्यापारेण व्यापारिस्वरूपायाः क्रियाया नान्यथासिद्धिः, यत्र तु व्यापारिणः कारणत्वमन्तराऽपि व्यापारस्य कारणत्वं क्लृप्तं तत्र भवत्येव व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः, यथा-मोक्षं प्रति काशीमरणस्य, तत्र-

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"

इत्यादिश्रुत्या मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य कारणत्वं क्लृप्तम् यस्यापि न काश्यां मरणं तस्यापि तत्त्वज्ञानान्मोक्षस्य भावादिति काशीमरणेऽपि तत्त्वज्ञाने सत्येव मुक्तिरिति व्यापारेण तत्त्वज्ञानेन क्लृप्तकारणभावेन व्यापारिणः काशीमरणस्यान्यथासिद्धिरिति 'काशीमरणान्मुक्तिः" इत्यत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वम्, प्रकृतेऽपि कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावविधया समाप्तिलक्षणकार्यविशेषं प्रति प्रतिबन्धकाभावविशेषस्य विघ्नाभावस्य कारणत्वं क्लृप्तमिति तेन व्यापारिणो मङ्गलस्य समाप्तिं प्रत्यन्यथासिद्धिः । स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतेन मङ्गलेन विघ्नात्मकप्रतियोगिलक्षणसहकारिकारणाभावाद् विघ्नध्वंसस्याजननेऽपि मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं निर्वहत्येव, यतः सहकारिकारणसमवधाने सत्येव कारणे फलोपधायकत्वनियमोऽन्यथा तु स्वरूपयोग्यतैवेति स्वरूपयोग्यतामुपादाय निर्विघ्नपुरुषकृतमङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वसम्भवात् । अत एव 'मङ्गलं विघ्नध्वंसाय वेदबोधितकर्तव्यताकं विघ्नध्वंसार्थमलौकिकशिष्टाचार-

विषयत्वाद्, इत्यनुमानसिद्धस्य 'विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेद्' इति वेदस्य मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वबोधकस्य विषयबाधादप्रामाण्यमिति शङ्काऽपि व्युदस्ता, साङ्गे कर्मणि फलावश्यम्भावस्य स्वीकृतत्वेन मङ्गलेन विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्य सहकारितयाऽङ्गत्वेन तदभावे मङ्गलस्य साङ्गत्वाभावात्; साङ्गत्वाभावादेव च पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य पापरूपप्रतियोग्यभावेन पापध्वंसलक्षणफलोपधानाभावेऽपि न पापध्वंसजनकतया प्रायश्चित्तबोधकवेदाप्रामाण्यम्। विघ्नस्य समाप्तिप्रतिबन्धकदुरितविशेषस्य तद्वतोऽपि पुंसोऽतीन्द्रियतया तन्निश्चयाभावेन तच्छङ्कयैव तद्ध्वंसार्थं तेनापि पुंसा मङ्गलस्याचरितत्वेन स्वतःसिद्धविघ्नविरहवताऽपि पुंसा स्वगतविघ्नशङ्काशीलेन विघ्नध्वंसार्थं मङ्गलाचरणमुपपद्यत एव। यद्यप्यभावे वैजात्याभावेन मङ्गलकार्यतावच्छेदकं विघ्नध्वंसत्वमेव वाच्यम्, तच्च न सम्भवति "सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति गणेशस्तवपाठतः" इति वचनान्मङ्गलानात्मकादपि गणेशस्तवपाठाद् विघ्नध्वंससम्भवेन विघ्नध्वंसत्वस्य मङ्गलाजन्येऽपि सत्त्वेन मङ्गलजन्यताऽतिप्रसक्तत्वात्, विघ्ने वैजात्यस्य सम्भवेऽपि विजातीयोऽपि विघ्नः सर्वविघ्नान्तर्गत एव, तद्ध्वंसोऽपि मङ्गलाभावे विनायकस्तवपाठाद् भवत्येवेति विजातीयविघ्नध्वंसत्वमपि न मङ्गलस्य कार्यतावच्छेदकम्, तथाऽपि मङ्गलाव्यवहितोत्तरजायमानविघ्नध्वंसत्वं मङ्गलस्य, विनायकस्तवपाठाव्यवहितोत्तरजायमानविघ्नध्वंसत्वं विनायकस्तवपाठस्य च कार्यतावच्छेदकं भवत्येव। 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितेः 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' इति परामर्शादिव 'वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वतः' इति परामर्शादपि भावेन सामान्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वस्यातिप्रसक्ततया तत्तत्परामर्शकार्यतानवच्छेदकत्वे तत्तत्परामर्शाऽव्यवहितोत्तरजायमानतथाविधानुमितित्वस्य तत्तत्परामर्शकार्यतावच्छेदकत्वं यथाऽनुमतं तथा प्रकृतेऽपीति मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रत्यवश्यमुपपद्यतेतराम्, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादित एव, समाप्तिकारणविघ्नध्वंसकारणत्वेन मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति प्रयोजक-

तया मुक्त्यर्थिनां काशीमरण इव समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। यद्यपि यत्कार्यं प्रति यस्य येन रूपेण येन सम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं तद्धर्माऽवच्छिन्नतत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्य कारणत्वमित्यवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतिबन्धकताऽवच्छेदकसम्बन्धेन प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेऽपि सम्बन्धाऽन्तराऽवच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्य सत्तया प्रतिबध्यीभूतकार्यस्योत्पत्तिः स्यात्, तथा च स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रति दुरितविशेषलक्षणस्य विघ्नस्य समवायसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतया समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नविघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव कारणत्वम्, ध्वंसीयप्रतियोगितायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभावेन कारणतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वाद् विघ्नध्वंसो न समाप्तिं प्रति कारणमिति विघ्नध्वंसकारणत्वेऽपि मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति प्रयोजकत्वाभावान्न समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिसम्भवः, तथाऽपि विघ्ने सति विघ्नाऽत्यन्ताभावो न वर्तत इति मङ्गलेन विघ्नध्वंसे जाते तत्प्रयुक्तो विघ्नात्यन्ताभावो वर्तत इत्येतावता विघ्नात्यन्ताभावस्यान्यथप्रयोजकविघ्नध्वंसकारणत्वाद् भवत्येव मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति प्रयोजकत्वमिति। उक्तदिशा प्राचीननवीनमतभेदेन मङ्गलस्य सफलत्वमवलम्ब्य तत्कर्तव्यतां ग्रन्थारम्भे नैयायिका व्यवस्थापयन्ति॥

अन्ये तु-शिष्टाः कचिदभीष्टे प्रवर्तमाना मङ्गलकरणपूर्वकमेव प्रवर्तन्त इति मङ्गलमकृत्वैव ग्रन्थकरणे प्रवर्तमानस्य शिष्टाचाराकरणाद् अशिष्टत्वं परैः सम्भावितमापतेदिति शिष्टाचारपरिपालनमेव मङ्गलफलम्, शिष्टाचारे परिपालिते च शिष्टकृतोऽयं ग्रन्थ इति कृत्वा शिष्टानुयायिभिरध्ययनाध्यापनादिभिरादृतो भवतीति प्राहुः।

अपरे तु-"श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि। अश्रेयसि प्रवृत्तानां क्वाऽपि यान्ति विनायकाः" ॥१॥ इति वचनाद् नास्तिकग्रन्थस्यातत्त्वार्थनिरूपणप्रवणतया मोक्षमार्गप्रतिरन्धित्वेनाश्रेयोरूपतया तत्र विघ्नासम्भवेन तत्समाप्तेर्न मङ्गलपूर्वकत्वं किन्तु श्रेयोमार्गप्ररूपणप्रवणतत्त्वार्थप्रतिपादकास्तिकग्रन्थसमाप्तेरेव मङ्गल-

त्वन्यस्य तत्रैव श्रेयःसाधनत्वेन श्रेयोरूपे विघ्नसम्भवादिति तत्त्वार्थप्ररूपकग्रन्थसमाप्तिं प्रत्येव विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य कारणत्वमिति नास्तिकग्रन्थसमाप्तेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न तत्र व्यभिचारचोदनावकाश इत्याहुः ॥

'इन्द्रश्रेणिनतम्' इत्येवमुक्त्याऽपि भगवतो महावीरस्य पूजातिशयो ज्ञायत एव, तथापि 'ऐम्' इति सरस्वतीमन्त्रसमाराधनत एव ग्रन्थकर्तुः श्रीमतो यशोविजयमहोपाध्यायस्य कवित्वविद्याद्युत्कर्षप्राप्तिरिति प्रायः स्वनिर्मितग्रन्थमात्र एवारम्भे उक्तमन्त्रकीर्तनं स्वनिर्मितत्वावबोधकमतोऽत्रापि तदवगतये 'ऐन्द्रश्रेणिनतम्' इत्युक्तिः। यः खलु देवेन्द्रसमूहपूज्यः स नरेन्द्रादिपूज्यः स्यादेवेति पूजातिशयलाभः। वीरमिति-लोके वाह्यशत्रुजयनशीलोऽपि पराक्रमशालित्वाद् धीर इत्युच्यते, तीर्थकृत् पुनरन्तःशत्रुरागद्वेषाद्यत्यन्तोच्छेदाऽप्रतिघसामर्थ्यान्महावीर इति, तमित्यर्थः; अनेन योगरूढेन विशेष्यसमर्पकपदेनावयवशक्त्याऽपायापगमातिशयो लभ्यते। 'तत्त्वार्थदेशिनम्' इत्यनेन "उप्पेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा" इति वचनेन सर्ववस्तुव्यापकोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वलक्षणसत्त्वप्रतिपादनतोऽनेकान्तात्मकत्वं द्रव्यपर्यायनयद्वयावबोध्यमबाध्यं वस्तुमात्रसमनुगतमावेदयत इति वचनातिशयो लभ्यते। एवं समवसृतौ नरामरादीन् प्रतिदिवसं द्विवारमुपदिशति भगवान् सर्वभाषापरिणामिभाषयेति तादृशदेशनावचनमेव 'तत्त्वार्थदेशिनम्' इत्युक्तिसमनुगतमित्येवंदिशाऽपि वचनातिशयलाभः। तादृशवचनातिशयो न ज्ञानातिशयं विना, वाक्यरचनां प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य कारणत्वेन विशिष्टवचनकारणतया विशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वादिति ज्ञानातिशयोऽर्थाल्लभ्यते। 'नत्वा' इत्यनेन नमस्कारलक्षणं मङ्गलमावेदितम्। नमस्कारश्च स्वापेक्षोत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः, ज्ञानं च-'मत्त उत्कृष्टो वीरः' इत्याकारकम्। ग्रन्थाध्ययनार्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्तये ग्रन्थादावनुबन्धचतुष्टयमवश्यं वाच्यम्; तल्लक्षणं तु प्रवृत्तिजनकज्ञानजनकज्ञानविषयार्थं प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं वा, प्रवृत्तिजनकम् 'इदं मदि-

"प्रकृतवस्त्वंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यव-

प्रसायनम्, इदं मत्कृतिसाध्यम्' इत्याकारकं ज्ञानम्, तज्जनकं प्रयोजनाधिकारिसम्बन्धाभिधेयानां ज्ञानम्, तदेव ज्ञानं प्रवृत्तिप्रयोजकमपि, तद्विषयत्वं प्रयोजनादिचतुष्टये वर्तत इति तच्चतुष्टयं भवत्यनुबन्धचतुष्टयम्, नहि निष्प्रयोजनेऽसम्बद्धेऽनभिलषिताभिधेयेऽनुष्ठानागोचरेऽथ प्रवृत्तिः, नाऽप्यनधिकारिणोऽध्ययनादौ प्रवृत्तिरित्यनुबन्धचतुष्टयप्रतिपादनाय 'परोपकृतये' इत्याद्युत्तरार्द्धम्। अत्र परपदेन नयरहस्याभिलाष्येव विवक्षितस्तस्यैव नयरहस्यप्रतिपादकैतद्ग्रन्थतो नयरहस्यात्मकफललक्षणोपकारसम्भवादिति "परोपकृतये" इत्यनेन नयरहस्याभिलाषी अधिकारी, नयज्ञानलक्षणं प्रयोजनं तादर्थ्यैकचतुर्थीतो यन्नयरहस्यग्रन्थस्य तदर्थावगमनम्, तद्ग्रन्थस्योक्तफलेन सह जन्य-जनकभावलक्षणसम्बन्धमन्तरेण न सम्भवतीत्युक्तसम्बन्धश्च प्रतीयते। 'नयगोचर रहस्यम्' इत्यनेन नयरहस्यनामकग्रन्थस्यैवावेदनमिति तत एव नयलक्षणोऽभिधेयस्तेन सह ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसम्बन्धश्च प्रतीयते। 'ब्रूम' इत्यनेन उत्तरकालीनकर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारलक्षणा प्रतिज्ञाऽऽवेदिता भवति, सा च श्रोतॄणां चित्तैकाग्र्यलक्षणावधानार्था॥

प्रतिज्ञातं नयगोचररहस्यवचनं नयनिरूपणपर्यवसितमेव, नयनिरूपणं चोद्देशलक्षणपरीक्षाभिर्भवेत्, तत्रोद्देशो नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनरूपः, प्रकृते 'नयगोचरम्' इत्यत्र नयशब्दोट्टङ्कनमात्रत एव निष्पन्नः, तत एव च लक्षणेनेतरभेदानुमाने उपयुक्तस्य पक्षज्ञानस्य निष्पत्तिः, परीक्षा च लक्षणेऽव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषनिरासफलिका लक्षणानन्तरं लब्धप्रसरेति नयलक्षणमितरभेदानुमितिफलकमाह-प्रकृतेति, यथा-सन् घट इति ज्ञानं नयः, तद्धि प्रकृतस्य वस्तुनः सदसदाद्यनेकात्मकस्यांशं एकदेशः सदात्मा तं गृह्णाति, सद्रूपांशादितरोंऽशोऽसदादिः तं न प्रतिक्षिपति तत्रौदासीन्यमेव भजते, न चेदं शब्दप्रमाणप्रदीर्घसन्तताध्यवसायस्यैकदेशस्वरूपं किन्तु पृथगध्यवसायविशेष एवेति 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इत्या-

सायविशेषो नयः"। दुर्नयस्याप्यधिकृतांशाप्रतिक्षेपित्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति। एवं च तत्पदेन तद्भिन्नप्रतिपन्थिधर्मोपस्थितेर्न दोषः। प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तमेवेति 'तदि-

---

दिल्लक्षणसमन्वयः। यद्युक्तलक्षणवाक्ये 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति विशेषणं नोपादीयेत, तदा प्रथमं किमपि नोक्तमेवेति तत्पदं कस्य परामर्शकं भवेदिति 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इत्यत्राप्रतीयमानार्थकं 'तदितर' इत्यपि नोपादेयं स्याद्, एवं च 'अंशाप्रतिक्षेपी अध्यवसायविशेषो नयः' इत्येव लक्षणवाक्यं भवेत्; तथा च दुर्नयोऽपि स्वविषयीभूतमंशं न प्रतिक्षिपति अध्यवसायविशेषोऽपि भवतीति तत्रातिव्याप्तिः, तद्वारणाय प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्याह-दुर्नयस्यापीति। तत्र दुर्नये। नन्वेवमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव, दुर्नयविषयोऽप्यंशः प्रकृतवस्त्वंशः, तद्ग्राहित्वमपि दुर्नये वर्तते, स्वविषयीभूतो योंऽशस्तदप्रतिक्षेपित्वमपि वर्तत इत्यत आह-एवं चेति-प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्युपादाने चेत्यर्थः। तत्पदेन 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इत्येतद्घटकतदितरांश इत्यनेन। तद्भिन्नप्रतिपन्थिधर्मोपस्थितेः-यन्नये लक्षणं सङ्गमनीयं तद्विषयो यः 'प्रकृतवस्त्वंश०' इत्यनेन गृह्यते, यथा-घटः सन्नित्यत्र प्रकृतवस्त्वंशः सत्त्वम्, तदेव प्रथमोपस्थितत्वात् तच्छब्दग्राह्यम्, तद्भिन्नो यः प्रतिपन्थी तद्विरोधी धर्मोऽसत्त्वं तस्योपस्थितेः, तदप्रतिक्षेपित्वं 'घटः सन्' इति नये वर्तत इति लक्षणसमन्वयः। घटः सन्नेवेति दुर्नये च तादृशधर्मप्रतिक्षेपित्वमेव वर्तत इति तदितरांशाप्रतिक्षेपित्वस्याभावाद्, न दोषः-नातिव्याप्तिरित्यर्थः।, 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही अध्यवसायविशेषो नयः' इत्येतावन्मात्रे लक्षणवाक्ये विन्यस्तेऽपि दुर्नयेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इत्युपात्तमित्याह प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वमपीति। सप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्येन यो बोधो जायते स प्रथमभङ्गादारभ्यांशेनोत्तरोत्तरभङ्गजनितांशतः परिपूर्णो भवतीति तावदंशसमुदितरूपोऽध्यवसायः स प्रमाणात्मकः, तदं-

तरांशाप्रतिक्षेपी' इति । सप्तभङ्गात्मकशब्दप्रमाणप्रदीर्घसन्तताध्यवसायैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणायाध्यवसायपदम्। रूपादिग्राहिणि रसाद्यप्रतिक्षेपिण्यपायादिप्रत्यक्षप्र-

शास्तु तत्तद्धर्मावगाहनप्रवणा अध्यवसायैकदेशा एव नाध्यवसायरूपाः, तेऽपि च प्रकृतवस्त्वंशग्राहिणस्तदितरांशाप्रतिक्षेपिणश्च, न च नया इति तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'अध्यवसायविशेष.' इति विशेष्योपादानमित्याह–सप्तभङ्गात्मकेति–सप्तभङ्गात्मकं यच्छब्दप्रमाणं ततो य प्रदीर्घसन्ततस्वरूपोऽध्यवसायस्तदेकदेश इत्यर्थः। यद्यपि अनन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहि ज्ञानमेव स्वपरव्यवसायिस्वरूपं प्रमाणम्, तच्च मुख्यवृत्त्या केवलज्ञानम्, सकलादेशमहिम्नाऽनन्तधर्मात्मकवस्त्ववभासकं स्यात्कारलाञ्छितवाक्यजनितज्ञानञ्च; तदन्यप्रत्यक्षादिज्ञानञ्च प्रतिनियततत्तद्धर्मविशिष्टधर्मिग्राहकत्वान्नानन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहकम्, अतो न मुख्यवृत्त्या प्रमाणं किन्तु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वलक्षणप्रामाण्यं व्यावहारिकमेवेति तस्य नयत्वमेव मुख्यवृत्त्येति तत्र लक्षणगमने लक्षणसमन्वय एव नातिव्याप्तिरिति तद्वारणाय न कोऽपि प्रयास आदरणीयः, तथापि अन्यतैर्थिकानां स्याद्वादसंस्कारविकलानां यत् प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायते तस्यानन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहित्वाभावेऽपि स्याद्वादसंस्कारवतां प्रमातृणां प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायमानं प्राधान्येन प्रतिनियतधर्मविषयकमपि गुणीभूततया धर्मान्तरविषयकमपि, एतावताऽप्यनन्तधर्मात्मकवस्तुविषयकत्वात् प्रामाण्यं तस्य निर्बाधमेव, तच्च रूपादिप्रत्यक्षज्ञानमवग्रहेहारूपमनध्यवसायात्मकत्वान्न प्रमाणं परमपायधारणात्मकं तत् प्रमाणमेव, तदपि प्रकृतवस्त्वंशस्य रूपादेर्ग्राहकं तदितरांशस्य रसादेरप्रतिक्षेपकमध्यवसायस्वरूपञ्चेति तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'अध्यवसायविशेष.' इत्यत्र विशेषपदोपादानमित्याह–रूपादिग्राहिणीति। अध्यवसायपदं च निश्चयात्मकज्ञानपरमतोऽवग्रहेहयोरतिव्याप्त्यसंभवाद्, अपायादीत्यादिपदाद् धारणापरिग्रहः। प्रत्यक्षप्रमाणेऽतिव्याप्तिश्चानुमानादिप्रमाणेऽतिव्याप्तेरप्युपलक्षिका, तेन प्रमाणमात्रे-

माणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदम् ॥ "नयाः प्रापकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम्" इति भाष्यम् [तत्त्वार्थ० अ०१ सूत्र०३५]। अत्र प्रापकत्वं प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भा-

ऽनन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहिणि प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वस्यापि भावेन तत्रातिव्याप्तेरनभिधाने न्यूनतापत्तेरनवकाशः। विशेषता चाध्यवसाये प्रकृतवस्त्वंशत्वव्यापकविषयताशून्यत्वमेव, प्रमाणे च प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वं प्रकृतवस्तुग्राहित्वादेव, तथा च विवक्षितैकांशग्राहित्ववत् तदन्यांशग्राहित्वमपि, एवञ्च प्रकृतवस्त्वंशत्वव्यापकविषयतैव तत्र न तच्छून्यत्वमिति नातिव्याप्तिरिति हृदयम् ॥

स्वयं नयलक्षणमभिधाय उक्तवैचित्र्येण तत्त्वार्थभाष्यकृदुक्तानि लक्षणान्तराण्यपि नयस्यावसेयानीत्याशयेन तत्त्वार्थभाष्यमुल्लिखति—नया इति। अर्थान्तर नयशब्दसमानार्थका प्रापकादिशब्दाः। न खलु प्रापकादिशब्दाना सर्वथैकार्थत्वमेव किन्तु कथञ्चिदर्थभेदोऽपि, य एव प्रापकास्त एव साधका निर्वर्तकाश्चेति धर्म्यंशमुपादायैकार्थकत्वं प्रकारांशमादाय तु विभिन्नार्थकत्वमित्याशयेन क्रमेण प्रापकत्वादिक लक्षयति अत्रेति। 'अध्यवसायविशेषः' इत्यत्र विशेषपदेनापि प्रमाणव्यावृत्तं प्रापकत्वादिकमभिमतम्, एतदभिसन्धानेनैव प्रमाणातिव्याप्तिवारणफलकतया विशेषपद सङ्गमय्य विशेषपदोपादानेऽतिव्याप्तिवारणप्रकारमनुक्त्वैव 'नयाः प्रापका' इत्यादिभाष्यमुल्लिख्य प्रापकत्वादिनिर्वचनं कृतवान् ग्रन्थकार.—प्रमाणप्रतिपन्नेति-प्रमाणेन प्रतिपन्ना निश्चिता ये प्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्ना विरोधिविरोधिमद्भावापन्ना नानाधर्माः सत्त्वासत्त्व-नित्यत्वानित्यत्व-भेदाभेदादयो धर्मास्तेष्वेकतरमात्रं सत्त्वं वाऽसत्त्वं वा नित्यत्वं वाऽनित्यत्वं वेत्येष एव धर्मः प्रकारो यत्र सद्भावः प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्ननानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम्, एवरूप प्रापकत्वं नयत्वेनाभिमताध्यवसायविशेषेष्वेव न प्रमाणेष्विति भवत्येतदपि नयलक्षणम्। तथाविधप्रतिप-

वापन्नानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम् । साधकत्वं तथाविधप्रतिपत्तिजनकत्वम् । निर्वर्तकत्वमनिवर्तमाननिश्चितस्वाभिप्रायकत्वम् । निर्भासकत्वं शृङ्गग्राहिकया वस्त्वंशज्ञापकत्वम् । उपलम्भकत्वं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहित्वम् । व्यञ्जकत्वं च प्राधान्येन स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् । एवं च पदार्थं प्रतिपादयन्नपि भाष्यकारस्तत्त्वतो लक्षणान्येव सूत्रितवान् ।

त्तिजनकत्व प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्ननानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकज्ञानजनकत्वम्, एतच्च नयलक्षणं ज्ञानविशेषजनकशब्दादावुपचारतो नयव्यपदेशे समनुगतम् । अनिवर्तमानेति–बलवत्तरविरोधिनाऽबाध्यमानो निश्चितः स्वाभिप्रायो यस्य सोऽनिवर्तमाननिश्चितस्वाभिप्रायकस्तत्त्वम्, एतदपि नयवाक्यस्योपचारान्नयत्वमवलम्ब्य तद्गत प्रतिपत्तव्यम् । शृङ्गग्राहिकयेति–यथा शृङ्गं गृहीत्वा मदीयेयं गौरिति विशेषतः प्रतिपादनं तथा प्रातिस्विकरूपेण वस्त्वंशज्ञापकत्वं निर्भासकत्वमित्यर्थः । वस्त्वंशज्ञापकत्वमित्यनेन वस्त्वंशमात्रज्ञापकत्वं विवक्षितं तेन प्रमाणे नातिव्याप्तिः । प्रतिविशिष्टेति–यद्यपि मत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपस्य प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहित्वमस्तीति तत्रातिव्याप्तिः, तथापि 'प्रतिविशिष्ट' इत्यनेन सूक्ष्मार्थस्य वस्त्वंशरूपस्यैव यादृशेन क्षयोपशमेनावबोधो भवति तादृशक्षयोपशम एवाभिमत इति तादृशक्षयोपशमापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहित्वं नय एवेति नोक्तातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । स्वविषयव्यवस्थापकत्वमित्यत्र 'स्वविषय' इत्यनेन वस्त्वंश एवाभिमतः, तेन प्रमाणस्यानन्तधर्मात्मकवस्तुस्वरूपस्य स्वविषयस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि न क्षतिः, प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकवस्तु प्रतीयते, तत्र यो धर्मो यदपेक्षया समस्ति तस्य धर्मस्य तदपेक्षया प्राधान्येन व्यवस्थापकस्तद्विषयको नय एव, अत एव प्रमाणस्य नयापेक्षेति बोध्यम् । एवम् प्रापकत्वादीनामुक्तदिशा नयमात्रगततया निर्वचनतो नयलक्षणत्वव्य-

यद्येवं नयानामध्यवसायरूपता कथं तर्हि "उवएसो सो णओ णाम" त्ति ?, [आव० नि०] सत्यम्–नयजन्योपदेशे नयपदोपचारात् । तथाप्येते तन्त्रान्तरीयाः स्वतन्त्रा वा चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविताः, उभयथापि मिथ्यात्वमिति चेत्, न–प्रमाणापेक्षत्वेनैतेषामु-

यस्थितौ च । लक्षणान्येव नयलक्षणान्येव ॥

अध्यवसायविशेषस्यैव प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्यादिलक्षणेन नयत्वव्यवस्थितौ उपदेशस्य वचनरूपस्य नयतयोपवर्णनं सिद्धान्ते कथं सङ्गतमित्याक्षेपमुत्थाप्य समाधत्ते–यद्येवमिति । ननु "प्रमाणनयैरधिगमः" [तत्त्वार्थ०१–६] इति सूत्रेण नयानामधिगमोपायत्वमुक्तम्, तन्न युक्तम्–अनन्तधर्मात्मकवस्त्वनवगाहिनां नयानां प्रमाणभिन्नतया मिथ्यात्वस्यैव भावेन तन्त्रान्तरीयत्वे स्वतन्त्रत्वे वा एतेषां स्याद्वादलक्षणसिद्धान्तानभिप्रेतैकरूपधर्मप्ररूपकतया प्रतिपक्षपक्षसमर्थकानां नानन्तधर्मात्मकवस्त्वधिगमोपायत्वं प्रत्युतैकान्तवाद्यभिमतैकधर्मव्यवस्थापकत्वमेवेति तत्प्ररूपणं स्याद्वादिनः स्ववधाय कृत्योत्थापनमेवेत्याशङ्कते–तथाऽपीति–अध्यवसायविशेषस्य परमार्थतस्तज्जन्योपदेशस्योपचारतो नयत्वस्य समर्थनेऽपीत्यर्थः । एते नयाः । तन्त्रान्तरीया – ऐतराद्धान्तभिन्नराद्धान्तमान्याः । वा अथवा । स्वतन्त्राः तन्त्रान्तरमनपेक्ष्य प्राधान्येन स्वविषयीभूततद्धर्मसमर्थनायाहताः । चोदकपक्षग्राहिण –चोदकस्य प्रश्नकर्तुः पक्षस्याभिमतार्थस्य ग्राहिणः समर्थकाः । मतिभेदेन विभिन्नाभिप्रायेण । विप्रधाविता –विभिन्नपन्थानमाश्रिताः, न तु स्याद्वादाभिधप्रमाणराजमार्गानुगमनपराः । उभयथाऽपि तन्त्रान्तरीयत्वे स्वतन्त्रत्वेऽपि च । मिथ्यात्वम् अप्रामाण्यम् । प्रमाणेन परस्परविरोधिभावापन्नसदसत्त्वाद्यनन्तधर्मात्मकवस्तु व्यवस्थापनीयम्, विरोधिनां सदसत्त्वादीनामेकत्रानवस्थानप्रतिपत्तिर्निषिद्धानामेकत्रयुक्त्या सामानाधिकरण्यसमर्थनमन्तरा, अपेक्षाभेदश्च नयभेदेनैव प्रतिपादनीय इत्यविरोधप्रतिपत्तये नया अपेक्षणीयाः प्रमाणैरिति स्याद्वादिनयैर्न न तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा इति न मिथ्याभिनिवेशल-

नयवैलक्षण्यात्, स्वविषयप्राधान्यरूपस्वतन्त्रतायाश्च मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात्, गौणत्व-मुख्यत्वयोर्ह्रस्वत्व-दीर्घत्वयोरिवापेक्षिकवस्तुधर्मत्वात्। प्रपञ्चितं चेदमन्यत्रेति नेह प्रतन्यते। अत एव नैकस्मिन्नर्थे नानाध्यवसायरू-

---

क्षणा इति भवत्येतेषामधिगमोपायत्वमिति समाधत्ते-नेति। एतेषां नयानाम्। उभयेति-तन्त्रान्तरीयस्वतन्त्रोभयेरित्यर्थः। तन्त्रान्तरीयत्वेऽसत एकान्तस्य ग्राहित्वेन मिथ्यात्वं स्यादपि, स्वतन्त्रता यदि स्वविषयीभूतांशभिन्नप्रतिपन्थ्यंशप्रक्षेपिता नयेषु विवक्षिता स्यात्, स्यात् तदा मिथ्यात्वम्, यदि तु स्वविषयप्राधान्यरूपैव स्वतन्त्रताऽभिमता तदा स्वविषयेतरांशे गजनिमीलिकामवलम्बमानानां प्राधान्यतः स्वविषयमवगाहमानानामीदृशी स्वतन्त्रता मिथ्यात्वमन्तरेणैव सूपपादेति न स्वतन्त्रतातो मिथ्यात्वापत्तिरित्याह-स्वविषयेति। य एव वस्त्वंश एकेन नयेन प्रधानतया विषयीक्रियते स एवान्येन नयेन गौणतया विषयीक्रियत इत्यापेक्षिकं प्राधान्यं गौणत्वञ्च वस्तुधर्म एव, यथा एकैवानामिका कनिष्ठिकापेक्षया दीर्घा मध्यमापेक्षया ह्रस्वेति आपेक्षिके ह्रस्वत्वदीर्घत्वे एकस्मिन् वस्तुनि सम्भवत, तथा प्राधान्यगौणत्वे अपीत्याह-गौणत्वेति—यथा एक एव देवदत्त पितृपुत्रादिव्यपदेशभाक्, तत्र स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वं स्वपित्रपेक्षया पुत्रत्वं स्वमातुलापेक्षया भागिनेयत्वं स्वभागिनेयापेक्षया मातुलत्वमित्येवमापेक्षिकमनेकधर्मसंघट्टनमेकत्र, तथा नयभेदापेक्षया विभिन्ननिमित्तसमाश्रयणेन सत्त्वासत्त्वाद्यप्येकत्राविरुद्धम्। यथा च स्याद्वादे न कस्यापि विरोधस्तथा तत्त्वार्थवृत्त्यादावुपपादितमेवेत्याशयेनाह-प्रपञ्चितमिति। अत एव निमित्तभेदापेक्षयैकस्मिन् नानाधर्माणां विरुद्धानामपि समावेशस्य सम्भवादेव, अस्य 'नाशङ्कनीयम्' इत्यनेन सम्बन्धः। यद्यपि संग्रहनयः सर्वस्य सत्त्वेनैक्यमवगाहते व्यवहारश्चानेकतामित्येकत्वानेकत्वाद्यध्यवसायरूपाणां संग्रहव्यवहारादिनयानां विरुद्धप्रतिपत्तिरूपतया विप्रतिपत्तित्वमापाततोऽवभासते, तथाऽप्यपेक्षाभेदेनैकत्वानेकत्वादेरेकत्र सम्भवेन विरो-

-पाणामेतेषां विप्रतिपत्तित्वमप्याशङ्कनीयम्, सत्त्व-जीवाजीवात्मकत्व-द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्व चतुर्दर्शनविषयत्व-पञ्चास्तिकायावरुद्धत्व-षड्द्रव्यकोडीकृतत्वधर्मैरेकत्व-द्वित्व त्रित्व-चतुष्ट्व-पञ्चत्व-षट्त्वाध्यवसायानामिव १, पर्यायविशुद्धिवशात् पृथगर्थग्राहिणां मतिज्ञानादीनामिव २, एकत्रार्थे प्रतिनियतविषयविभागशालिनां प्रत्यक्षादीनामिव ३ वा नैगमाद्यध्यवसायानां विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वेऽप्यविप्रतिपत्तिरूपत्वादिति सम्प्रदायः ।

धस्यैवाभावादित्याह–नैकस्मिन्नर्थे इति, नन. 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः । एतेषां नयानाम्, 'नैगमादयो नया विप्रतिपत्तिरूपा एकस्मिन्नर्थे विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वाद्' इति शङ्कितुरनुमानप्रयोगोऽभिप्रेत, हेतौ 'विरुद्ध' इत्यनेन सर्वथा विरुद्धत्वं यद्यभिमतं तदाऽसिद्धमेव सत्त्वासत्त्वादीनां सर्वथा विरोधस्यानभ्युपगमेनैकस्मिन्नर्थे सर्वथा विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वलक्षणहेतोः पक्षीभूते नयेऽभावात्, कथञ्चिद् विरुद्धत्वं यद्यभिप्रेतं तदा कथञ्चिदित्युक्तिबलादविरुद्धत्वमप्यागतम्, तथा च कथञ्चिद्विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वमेकत्वद्वित्वाद्यध्यवसायेषु वर्तते, न च तेषां विप्रतिपत्तिरूपत्वमिति व्यभिचारित्वमेवोक्तहेतौ स्यात्, 'नैगमादयो नया विप्रतिपत्तिरूपा अंशग्राहित्वाद्' इति शङ्कितुरनुमानप्रयोगो यद्यभिमतस्तदा क्षायोपशमिकानां मतिज्ञानादीनामंशग्राहित्वेऽपि विप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादनैकान्तिकोऽयं हेतुः, एवमस्मदादिप्रत्यक्षादिरपि न सम्पूर्णार्थावबोधकमिति तथाविधप्रत्यक्षादेरपि प्रमितिवैलक्षण्यं समस्तीति तेन हेतुना विप्रतिपत्तित्वसाधनेऽविप्रतिपत्तिरूपे प्रत्यक्षादौ व्यभिचारः स्यादित्याशयेनाह–सत्त्वेति–सत्त्वेन सर्वस्यैकत्वाध्यवसायः, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वाध्यवसायः, द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वेन त्रित्वाध्यवसायः, चतुर्दर्शनविषयत्वेन चतुष्ट्वाध्यवसायः, पञ्चास्तिकायावरुद्धत्वेन पञ्चत्वाध्यवसायः, षड्द्रव्यकोडीकृतत्वेन षट्त्वाध्यवसायः, इत्येवं दर्शितानामध्यवसायानां

अत्र च त्रिभिर्निदर्शनैर्विरुद्धधर्मग्राहित्वांशग्राहित्वप्रमितिवैलक्षण्यत्वानां विप्रतिपत्तित्वसाधकहेतूनामसिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनाद् इष्टसिद्धिरिति' विभावनीयम् । स्यादेतत्-एकत्वादिकं न वास्तवसंख्यारूपं किं तु विभिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वरूपम्, तच्च मिथो न विरुद्धं, नयविषयीभूतं भेदाभेदादिकं तु विरुद्धमेवेति,

---

यथा न विप्रतिपत्तिरूपत्वं तथेत्यर्थः'। एकेनैव सत्त्वादिनैकत्वाद्यध्यवसायनिदर्शनेन नयानामविप्रतिपत्तित्वव्यवस्थितिसम्भवान्निदर्शनत्रयाभिधानं किमर्थमित्यपेक्षायामाह-अत्र चेति-सत्त्वादिप्रथमनिदर्शनेन विरुद्धधर्मग्राहित्वहेतोरसिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनम्, 'पर्यायविशुद्धिवशाद्' इत्यादि द्वितीयनिदर्शनेनांशग्राहित्वहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनम्, 'एकत्रार्थे' इत्यादि तृतीयनिदर्शनेन प्रमितिवैलक्षण्यहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनमिति निदर्शनत्रयोद्भावनं सफलमेवेति । ननु सत्त्वादिना यदेकत्वाध्यवसायादिकं निदर्शितं तत्र विरोधचर्चैव नास्ति, सत्त्वेनैकत्वं नाम सत्त्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वं जीवत्वाजीवत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, एवं नित्यादिकमपि, न तु सङ्ख्यारूपमेकत्वादिकं सत्त्वादिनैकत्वाध्यवसायादौ भासत इति, तथा च सङ्ख्यारूपस्यैकत्वादेर्विरोधो न बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्येत्येकत्वाद्यध्यवसाया अविरुद्धधर्मविषया एव, नयविषयीभूत भेदाभेदादिकं तु विरुद्धमिति तदध्यवसायरूपस्य नयस्य विप्रतिपत्तित्वं स्यादेवेत्याशङ्कते स्यादेतदिति । तच्च विभिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वरूपमेकत्वादिकं च । अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि एकत्वद्वित्वनित्यादीनां संख्यारूपाणामेव सतां बुद्धिविशेषेणाभिव्यक्तिरेव भवति, अत एवैकत्वविषयकतयैकत्वाध्यवसायो द्वित्वविषयकतया द्वित्वाध्यवसायः, एवं नित्यादिविषयकत्वेन नित्याद्यध्यवसायोऽनुभूयते, अन्यथा सदात्मना सर्वमेकमित्यध्यवसायः सत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्ववत् सर्वमित्येवंरूपेणोल्लिखितः स्यादिति अपेक्षाभेदेनाविरुद्धानामेकत्वादीनामध्य-

मैवम्-सतामेवैकत्वादीनां बुद्धिविशेषेणाभिव्यक्तेः, अन्यथा तद्विषयत्वायोगादेकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाविरोधात्, तद्वदेव भेदादीनामविरोध इति भावनीयम्। एकैकपक्षोक्तदोषापत्तिस्तु जात्यन्तरत्वाभ्युपगमान्निरसनीया। दृष्टा हि वैकल्यपरिहारेण तत्प्रयुक्तायाः परस्परा-

वसायो यथा न विप्रतिपत्तिविषयस्तथा भेदाभेदादीनामप्यपेक्षाभेदेन न विरोध इति तदध्यवसायरूपनयस्यापि न विप्रतिपत्तित्वमिति समाधत्ते-मैवमिति। अन्यथा एकत्वादीनां सत्त्वाभङ्गे। तद्विषयत्वायोगाद् बुद्धिविशेषविषयत्वासम्भवात्। ननु विरुद्धत्वादेव न सद्रूपाणामेकत्वादीनामेकत्रावभाससम्भव इत्यगत्या बुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपस्यैवैकत्वादेरध्यवसायोऽङ्गीकरणीय इत्यत आह-एकत्रेति, ययोर्नैकत्र प्रमीयमाणत्वं तयोरेव विरोध, ययोश्चैकत्र प्रमीयमाणत्व तयोर्न विरोध इत्येवं विरोधेऽविरोधे च नियमोऽभ्युपेय, एकत्वद्वित्वादिकञ्चैकत्र निमित्तभेदेन प्रमीयत एवेति प्रमीयमाणत्वेनाविरोधात् सद्रूपाणामेवैकत्वादीनामुक्ताध्यवसायोऽभ्युपेय इति तदविप्रतिपत्तित्ववद्यथाविप्रतिपत्तित्वमप्यङ्गीकरणीयमित्याशय। ननु वस्तुनो विशेषात्मतया भिन्नतयाऽभ्युपगमेऽभेदवादिदत्तदोषस्य, सामान्यात्मतयाऽभिन्नतयाऽभ्युपगमे भेदवादिदत्तदोषस्य जागरूकत्वाद् भेदाभेदाद्यनेकान्तात्मकं वस्त्वेव न सम्भवतीति कथं वस्त्वंशभेदाद्यध्यवसायितया नयस्य रक्षितत्वसम्भव इत्याह-एकैकेति। अथवा एकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाविरोधाद् इति यदुक्तं तन्नेयं कश्चिदाशङ्केत 'प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भावे कथं न स।" इति वचनात् प्रत्येकपक्षदोषस्य भेदाभेदोभयपक्षेऽपि सद्भावाद् दोषकलितस्य भेदाभेदोभयस्यैकत्र यज्ज्ञान तद्विपर्यय एव न प्रमेत्येकत्र प्रमीयमाणत्वासिद्धयाऽविरोधस्यासम्भव इत्यत आह-एकैकेति, एकैकपक्षदोषस्यैकान्तोभयपक्षेऽपि सम्भवान्नैकान्तोभयात्मकत्व किन्तु कथञ्चिदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तरत्वमेव, तत्र च न प्रत्येकपक्षदोष। जात्यन्तरे प्रत्येकपक्षदोषनिवृत्ति दृष्टान्तावष्टम्भेन भावयति-दृष्टेति, एतेन नादृष्टचरीय

सुवेधेन जात्यन्तरमापन्नस्य गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य कफ-पित्त-दोषकारिताया निवृत्तिः । नेयं जात्यन्तरनिमित्ता, किन्तु मिथो माधुर्य-कटुकत्वोत्कर्ष-हानिप्रयुक्तेति चेत्, न-द्वयो-

---

कल्पनेति दर्शितम्, 'दृष्टा' इत्यस्य 'निवृत्तिः' इत्यनेनान्वयः । वैकल्येति, वैकल्यं शुण्ठीद्रव्ये गुडसंयोगाभावो गुडे शुण्ठीसंयोगाभावश्च, तत्परिहारो गुड-शुण्ठीद्रव्ययोः संयोगस्तेनेत्यर्थः, अस्य 'निवृत्तिः' इत्यत्रान्वयः । तत्प्रयुक्ताया वैकल्यप्रयुक्तायाः, अस्य 'कफपित्तकारिताया' इत्यत्रान्वयः, गुडस्य शुण्ठीद्रव्यसंयोगाभावप्रयुक्तायाः कफकारितायाः शुण्ठीद्रव्यस्य गुडसंयोगाभावप्रयुक्तायाः पित्तकारिताया इत्यर्थः । परस्परानुवेधेन, अन्योन्यात्यन्तसंयोगेन । जात्यन्तरमापन्नस्य गुड शुण्ठी-संयोगनिष्पन्नविलक्षणचूर्णगुटिकाद्रव्यस्य, षष्ठीयं सप्तम्यर्थे, तेन एव-म्भूतद्रव्यविशेषे कफ-पित्तकारित्वाभाव इत्यर्थः । गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य जात्यन्तरत्वमसहमानः परः शङ्कते-नेयमिति । इय कफ-पित्तकारिता-निवृत्तिः, माधुर्योत्कर्षतो गुडे कफकारिता, तत्र शुण्ठीद्रव्यसंयोगे माधुर्योत्कर्षहानेः कफकारितानिवृत्तिः, एवं कटुकत्वोत्कर्षतः शुण्ठी-द्रव्ये पित्तकारिता, गुडसंयोगे च कटुकत्वोत्कर्षहानेः पित्तकारिता-निवृत्तिरित्येतावतैवोपपत्तौ गुडशुण्ठीद्रव्यं जात्यन्तरं नाभ्युपेयमिति न, तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि जात्यन्तरतापत्ते प्रत्येकपक्षदोषपरिहार-कल्पना भद्रेति शङ्कितुरभिप्रायः । माधुर्य-कटुकत्वयोः परस्परविरोधित्वे सत्येव कटुकत्वतो माधुर्योत्कर्षहानिर्माधुर्यतः कटुकत्वोत्कर्षहानिर्भ-वेन्नान्यथा, परस्परविरोधिनोश्चैकतरबलवत्त्वे सति एकतरस्योत्कर्ष-हानिरपकर्षो वा, एवं च कटुकत्वस्य बलवत्त्वे कटुकत्वकार्यं पित्तमुद्रिक्तं स्यात्, माधुर्यस्य बलवत्त्वे माधुर्यकार्यमुद्रिक्तकफत्वं भवेत्, तथा कटुकत्वेन माधुर्योत्कर्षहानावपि मन्दमाधुर्यसद्भावात् तत्कार्यं मन्दकफभावः, एवं माधुर्येण कटुकत्वोत्कर्षहानादपि मन्द-कटुकत्वस्य सद्भावेन तत्कार्यस्य मन्दपित्तस्य भावः स्यादेव, न च भवति परस्परमिश्रणेनैकद्रव्यतामुपगतस्य गुडशुण्ठीद्रव्यस्य मन्द-कफकारित्वं मन्दपित्तकारित्वमपि वेति तद् द्रव्यं जात्यन्तरमेवास्थे-यमिति समाधत्ते-नेति । द्वयो. माधुर्य कटुत्वयोः । तन्मन्दतायामपि माधु-

रेकतरबलतत्त्व एवान्यापकर्षसम्भवात्, तन्मन्दतायामपि मन्दपित्तादिदोषापत्तेश्च । एतेनेतरेतरप्रवेशादेकतरगुणपरित्यागोऽपि निरस्तः, अन्यतरदोषापत्तेरनुभवबाधाच्च । अथ समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यं प्रत्येकगुड शुण्ठीभ्यां विभिन्नमेकस्वभावमेव द्रव्यान्तरम्, न तु मिथोऽभिव्याप्यावस्थितोभयस्वभावं जात्यन्तरमिति चेत्, न- तस्य द्रव्यान्तरत्वे विलक्षणमाधुर्य-कटुकत्वाननु

र्य-कटुकत्वमन्दतायामपि । 'एतेन' इत्यस्य निरस्त' इत्यनेनान्वय । इतरेतरप्रवेशाद् गुड शुण्ठीद्रव्ययो परस्परानुवेधे गुड शुण्ठीद्रव्ये प्रविशति शुण्ठीद्रव्य गुडे प्रविशतीत्येवमन्योन्यप्रवेशात् । एकतरगुणपरित्याग गुडस्य शुण्ठीद्रव्ये प्रवेशे गुडगुणस्य माधुर्यस्य परित्याग, शुण्ठीद्रव्यस्य गुडे प्रवेशे शुण्ठीद्रव्यगुणस्य कटुकत्वस्य परित्याग । 'एतेन' इत्यतिदिष्टमेव निरासहेतुमुपदर्शयति- अन्यतरदोषापत्तेरिति- माधुर्यगुणपरित्यागे कटुकत्वस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य पित्तोद्रेकस्य कटुकत्वगुणपरित्यागे वा माधुर्यस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य कफोद्रेकस्य वा प्रसङ्गादित्यर्थ । अनुभवबाधाच्चेति-गुड शुण्ठीद्रव्ये माधुर्य कटुकत्व चानुभूयेते इति तादृशानुभवबाधादेकतरगुणपरित्यागस्योपगमासम्भव इत्यर्थ । ननु प्रत्येकमिश्रणाजातमुभयस्वभाव जात्यन्तरमिति किमित्युपेयम्? द्रव्यान्तरमेव तदेकस्वभावमित्येव किं न स्यादिति न तद्दृष्टान्तबलाद् भेदाभेदोभयस्वभावस्य जात्यन्तरस्य व्यवस्था भवेदिति शङ्कते अथेति । समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य द्रव्यान्तरत्वे प्रत्येकगतयोर्माधुर्य-कटुकत्वयोस्तदानीमपि मिश्रणप्रयुक्त यद् विलक्षणत्व तेनानुभवो न भवेत्, नहि प्रत्येकगुडशुण्ठीद्रव्याभ्या सर्वथा भिन्ने तण्डुलादिद्रव्ये विलक्षणमाधुर्यकटुकत्वानुभव इति समाधत्ते- नेति । तस्य इति स्थाने तस्य इति पाठो युक्त, तस्य- समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य । किञ्च, तद् द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमानमेकस्वभावमनेकस्वभावं वा?, अन्ये स्वभावभेदाद् भेद एव स्यान्नैकत्वम्,

भवप्रसङ्गात्, एकस्वभावत्वे दोषद्वयोपशमाहेतुत्वप्रसङ्गात्, उभयजननैकस्वभावस्य चानेकत्वगर्भत्वेन सर्वथैकत्वायोगाद् एकया शक्त्योभयकार्यजननेऽतिप्रसङ्गाद् विभिन्नस्वभावानुभवाच्च । तस्मान्माधुर्य-कटुकत्वयोः परस्परानुवेधनिमित्तमेवोभयदोषनिवर्तकत्वमित्यादरणीयम् ।

आद्ये त्वाह– एकस्वभावत्व इति–एकस्वभावस्यैकदोषशमहेतुत्वमेव स्याद् न पित्तकफात्मकदोषद्वयोपशमहेतुत्वमिति तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु कफशमन-पित्तशमनोभयजनकत्वलक्षणैकस्वभावत्वेऽपि तद्द्रव्यस्य दोषद्वयोपशमोपपत्तिः स्यादेवेत्यत आह–उभयेति–कफशमन पित्तशमनोभयेत्यर्थः । अनेकत्वगर्भत्वेनेति–उक्तस्वभावो हि कारणत्वपर्यवसितः, कारणत्वं च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कार्यघटितम्, कार्यं च प्रकृते कफशमनं पित्तशमनं विभिन्नमिति तद्घटितेनोक्तस्वभावोऽपि भिन्न एवेति तस्य सर्वथैकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु कारणत्वमतिरिक्तमेव न कार्यघटितम्, कार्यस्यानेकत्वेऽपि चावच्छेदकैक्यात् कारणत्वमेकम्, स्वावच्छेदकभेदे च भिन्नं तद् भवति, प्रकृते च गुडशुण्ठीद्रव्यरूपं यदेकं द्रव्यान्तरं तस्योभयकार्यानुकूलैकयैव शक्त्योक्तकार्यद्वयं प्रति जनकत्वमिति न स्वभावभेद इत्यत आह– एकयेति–कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यं हि कार्यवैलक्षण्यं भवति, कारणस्यावैलक्षण्ये कार्येणाऽप्यविलक्षणेनैव भवितव्यम्, एवं च येन शक्तिमता कारणेन पित्तशमनं जायते तेनैव यदि कफशमनं तदा कफशमनमपि पित्तशमनं स्यात् पित्तशमनमपि कफशमनं स्यादित्येवमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । विभिन्नस्वभावानुभवाच्च समुदितगुडशुण्ठीद्रव्ये विलक्षणमाधुर्यस्वभावोऽप्यनुभूयते विलक्षणकटुकत्वस्वभावोऽप्यनुभूयत इति प्रत्येकगुडशुण्ठीद्रव्यस्वभावयोरेव समुदितावस्थायां विलक्षणतयाऽनुभवाज्जात्यन्तरमेवास्थेयम् । उपसंहरति– तस्मादिति– विभिन्नस्वभावानुभवादित्यर्थः । ननु प्रत्येकं यतो यो दोषो जायते

नन्तु जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति नैकान्तः, पृथक् स्निग्धोष्णयोः कफपित्तविकारित्ववत् समुदितस्निग्धोष्णस्यापि माषस्य तथात्वादिति चेत्, न– माषे स्निग्धोष्णत्वयोर्जात्यन्तरात्मकत्वाभावाद्, अन्योऽन्यानुवेधेन स्वभावान्तरभावनिबन्धनस्यैव तत्त्वात्, अत्र च स्निग्धोष्णत्वयोर्गुञ्जाफले रक्तत्व कृष्णत्वयोरिव खण्डशो व्याप्त्याऽवस्थानात्, जात्यन्तरात्मकस्निग्धोष्णत्वशालिनि च दाडिमे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वमिष्टमेव, "स्निग्धोष्णं दाडिमं रम्यं श्लेष्म पित्ताविरोधि च" । इति वचनादिति सम्प्रदायः ॥

तस्य निवृत्ति समुदितत्वेन जात्यन्तरभावापन्नाद् भवतीति नास्ति नियम प्रत्येकस्वभावजनितो यादृशो दोषस्तादृशस्य दोषस्य समुदितस्वभावतोऽपि जायमानत्वाद्, यथा पृथक्स्निग्धोष्णकार्ययो कफ पित्तयो समुदितस्निग्धोष्णस्वभावमाषतो भाव इति जात्यन्तरेऽपि भेदाभेदात्मकत्वेन वस्तुनि प्रत्येकपक्षोक्तदोष स्यादेवेति शङ्कते–नर्वति । नैकान्त न नियम । तथ त्वात कफपित्तकारित्वात् । यत्र सम्पूर्णव्याप्त्याऽन्योऽन्यानुवेधस्तत्रैव स्वभावान्तरभावनिबन्धन जात्यन्तरत्वम् तत्र च प्रत्येकदोषनिवृत्ति माषे च न सम्पूर्णव्याप्त्या स्निग्धोष्णत्वयोर्भाव इति न जात्यन्तरत्वम् जात्यन्तरत्वाभावादेव च तत प्रत्येकदोषकार्यभाव जात्यन्तरात्मकाच्च स्निग्धोष्णस्वभावाद् दाडिमान्न भवत्येव श्लेष्मपित्तप्रादुर्भाव इति पूर्वोक्तो नियमोऽबाधित एवेति समाधत्ते नति । तस्मात् जात्यन्तरत्वात् । अत्र च माषे तु । दाडिमे जात्यन्तरे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वे प्राचामभ्युपगमं स्निग्धोष्णमिति । भवतु वा जात्यन्तरेऽपि क्वचित् प्रत्येक कार्यभाव तावताऽपि व्याप्त्या तत्रोभयसमावेशो भवति यथा

यद्यपि जात्यन्तरत्वं न प्रत्येककार्यकारित्वेन नियतं भेदाभेदेन भेदाभेदव्यवहारात्, तथापि विभिन्नधर्मयो-रभिव्याप्य समावेश एवोक्तनिदर्शनम्, अन्यत्रोक्तं नृ-सिंहनिदर्शनं तु समावेशमात्र एव, तत्र नृत्व-सिंहत्वयो-रन्यान्यभागावच्छेदेनैव समावेशात्। न च भेदाऽभेदा-

दाडिमे स्निग्धोष्णत्वयोरेवं भेदाभेदयोरप्येकत्र व्याप्त्या समावेशः, समाविष्टयोश्च तयोः प्रामाणिकत्वमिति स्याद्वादाभ्युपगमस्य निर्दु-ष्टतैवेत्याह– यद्यपीति। कुतो न नियतमित्यपेक्षायामाह–भेदाभेदेनेति, भेदाभेदात्मकवस्तुनेत्यर्थः, वस्तुनो भेदात्मकत्वेन भेदव्यवहारः, अभे-दात्मकत्वेनाभेदव्यवहारः, यत एव चैकस्माद् वस्तुनो भेदव्यवहारोऽ-भेदव्यवहारश्चोपजायते तत एव चोभयात्मकत्वं तस्य व्यवस्थाप्यते, तथा च प्रत्येकं भेदस्य भेदव्यवहृतिलक्षणं कार्यं तथाऽभेदस्याभेद-व्यवहृतिलक्षणं कार्यमुभयात्मनो भवतीति जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येक-कार्यकारित्वं न स्याद्वादिनोऽनिष्टम्, तथात्वेऽपि च प्रत्येकपक्षदोषो न भवत्येव, जात्यन्तरे भेदपक्षदोषस्याभेदात्मकत्वेनाभेदपक्षदोषस्य भेदात्मकत्वेन समाहितत्वादित्यभिसन्धिः। उक्तनिदर्शनं दाडिमादि-निदर्शनम्। 'अन्यत्रोक्तम्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः, तथा चान्यत्रोक्तं नृसिंहनिदर्शनं त्वित्येवमन्वयः, ग्रन्थान्तरे नृसिंहदृष्टान्तेनानेकान्ता-त्मकत्वं भेदाभेदादीनामेकत्र समावेशोपपादनेन व्यवस्थापितम्, तत्र यद्यपि नृसिंहो नरात् सिंहाच्च भिन्न एव द्रव्यान्तरस्वरूपः, तथापि नरत्वं सिंहत्वं च यथावच्छेदकभेदेनैकत्र तत्र वर्तेते तथा भेदाभेदाद्यात्मके वस्तुनि भेदाभेदादिकमपीत्येतावन्मात्रेण नृसिंहस्य दृष्टान्तत्वमित्यर्थः। यथा च भेदाभेदादेरभिव्याप्त्यैकत्र समावेशो न तथा नृसिंहे नरत्व-सिंहत्वयोर्विभागावच्छेदेनैव तयोः समावेशा-दित्याह–तत्रेति–नृसिंहे इत्यर्थः, तदुक्तम्–

"भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः।
तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते" ॥२॥ इति।

वसमावेश एव, अनुभवबाधात्। न च सामान्यतोऽसमावेशव्याप्तिकल्पनादनुभवभ्रान्तत्वम्, प्रतियोग्यादिगर्भतया विशिष्यैव भेदाऽभेदायसमावेशव्याप्तिकल्पनादिति तु तत्त्वम्। द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवोऽभेद एव संख्या-संज्ञा-लक्षण-कार्यभेदात् तु अस्वाभाविको भेद इति तु न

अनुभवबाधादिति-वस्तुनो विशेषात्मनाऽप्यनुभवो भवति सामान्यात्मनाऽपि; विशेषात्मनाऽनुभवाद् भेदस्तत्र पदं बध्नाति, सामान्यात्मनाऽनुभवादभेदस्तत्रावतिष्ठते, यदि च भेदाभेदौ तत्र न स्यातां तयोरनुभव एव तत्र न भवेदिति भिन्नाभिन्नतयाऽनुभवाद् भेदाभेदस्वभावकं वस्त्वभ्युपेयमित्याशयः। ननु भेदाभेदयोर्विरुद्धयोरेकत्रासमावेश एवेति व्याप्तेरेकत्र तयोरनुभवो भ्रान्त एवेति न भ्रान्तानुभवबलात् तयोरेकत्र स्थितिर्युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति। घटभिन्ने पटे पटाभेदस्य सत्त्वेन भेदाभेदयोः सामान्यतो न विरोधः, नापि घटभेद-घटाभेदयोरपि सः, एतद्घटत्वेन तद्घटत्वेन भिन्नयोरपि तद्घटैतद्घटयोर्घटत्वेनाभेदस्यापि भावात्, एवं मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभिन्नस्य शाखावच्छेदेन कपिसंयोग्यभिन्नस्यैकस्यैव वृक्षस्य भावादिति यद्रूपेण यदवच्छेदेन यद्भिन्नो यः स तद्रूपेण तदवच्छेदेन तदभिन्नो न भवतीति विशिष्यैव भेदाभेदयोरसमावेशस्य वाच्यत्वेन तथाऽसमावेशव्याप्तेर्भेदाभेदयोरेकत्र समावेशोऽपि सम्भवादिति नैकत्र भेदाभेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तत्वमित्याह-प्रतियोग्यादिगर्भतयेति-आदिपदादवच्छेदकाद्युपग्रहः। ये त्वभेदस्य वास्तवत्वं भेदस्यापारमार्थिकत्वं द्रव्य-पर्याययोरभ्युपगच्छन्ति तन्मतमुपन्यस्य प्रतिक्षिपति-द्रव्य-पर्याययोरिति-मृद्द्रव्यमेव घटादिरूपेण परिणतमिति घटशरावादिलक्षणपर्यायो मृद्द्रव्यमेवेति तयोर्वस्तुतोऽभेद एवेत्यर्थः। सङ्ख्येति-मृद्द्रव्यमेकमेव व्यवह्रियत इति तत्रैकत्वसङ्ख्या, घटशरावादयो द्वि-त्रि-चतुरादिगणनाव्यवहारमनुभवन्तीति तत्र द्वित्वा-[illegible]ः सङ्ख्या इति सङ्ख्याभेदः, मृद्द्रव्यस्य मृदिति संज्ञा, घटश-

रमणीयम्, भेदस्यास्वाभाविकत्वे संख्यादीनां निरालम्ब-नत्वाऽऽपातात्। कथं तर्ह्येकत्रैव कदाचिद् 'गुरुः' इत्येक-

शरावादीनां घटशरावाद्या विभिन्नाः संज्ञा इति संज्ञाभेदः, मृत्त्वजा-त्यादिमत्त्वं मृदो लक्षणम्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वं घटस्य लक्षणम्, शरावस्य विलक्षणसंस्थानवत्त्वमित्येव लक्षणभेदः, एवं मृदः कार्य-मन्यद्, अन्यच्च घटादेर्जलाहरणादिकमिति कार्यभेदः, इत्युपदर्शित दिशा संख्या-संज्ञा-लक्षण-कार्यभेदात् पुनर्द्रव्य पर्याययोरस्वाभाविक औपधिको भेद इत्यर्थः। यदि द्रव्य पर्याययोर्भेदो न वस्तुतः समस्ति तथा सति पर्यायो द्रव्यस्वरूपसन्निविष्ट एवेति मृदो यदा न द्वित्वा-दिसङ्ख्यायोगस्तदा घटादेरपि तदतिरिक्तस्याभावान्न द्वित्वादिस ङ्ख्यायोग इति न सङ्ख्याभेदो व्यवतिष्ठते, एवं द्रव्यभिन्नस्य पर्या यस्याभावात् संज्ञाभेदोऽपि कस्य? एवं द्रव्य पर्याययोरैक्ये द्रव्या-वृत्तिलक्षणं कथं पर्यायस्य स्यादिति लक्षणभेदोऽपि दुरुपपाद्, एवं यदेव मृत् तदेव यदि घटादि तदा मृद्द्रव्यकार्यभिन्नं कार्यं कथं नाम घटादेर्भवेदिति सङ्ख्यादिभेदाऽसिद्धिः इति वक्तुमशक्यमित्याह-भेदस्येति। ननु भेदाभेदावुभावपि यदि वास्तविकावेवावच्छेदकभे-देनैकत्र तिष्ठतस्तर्हि अभेदनिबन्धनमेकत्वं भेदनिबन्धनं बहुत्वमप्ये-कत्र वास्तविकमेव वाच्यम्, तदर्थमुपादायैकवचनं बहुवचनं च, न तु बौद्धं बहुत्वमेकत्वं वा, तथा चैकत्रावच्छेदकभेदानुपलक्षणे एकत्वस्य वस्तुभूतस्यानुभवारूढत्वेऽपि बहुत्वस्य वस्तुभूतस्यानु भवानारोहात् कथमेकवचन-बहुवचनयोर्वस्तुभूतस्वार्थकयोरेकत्रार्थे प्रयोग इत्यध्यापयितृपुरुषविशेषादिकमुद्दिश्याऽयं गुरुरिति इमे गुरव इति कादाचित्कप्रयोग उपपादनीयो वस्तुभूतभेदाभेदाभ्युपगन्तृ भिरित्याशयेन पृच्छति-कथमिति। एकस्या अपि देवदत्ताद्यात्मक गुरुव्यक्तेर्द्रव्यस्योद्भूतत्वेन विवक्षणे द्रव्यात्मनैकत्वमिति गुरु-रित्येकवचनम्, तत्र सतामपि पर्यायाणामनुद्भूततयैव विवक्ष णाच्च तत्प्रयुक्तबहुत्वबोधकं बहुवचनम्, तस्या एव व्यक्तेः पर्याया-णामुद्भूततया विवक्षणे सतोऽपि द्रव्यस्यानुद्भूततयैव विवक्षणे

वचनम्, कदाचिच्च 'गुरवः' इति बहुवचनम्? उच्यते-द्रव्यपर्याययोर्यथाक्रममुद्भूताऽनुद्भूतत्वविवक्षणाच्छाब्दन्याया-नुसरणात्। यदा तूभयोरप्युद्भूतत्वं विवक्ष्यते, तदा भवतु

पर्यायात्मना बहुत्वमिति गुरव इति बहुवचनम्। शाब्दबोधे विवक्षाविशेषलक्षणतात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वेन विवक्षाविशेषापेक्षणस्य शाब्दमर्यादायामावश्यकत्वादित्याशयेनोक्तस्येति-उच्यत इति। यथाक्रममिति-गुरुगतैकत्वबोधने द्रव्यस्योद्भूतत्वविवक्षणात् पर्यायस्यानुद्भूतत्वविवक्षणात्, गुरुगतबहुत्वबोधने पर्यायस्योद्भूतत्वविवक्षणाद् द्रव्यस्यानुद्भूतत्वविवक्षणादित्यर्थः।

शाब्दन्यायानुसरणादिति-प्रकृत्यर्थगतैकत्वविवक्षायामेकत्वबोधकमेकवचनं प्रकृत्यर्थगतबहुत्वविवक्षाया बहुत्वबोधकं बहुवचनमित्यर्थविवक्षानुसारेण शब्दप्रयोगो भवतीति शाब्दन्यायस्तदनुसरणादित्यर्थः। यदि विवक्षानुरोध्येवैकवचनबहुवचनादिकं तदा देवदत्तात्मकगुरुव्यक्तेर्द्रव्योद्भूतत्वविवक्षाप्रयुक्तैकत्वविवक्षायाः पर्यायोद्भूतत्वविवक्षाप्रयुक्तबहुत्वविवक्षायाश्च भावे एकत्वबोधनायैकवचनं बहुत्वबोधनाय च बहुवचनमपि प्रयोक्तव्यमिति चेत्, एकस्मात् पदादेकदैकविभक्तिः, तदवरुद्धे न द्वितीयविभक्तिसम्भवः देवदत्तरूपगुर्वात्मकार्थस्तु देवदत्तशब्देनाप्युच्यते तत्समानाधिकरणगुरुशब्देनाप्युच्यत इति देवदत्तपदोत्तरप्रयुज्यमानैकवचनविभक्त्यैकत्वं गुरुपदोत्तरप्रयुज्यमानबहुवचनविभक्त्या बहुत्वमित्येवमेकत्वबहुत्वोभयबोधो विवक्षावैचित्र्यनिबन्धनो न स्याद्बाधितानामनुद्बोध्य इत्याशयेनाऽऽह यदा त्विति। उभयो, द्रव्यपर्याययो। अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि द्रव्यात्मनैकत्वस्य पर्यायात्मना बहुत्वस्य सम्भवे एकतया लोकव्यवह्रियमाणेऽपि घटादौ द्रव्योद्भूतत्वप्रयुक्तैकत्वविवक्षयैकवचनप्रयोगस्येव पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्तबहुत्वविवक्षया बहुवचनप्रयोगोऽपि स्यात्, एवं नियतबहुवचनान्ताऽप्-दाराऽऽदिपदानामपि प्रकृत्यर्थगतैकत्वविवक्षयैकवचनान्तप्रयोगापत्तिः स्यात्, तथैकमनुष्यव्यक्ते-

'देवदत्तो गुरवः' । नन्वेवं पर्यायनयोद्भूतत्वप्रयुक्तविवक्षयैकत्रापि घटे 'घटाः' इति प्रयोगापत्तिः, द्रव्यनयोद्भूतत्वप्रयुक्तैकत्वविवक्षया च 'आपो दाराः' इत्यादावप्येकवचनापत्तिः, उभयविवक्षया च 'मनुष्यो गच्छन्ति' इत्यादिप्रयोगापत्तिः ।एकत्वधर्मितावच्छेदककबहुत्वप्रकारकप्रत्यये इच्छाया हेतुत्वेऽपि 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेनैकत्वबहुत्वबोधस्याप्रत्यूहत्वात् । एतादृशशब्दासाधुत्वाश्रिता आपत्तय इति चेत्, तथापि साधुत्वभ्रान्त्या जायमानेदृश-

रैकत्व-बहुत्वयोरुक्तदिशा सम्भवे देवदत्तो गुरव इतिवन्मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगः प्रसज्येतेति विवक्षयैकवचनान्तादिप्रयोगोपपादनं स्याद्वादिनो बहुलोकव्यवहारविरुद्धशाब्दव्यवहारापादकं स्यादित्याशङ्कते-नन्वेवमिति । ननु मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न सम्भवति तत्रैकत्वविशिष्टे मनुष्ये गमनानुकूलवर्तमानकालीनकृतिमत्त्वबहुत्वयोर्बोधस्यैवाभ्युपगमनीयतया तत्रैकत्वस्य बहुत्वविरुद्धस्य धर्मितावच्छेदकतया भानस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य स्वविरोधिधर्मितावच्छेदकत्वप्रकारज्ञानरूपतयाऽऽहार्यत्वेन प्रत्यक्षस्यैवाहार्यस्येच्छाजन्यतया सम्भवेन शाब्दबोधस्याहार्यस्यानभ्युपगमादित्यत आह-एकत्वेति । एकत्रेति-एकत्वविशिष्टमनुष्ये गमनकर्तृत्व-बहुत्वयोर्भानमिष्यत एव नाभ्युपेयते येनाहार्यत्वाच्छाब्दबोधस्याहार्यस्यानभ्युपगमान्मनुष्यो. गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न भवेत्, किन्तु मनुष्यत्वविशिष्टे धर्मिणि सुविभक्त्यर्थस्यैकत्वस्याख्यातबहुवचनार्थस्य बहुत्वस्यैकत्र द्वयमिति न्यायेन भानमित्येवाभ्युपेयते, तथाविधस्य शाब्दबोधस्यानाहार्यस्य सम्भवेन तत्फलकोक्तप्रयोगापत्तेः सम्भवादित्यर्थः । यत्र माङ्गलानां समाधानमुपन्यस्य तिरस्करोति -एतादृशेति-घटा इत्यादीत्यर्थः । तथापि शब्दासाधुत्वेऽपि । ईदृशज्ञानेति-घटव्यक्तिविशेष्यकबहुत्वप्रकारकज्ञान-जलादिविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञान-मनुष्यविशेष्यकै-

ज्ञानप्रामाण्यापत्तिरिति चेत्, अत्र वदन्ति–नयविवक्षायां यद्धर्मप्रकारेणैकत्व बहुत्वविषयत्वम्, तज्जन्यशाब्दबोधेऽपि तद्धर्मप्रकारेणैवेति नोक्तदोषः। घट एव रूपादय इति

कत्वबहुत्वप्रकारकज्ञानेत्यर्थः । 'नन्वेवम्' इत्यादिशङ्काप्रतिविधानमुप दर्शयति–अत्र वदन्तीत्यादिना । अत्र उक्ताऽऽशङ्कायाम् । वदन्ति स्याद्वाद निष्णाता अभिदधति । नयविवक्षाया द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयानुरो धिद्रव्योद्भूतत्व पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्ततद्घटात्मक व्यक्तिगततद्घटत्वा वच्छेदैकत्व तत्तदनेकपर्यायात्मकत्वावच्छेद्यबहुत्वविवक्षायाम् । यद्धर्म प्रकारेणैकत्वबहुत्वविषयत्व तद्घटत्वप्रकारेणैकत्वविषयत्व तत्पर्यायत्वप्रकारेण बहुत्वविषयत्वम् । तज्जन्यशाब्दबोधेऽपि तथाविधविवक्षाजन्यशाब्दबो धेऽपि । तद्धर्मप्रकारेणैव तद्घटत्वप्रकारेणैवैकत्वविषयत्व तत्पर्यायत्वप्रका रेणैव बहुत्वविषयत्व वा । इति एवमभ्युपगमे सति । नोक्तदोष एकत्र घटे घटा इति प्रयोगापत्ति, अप् दाराऽऽदिशब्दानामेकवचनान्त प्रयोगापत्ति, मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिश्च न भवति । यथा चोक्तदोषो न सम्भवति तथाऽग्रे व्यक्तीकरिष्यति, पूर्वं द्रव्यार्थिक विवक्षया कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शाब्दबोध, पर्यायार्थिकविव क्षया कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शाब्दबोध इत्येव तावद् दर्शयति– घट एवेति यत्र कुत्रापि वाक्ये घटशब्दो य प्रयुज्यते स द्रव्यार्था देशाद् घटात्मकद्रव्ये प्रयुज्यते, द्रव्यनये रूपादय पर्याया घट एव न तु तद्भिन्ना इति तदनुरोधिविवक्षाऽपि रूपादिपर्यायाणा घटात्मतामुररीकृत्यैव प्रवर्तत इति तया रूपादीना घटस्वभाव एव प्रविष्टत्वाद् द्रव्यात्मतयैव घटस्य शाब्दबोधात्, पर्यायार्थादेशाद् घटशब्दस्तु रूपादिसमुदाय एव प्रयुज्यते रूपादिपर्यायाणामेव घट शब्दाभिधेयत्वादिति घटो रूपादय एवेति पर्यायार्थविवक्षया घटस्य रूपादिस्वभाव एव प्रविष्टत्वाद् रूपादिस्वभावतयैव घटस्य शाब्द बोधात्, तथा च द्रव्यात्मतया घटव्यक्तिबोधे तद्रूपेण घटस्यैक त्वादेकत्वेन तस्य बोध पर्यायतया तद्बोधे च पर्यायरूपेण बहुत्वाद्

द्रव्यार्थिकविवक्षया तथैव शाब्दबोधात्, घटो रूपादय एवेति पर्यायार्थविवक्षया च तथैव शाब्दबोधात् । यदा तु द्रव्य-पर्यायनययोरेकत्व-बहुत्वाभ्यां नोद्देशो नवा विधानम्, किन्तु तदुपरागेण सत्त्वाद्येव प्रतिपिपादयिषितम्, तदा ताभ्यां 'घटोऽस्ति', 'रूपादयः सन्ति' इत्येवाभिलापः। यदा तूभयगोचरयोर्धर्म-धर्मिभावेन प्रतिपिपादयिषा, तदा

बहुत्वेन तद्बोध इति घट एव इत्यत्रैवकारेण घटस्य प्राधान्यं ज्ञायते, घटो रूपादय एव इत्यत्रैवकारेण रूपादीनां प्राधान्यं ज्ञायते, एवं च घटस्य प्राधान्ये तद्गतैकत्वमेव विवक्षितमेकवचनेनोपस्थाप्यत इत्येकत्वबोधः रूपादीनां प्राधान्ये तद्गतबहुत्वमेव विवक्षितं बहुवचनेनोपस्थाप्यत इति बहुत्वबोध इत्याशयः । एकत्व बहुत्वादीनां कदाचिन्न भवत्यपि बोध इत्यावेदयति-यदा त्विति । नोद्देश -एकत्वं बहुत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य न किमपि धर्मान्तरं विधीयते । नवा विधान धर्मान्तरमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तद्विशिष्टेनैकत्वस्य बहुत्वस्य वा विधानम् । तदुपरागेण तद्गुणभावेन, एकत्वादयो वस्तुनि विद्यन्ते, एकवचनादिविभक्तिविनिर्मोकेण केवलप्रकृतेरप्रयोक्तव्यत्वान्नार्थो बोध्यत इति विभक्तिप्रयोगस्यावश्यकत्वे सार्थकत्वे सति निरर्थकत्वस्याऽन्याय्यतयाऽर्थोऽपि तस्या भासत एव परं न तत्र नयतात्पर्यमित्यावेदयितुं 'तदुपरागेण' इत्युक्तम् । 'सत्त्वाद्येव' इत्येवकारेणैकत्वादेः प्रतिपिपादयिषितत्वव्यवच्छेदः । ताभ्यां द्रव्य-पर्यायनयाभ्याम्, द्रव्यनयस्यापि सत्त्वमेव घटे प्रतिपिपादयिषितं न रूपादीनां तत्रान्तर्भावः, पर्यायनयस्यापि सत्त्वमेव पर्याये प्रतिपिपादयिषितं न तु द्रव्यस्य पर्यायस्वरूप एव संनिवेशः, अत एव चैकत्वबहुत्वयोरविवक्षा, अर्थस्वाभाव्यात् तु तद्भानमित्याशयः । उभयगोचरयो-द्रव्य-पर्यायनयविषययोर्घट रूपाद्योः । धर्म-धर्मिभावेन रूपादेर्धर्मभावेन घटस्य धर्मिभावेन, इत्थं च द्रव्यार्थिकविवक्षया घट एव रूपादय इति, पर्यायार्थिकविवक्षया घटो रूपादय एवेति, द्रव्यार्थिकनयेन द्रव्ये

घटस्य रूपादय इत्येवाभिलापः। अवच्छेदकविनिर्मोकेनै-
कत्र बहुत्वं त्वनुशासनोपग्रहेणैव नयः प्रकाशयतीति नै-
कघटादौ 'घटाः' इत्यादिप्रयोगापत्तिः। साधुत्वभ्रान्त्या
जायमानज्ञाने च विषयाबाधरूपप्रामाण्यसत्त्वेऽपि स्वा-
वच्छेदकधर्मानवधारणेन स्व-परव्यवसायित्वलक्षणं न

सत्त्वस्य पर्यायार्थिकनयेन पर्याये सत्त्वस्य विवक्षया तु घटोऽस्ति, रूपादयः सन्तीति, धर्म-धर्मिभावेन विवक्षया घटस्य रूपादय इत्येवमभीष्टाः प्रयोगा भाविताः। इदानीं यदर्थमयं विचार उपदर्शितस्तमधिकृत्याऽऽह–अवच्छेदकेति–एकं घटमुद्दिश्य घटा इति प्रयोगस्तद्रोपप्लवेन द्रव्यात्मनैकस्यापि पर्यायात्मना बहुत्वमिति कृत्वेति पर्यायात्मत्वं यद्बहुत्वावच्छेदकं तदभिलापकस्यापि तत्प्रयोगघटकत्वे, यथा "दाराः पुंसि च भूम्न्येव" इति यथाऽनुशासनं तथैकघटवाचकस्यापि घटशब्दस्य बहुवचनान्तत्वानुशासनं भवेत्, अवच्छेदकविनिर्मोकेऽनुशासनाभावे चैकत्वैकत्वप्रतिपादकैकवचनप्रयोगस्यैव स्वरसतः प्राप्तत्वाद् बहुवचनप्रापकयुक्त्यभावान्न घटा इति प्रयोगापत्तिः, अप्-दारादिशब्दानां नियतवचनानुशासनबलादेकत्वेऽपि बहुवचनस्यैव प्राप्तेर्नैकवचनापत्तिः, एकस्मिन् मनुष्ये पर्यायार्थतो बहुत्वस्य सद्भावेऽपि तदवच्छेदकावबोधकवचनसंनिवेशाभावादनुशासनाभावाच्च न मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगः। ननु भवतु एकत्र घटे घटा इति प्रयोगस्यासाधुत्वं परं तत्र पर्यायार्थिकनयादेशाद् बहुत्वस्य भावेन घटविशेष्यकबहुत्वप्रकारकज्ञानस्य विषयाबाधतः प्रामाण्यं स्यादित्यत आह–साधुत्वभ्रान्त्येति–यत्र प्रामाणिकानां साधुत्वाभावनिश्चयस्तद्वाक्यं प्रामाणिकैर्न प्रयुज्यते, प्रयुज्यमानमपि वा वाक्यमसाधुत्वग्रहप्रयुक्तानाप्तोक्तत्वज्ञानपर्यायीकृतं न स्वविषयीभूतेऽर्थे यथार्थज्ञानमाधातुमलम्, यत्र पुनः साधुत्वज्ञानं तत् प्रमात्मकमप्रमात्मकं वा भवतु तत्सद्भावाद् वाक्याच्छाब्दबोधो जायत एव, प्रकृते साधुत्वभ्रान्त्या तत्सद्भावाद् वाक्याज्जायमाने ज्ञाने विषया-

प्रामाण्यम्। घटस्य रूपादय इत्येकदेशैकवचन-बहुवचनप्रयोगः, अत एव शबलरूपत्वे कथमेकतरप्रतिपत्तिरिति परास्तम्। सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिवशाद् यथाक्षयोपशमं

बाधलक्षणप्रामाण्यसत्त्वेऽपि घटे बहुत्वस्य रूपादिसमुदितस्वरूपत्वलक्षणमवच्छेदकं तस्य घटा इत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽनवधृतत्वेन तदवच्छेद्यबहुत्वस्याप्यनवधृतत्वेन स्वपरव्यवसायित्वलक्षणं प्रामाण्यं यत् स्याद्वादसिद्धान्तिनं तत् तत्र न स्यादेवेत्यर्थः। यत्र च वाक्ये एकत्व-बहुत्वावच्छेदकपदघटितत्वं तत्रावच्छेदकलक्षणनिमित्तभेदत एकदैकत्वबहुत्वबोधस्य तद्वाक्यतः सम्भवेन तद्घटकतयैकवचन-बहुवचनप्रयोगोऽप्युपपद्यत एवेत्याह–घटस्येति–अत्र घटात्मकद्रव्यसम्बन्धितया रूपादयः पर्यायाः प्रतीयन्ते, द्रव्यपर्याययोश्च कथञ्चित् तादात्म्यलक्षणाविष्वग्भाव एव सम्बन्धोऽवभासत इति द्रव्यपर्यायोभयात्मकं वस्त्वेतद्वाक्येन प्रतीयते तत्र वस्तुनि घटत्वलक्षणावच्छेदेनैकत्वप्रतिपत्तये घटस्येत्येकवचनं रूपाद्यनुगतपर्यायत्वावच्छेदेन बहुत्वप्रतिपत्तये रूपादय इति बहुवचनमित्येकवस्तुगततयैक-बहुत्वयोः प्रतिनियतावच्छेदकावच्छेदेन बोधकवाक्यघटकतयैकवचन-बहुवचनप्रयोग उपपन्न इत्यर्थः। अत एव प्रतिनियतनिमित्तावच्छेदेनैकत्र धर्मिणि विरुद्धानेकधर्मप्रतिपत्त्योरुपपन्नत्वादेव, अस्य 'परास्तम्' इत्यनेन सम्बन्धः। शबलरूपत्वे वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वाच्चित्रस्वरूपत्वे। कथं केन प्रकारेण, तादृशप्रकारमुपदर्शयितुमशक्यत्वान्न कथञ्चिदित्याक्षेपः। एकतरप्रतिपत्तिः प्रतिनियतैकधर्मेण वस्तुप्रतिपत्तिः। स्वस्वनिमित्तलक्षणप्रतिनियतावच्छेदेनैकधर्मप्रतिपत्तिः सुवाक्येत्यभिसन्धानेन अत एवेति निर्दिष्टमेव हेतुमुपदर्शयति–सन्निकर्षेति–यद्यप्यनन्तधर्मात्मके वस्तुनि सर्वेऽपि तदन्यधर्माः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसन्निकर्षवन्त एव, तथापि यस्य धर्मस्य यदेष्टसाधनतावच्छेदकतया प्रतिसन्धानं तदा तस्य बुद्धिस्थत्वात् सन्निकृष्टत्वम्, यस्य च धर्मस्य सतोऽप्यभिमतकार्ये नोपयोगस्तदा तस्य बुद्धिस्थत्वा-

द्रव्य-पर्यायप्रधानभावेनाप्रधानगुणभूतेऽपि वस्तुनि सत्त्व-
घटत्वादिप्रतिपत्तेः, तदिदमुक्तम्–"अर्पितानर्पितसिद्धेः"

भावाद् विप्रकृष्टत्वेऽर्थेऽयं सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिवशादित्यर्थः, आदिपदात्
प्रकरणादेः परिग्रहः। क्षयोपशम द्रव्यपर्यायाद्यभिलषितप्रतिनियत-
धर्मविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमानतिक्रमेण। द्रव्य-पर्यायप्रधानभावेन
प्राधान्येन द्रव्यविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति द्रव्यप्रधान-
भावेन, प्राधान्येन पर्यायविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति
पर्यायप्रधानभावेन, अस्य 'सत्त्वघटत्वादिप्रतिपत्ते' इत्यनेनान्वयः। अप्रधान-
गुणभूतेऽपि वस्तुनीति–यत्र च धर्मद्वयमध्ये एकस्य गुणभावस्तत्रा-
परस्य प्राधान्यम्, प्राधान्य-गौणयोरन्योन्यापेक्षया व्यवस्थितेः,
वस्तुनि तु सर्वेऽपि धर्मा वस्तुस्थित्या समकक्षा एवेति न तत्रैकस्य
गुणभावोऽपरस्य प्रधानभाव इत्यतस्तथाभूतधर्मात्मकवस्त्वप्यप्रधान-
गुणभूतमेवेति तत्रेत्यर्थः। उक्तार्थे तत्त्वार्थसम्मतिं दर्शयति–तदिद-
मुक्तमिति। अर्पितानर्पितसिद्धेरिति–एतच्च सूत्रं वृत्तौ व्याख्यातम्,
यथा–"अनेकधर्मा धर्मी, तत्र प्रयोजनवशात् कदाचित् कश्चिद् धर्मो
वचनेनार्प्यते विवक्ष्यते, सन्नपि च कश्चिन्न विवक्ष्यते प्रयोजना-
भावात्, न पुनः स धर्मी विवक्षितधर्ममात्र एव, इत्यतः सत्पर्याय-
विवक्षायां सदुत्पादादि, स्थित्यंशविवक्षायां नित्यम्, असदप्युत्पा-
दाद्यनित्यं च, सत्त्वासत्त्वविशिष्टग्रहणात् सर्वदा वस्तुनः" इत्यादि,
अनेन व्याख्यानेनेत्थमर्थाध्यवसितिः–यद्धर्मविवक्षा स धर्मोऽर्पितः,
तेनार्पितेनाऽनर्पितस्याविवक्षितस्य सिद्धिः, यस्य धर्मस्य विवक्षा
तस्य साक्षादुपात्तत्वात् साक्षादेव तद्ग्रहणमिति तस्य प्रधान-
भावेन सिद्धिः, स च धर्मो नानर्पितधर्मविकलः सम्भवतीति अन-
र्पितधर्मविशिष्टं एवार्पितधर्म इति तत्सिद्धिर्गुणभावेनानर्पितमपि
गृह्णात्येवेत्यनेकान्तवस्तुसिद्धिरित्युक्तसूत्रतात्पर्यम्। एतद्ग्रन्थकर्तृ-
रचितत्रिसूत्र्यालोकः सम्भाव्यते, परमिदानीं स नास्माकं दृष्टि-
पथमवतरति, तत्र चानेकान्ततत्त्वव्यवस्थितिरावेदिता; तदवगतं

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३१] इति, अधिकं त्रिसूत्र्यालोके। द्वौ मूलभेदौ– द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च। तत्र 'द्रव्यमात्रग्राही नयो द्रव्यार्थिकः', अयं हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभ्युपैति, उत्पाद-विनाशौ पुनरतात्त्विकौ, आविर्भाव-तिरोभावमात्रत्वात्। 'पर्यायमात्रग्राही पर्यायार्थिकः', अयं

जिज्ञासून् प्रत्याह–अधिकं त्रिसूत्र्यालोके इति। इत्थं व्यवस्थितेऽनेकान्ततत्त्वे प्रमाणविषये तदंशस्य द्रव्यस्य पर्यायस्य वा ग्राही भवति नय इति व्यवस्थितम्। तं विभजते–द्वावित्यादिना–द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकभेदेन नयो द्विविध इत्यर्थः। मूलभेदावित्युक्त्या नैगमसङ्ग्रहादयो नयभेदाः सर्वेऽप्यनयोरेवान्तर्भवन्तीति दर्शितम्। तत्र द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्मध्ये। द्रव्यमात्रग्राही नय इति लक्षणम्, द्रव्यार्थिक इति लक्ष्यम्, यो नयो द्रव्यं गृह्णाति स पर्यायं न गृह्णात्येवेति 'द्रव्यग्राही' इत्युक्त्यापि सामञ्जस्ये मात्रपदं स्वरूपाख्यानाय एव नातिव्याप्त्यादिव्यवच्छित्तये, 'नयः' इत्युपादानादेव प्रमाणेऽतिव्याप्तिनिरासादिति बोध्यम्। द्रव्यमात्रग्राहित्वमेव द्रव्यार्थिकस्योपपादयति अय हीति-हि यतः, अयं द्रव्यार्थिकनयः। द्रव्यमेव ध्रौव्यमेव, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं वस्तु स्याद्वादसिद्धान्तिनाम्, तत्र द्रव्यार्थिकनयो ध्रौव्यमेव वास्तविकमभ्युपैतीत्यर्थः। यद्युत्पादविनाशावेतन्नये न तात्त्विकौ तर्हि घटाद्युत्पादनाय मृद्दण्डचक्रचीवरादिसामग्रीसम्पादनं घटादिविनाशाय घटाद्युपरि मुद्गरादिनिपातनमकिञ्चित्करमेव स्यादित्यत आह–आविर्भावतिरोभावमात्रत्वादिति–घटादीनां मृद्द्रव्याद्यात्मना सर्वदा सत्त्वमेव, न तु पूर्वमभूत्वा भवनमुत्पाद एतन्नये, किन्तु पूर्वं मृदात्मना सत एव घटादेर्मृद्दण्डादिसामग्रीत आविर्भावः। स एवास्योत्पादः, एवं मुद्गरपाताद्यनन्तरं न सर्वथाऽभावलक्षणविनाशो घटादेः किन्तु तिरोभाव एव, तत्रैव च विनाशकव्यापारसाफल्यम्, तिरोभाव एव च विनाशः, एवं चोत्पादकसामग्र्या आविर्भावमात्रस्य

स्तूत्पाद-विनाशपर्यायमात्राभ्युपगमप्रवणः, द्रव्यं तु सजातीयक्षणपरम्परातिरिक्तं न मन्यते, तत एव प्रत्यभिज्ञाद्युत्पत्तेः। न चैवमितरांशप्रतिक्षेपित्वाद् दुर्नयत्वम्, तत्प्रतिक्षेपस्य प्राधान्यमात्र एवोपयोगात्, एतद्विषयविस्तरस्तु नात्राभिधीयते ग्रन्थान्तरप्रसङ्गात्।

विनाशसामग्रीतस्तिरोभावमात्रस्य नोत्पादविनाशौ वास्तविकाविस्यर्थः। पर्यायमात्रग्राहीति लक्षणं पर्यायार्थिक इति लक्ष्यम्, वस्तुग्राहिणः प्रमाणस्य वस्त्वंशग्राहित्वमपीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्, लक्षणभागे 'नय' इत्युक्तौ च तत एव च प्रमाणातिव्याप्तिवारणे मात्रपदं स्वरूपोपदर्शकज्ञापकमेवेति बोध्यम्। एतन्नयस्य पर्यायमात्रग्राहित्वं भावयति-अयं हीति हि यतः, अयं पर्यायार्थिकः। अन्यस्य ध्रौव्यलक्षणद्रव्यानभ्युपगन्तृत्वे ध्रौव्याद्यवगाहिप्रतीतेः कथमुपपत्तिरित्यत आह-द्रव्यं त्विति प्रतिक्षणमन्यदन्यदेव वस्तु भवति, सौसादृश्याच्च पूर्वापरक्षणयोर्भेदो नावभासते, भेदानवभासनादेव सजातीयक्षणपरम्परैव पूर्वापरभेदेनानध्यवसिता स्थिरमिव प्रतीयतेऽतः सैव ध्रौव्यं न तु तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यमेकं वस्तुभूतं समस्तीत्येवं पर्यायार्थिकनयो मन्यते, सजातीयक्षणपरम्परातिरिक्तं द्रव्यं न मन्यते इत्येतावता सजातीयक्षणपरम्परारूपं द्रव्यं मन्यत इत्यायातमेवेति बोध्यम्। तत एव-सजातीयक्षणपरम्परालक्षणद्रव्यरूपविषयादेव। प्रत्यभिज्ञाद्युत्पत्तेः-सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञादिसम्भवात्, आदिपदाद् बन्धमोक्षव्यवस्थादेरुपग्रहः। ननु द्रव्यार्थिकनयो यथोत्पाद-व्ययौ तात्त्विकौ नाभ्युपगच्छति, पर्यायार्थिकश्च ध्रौव्यमितीतरांशप्रतिक्षेपित्वविशेषणस्योपात्तस्याभावान्नयलक्षणाक्रान्तत्वमपि न स्यादित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति-न चेति-'द्रव्यमात्रग्राही' इत्यस्य प्राधान्येन द्रव्यमात्रग्राहीत्यर्थः, तथा च द्रव्यार्थिकनयः प्राधान्येन द्रव्यमेवाभिमन्यत इत्यतः प्राधान्येनैव पर्यायं नाभ्युपैति गौणतया तु

आद्यस्य चत्वारो भेदाः—"नैगमः, सङ्ग्रहः, व्यवहारः, ऋजुसूत्रश्च" इति जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयः। ऋजुसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात् तदा "उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं पुहत्तं णेच्छइ" त्ति सूत्रं विरुध्येत ।

"ऋजुसूत्रवर्जास्त्रय एवं द्रव्यार्थिकभेदाः" इति तु वादिनः सिद्धसेनस्य मतम्। अतीताऽनागत-परकीयभेद-

पर्यायमपि स्वीकरोतीति नेतरांशप्रतिक्षेपित्वमस्य। एवं पर्यायार्थिकेऽपीत्याह-तत्प्रतिक्षेपस्येति-इतरांशप्रतिक्षेपस्येत्यर्थः। ग्रन्थान्तरे एतद्विषयविचारो विस्तरतः, अत्रापि तथाविचारे ग्रन्थान्तरस्यैव प्रसङ्गानुप्रसङ्गतो निर्मितिः कृता भवेदिति ग्रन्थान्तरसाध्ये विस्तृतविचारे नायासो विधीयत इत्याह-एतद्विषयविस्तरस्त्विति। अत्र नयरहस्याभिधेऽस्मिन् ग्रन्थे। 'नाभिधीयते' इत्युक्त्यापि निर्वाहे 'अत्र' इत्युक्तिः, नयरहस्यमात्रावेदकस्य संक्षिप्तशरीरस्यास्य ग्रन्थस्य एतद्विषयविस्तरविचारसार्थावभासकसन्दर्भगर्भत्वे सूक्ष्मशरीरत्वाभावतोऽप्रतिज्ञातग्रन्थान्तरत्वैव स्यान्न तु प्रतिज्ञातार्थनिर्वाह इत्यावेदनाय।

आद्यस्य द्रव्यार्थिकनयस्य। नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा द्रव्यार्थिकभेदा इत्यन्येऽभ्युपगच्छन्ति, पूज्यमते ऋजुसूत्रस्यापि द्रव्यार्थिकत्वमिति विशेषस्तत्र युक्तिमुपदर्शयति-ऋजुसूत्रो यदीति। उज्जुसुअस्सेति-"ऋजुसूत्रस्य एकोऽनुपयुक्त एकं द्रव्यावश्यकं पृथक्त्वं नेच्छति" इत्यस्मिन् सूत्रे एकद्रव्यावश्यकस्याभ्युपगमाद् द्रव्यार्थिकत्वं पृथक्त्वानभ्युपगमान्न पर्यायार्थिकत्वमिति स्पष्टं प्रतीयते, तच्च तस्य द्रव्यार्थिकत्वानभ्युपगमे पर्यायार्थिकत्वाभ्युपगमे च विरुध्येतेति सूत्रविरोधभयात् पूज्यमतमभ्युपेयमिति। सिद्धसेनमते नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहाराख्यो द्रव्यार्थिकस्य भेदा इत्याह-ऋजुसूत्रवर्जा इति। उक्तसूत्रविरोधपरिहाराय वादिदिवाकरमतं परिष्करोति-अतीतेति-तथा

पृथक्त्वपरित्यागाद् ऋजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्वकीयवर्तमानवस्तुन एवोपगमात्, नास्य तुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमः, अत एव नास्याऽसद्घटितभूतभाविपर्यायकारणत्वरूपद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि। उक्तसूत्रं त्वनुयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारात् समाधेयम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव

चोक्तसूत्रे 'पृथक्त्वं नेच्छति' इत्यस्य न सामान्यतो भेदं नेच्छतीत्यर्थो, येन पर्यायार्थिकेऽप्यभेदानभ्युपगमात् पर्यायार्थिकत्वमस्य न भवेत्, किन्तु अतीतानागतपरकीयभेदलक्षणं यत् पृथक्त्वं तदेव नाभ्युपगच्छति तन्मते वर्तमानक्षणमात्रस्थायि वस्तुन्यतीतानागतयोरभावात् तदात्मकभेदाभावः, परेण सह नास्ति कश्चित् सम्बन्ध इति परकीयभेदाभावः। उक्तभेदानभ्युपगन्त्रा तेन किमभ्युपेयत इत्यपेक्षायामाह–स्वकार्यसाधकत्वेनेति। तिर्यक्सामान्योर्ध्वतासामान्यलक्षणद्रव्याभ्युपगन्तृत्वे सत्येव द्रव्यार्थिकत्वम्, तच्चास्य नास्तीत्याह–नास्येति। अस्य ऋजुसूत्रस्य, एवमग्रेऽपि। अत एव तुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगन्तृत्वाभावादेव। यो हि अनुभूतराजपर्यायो वर्तमाने राज्यमकुर्वाणोऽपि द्रव्यतो राजेत्युच्यते, योऽपि च भविष्यति राजा सोऽपि भाविराजपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यतो राजेत्युच्यत इति भूतपर्यायकारणं भविष्यत्पर्यायकारणं च द्रव्यम्, तादृशकारणत्वलक्षणद्रव्यत्वमपि नैव ऋजुसूत्रोऽभ्युपगच्छतीत्याह–नास्येति–वर्तमानकाले भूतोऽप्यसन् भाव्यप्यसन् इति तादृशपर्यायनिरूपितकारणत्वरूपद्रव्यत्वमपि वर्तमानकालानवच्छिन्नत्वादसदिति न ऋजुसूत्राभ्युपगमविषयः। तर्हि उक्तसूत्रे द्रव्यावश्यकमित्युक्तेः का गतिरित्यपेक्षायामाह–उक्तसूत्रं त्विति। वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यत्वमौपचारिकमेव न वास्तविकमिति तथाविधद्रव्याभ्युपगन्तृत्वेऽप्यस्य न पर्यायार्थिकत्वहानिरित्याह–पर्यायार्थिकेनेति–प्रनिक्षेपादित्यन्तमेका फक्किका।

प्रतिक्षेपाद्, अध्रुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य विषयः शब्दनयेष्वतिप्रसङ्गादित्येतत्परिष्कारः ।

पर्यायार्थिकस्य त्रयो भेदाः–"शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूतश्च" इति सम्प्रदायः । "ऋजुसूत्राद्याश्चत्वारः" इति तु वादी सिद्धसेनः । तदेवं सप्तोत्तरभेदाः । शब्दपदेनैव साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतात्मकनयभेदत्रयोपसङ्ग्रहात् पञ्चत्यादेशान्तरम् । ते च प्रदेश-प्रस्थक-वसतिदृष्टान्तैर्यथाक्रमं शुद्धिभाजः । तथाहि–नैगमनयस्तावद् धर्माऽध-

अध्रुवेति–अनित्या ये धर्मास्तदाधारांश एव द्रव्यम्, तदपि न ऋजुसूत्रस्य विषयो येन तद्विषयत्वेन द्रव्यार्थिकत्वमस्य स्यात्, तद्विषयत्वमभ्युपेत्य तस्य द्रव्यार्थिकत्वाभ्युपगमे ऋजुसूत्रविषय एव सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमपर्यायविशुद्धिमपेक्ष्य साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूताख्यास्त्रयोऽपि शब्दनयाः प्रवर्तन्त इति तेष्वपि द्रव्यार्थिकत्वं स्यादित्याह–शब्दनयेष्विति । एतत्परिष्कारः सिद्धसेनमतपरिष्कारः ।

सम्प्रदाय इति–जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतीनां मतमित्यर्थः । ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूताश्चत्वारः पर्यायार्थिका इति सिद्धसेनमतमित्याह–ऋजुसूत्राद्या इति । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोरवान्तरभेदसमाकलने नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूताः सप्त नया इत्युपसंहरति–तदेवं सप्तोत्तरभेदा इति । केचन आचार्याः साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतनयानां शब्दनयत्वेनैकीकृत्य नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्र-शब्दनया इत्येवं पञ्च नया इत्युपदिशन्ति, तन्मतमुपदर्शयति–शब्दपदेनैवेति । नैगमादिषु नयेषु पूर्वपूर्वनयापेक्षयोत्तरोत्तरनयानां शुद्धिभाक्त्वमित्याह–ते चेति–अनन्तरोपदर्शिता नया पुनरित्यर्थः । तत्र प्रदेशदृष्टान्तेन शुद्धिभाक्त्वं भावयति–तथाहीति । 'नैगमनय' इत्यस्य 'आह' इत्यनेन सम्बन्धः । स्कन्धपदेन स्कन्धात्मकपुद्गलग्रहणम्, परमाण्वात्मक-

र्माऽऽकाश-जीव-स्कन्धानां तद्देशस्य चेति षण्णां प्रदेशमाह।

देश-प्रदेशौ नातिरिच्येते, "दासेन मे [खरः क्रीतो, दासो मम खरोऽपि मे]" इत्यादिन्यायाद् देशस्य स्वीयत्वेन तत्प्रदेशस्यापि स्वीयत्वाव्यभिचारात् पञ्चानामेव प्रदेश इति सङ्ग्रहः।

व्यवहारस्त्वाह-पञ्चानां प्रदेशस्तदा स्याद् यदि साधा-

पुद्गलस्य स्वयं प्रदेशरूपतया तद्देश प्रदेशयोरभावात्, कालस्तु परमनिरुद्धैकसमयरूप इति तस्यापि न देश प्रदेशाविति बोध्यम्। तद्देशस्य धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव-स्कन्धदेशस्य। षण्णा धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव स्कन्धतद्देशानाम्, नैगमनय: षण्णां प्रदेशमिच्छति।

सङ्ग्रहस्तु धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव स्कन्धानां पञ्चानामेव प्रदेशमिच्छति धर्मदेशस्य धर्मीयत्वेन धर्मदेशप्रदेशस्यापि धर्मप्रदेशत्वाद्, एवमधर्मदेशप्रदेशादेरप्यधर्मादिप्रदेशत्वादित्याह-देश प्रदेशाविति-धर्मादितो धर्मादिदेशोऽतिरिक्तस्ततो धर्मादिदेशप्रदेशोऽतिरिक्त इत्येव देश प्रदेशौ विभिन्नौ न, किन्तु धर्मादिदेशानां धर्मादिसम्बन्धिनां प्रदेशस्य धर्मादिप्रदेशत्वमेव। एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन भावयति-दासेनेति। देशस्य धर्मादीनां देशस्य। स्वीयत्वेन धर्मादिसम्बन्धित्वेन। तत्प्रदेशस्यापि धर्मादिदेशसम्बन्धिप्रदेशस्यापि। स्वीयत्वाव्यभिचाराद् धर्मादिसम्बन्धित्वनियमात्। पञ्चनामेव धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव स्कन्धानामेव, एवकारेण तद्देशस्य व्यवच्छेदः।

तत्र व्यवहाराभिप्राय दर्शयति-व्यवहारस्त्वाहेति-यस्यैकस्यानेकसम्बन्धित्वं तस्यैव साधारणस्यानेकसम्बन्धितया व्यपदेशो व्यवहारपथमवतरति, यथा-एकं हिरण्य बहुमूल्यं पञ्चानां धनमविभक्तं तस्य पञ्चसम्बन्धित्वव्यपदेश:, प्रदेशस्तु यो धर्मस्य तदन्य एवाधर्मस्य, ततोऽन्य एवाकाशस्य, तस्मादन्य एव च जीवस्य, ततो व्यतिरिक्त एव च स्कन्धस्येति नैकस्मिन् प्रदेशे धर्मादीनां सम्बन्धित्वमिति

रणः स्यात्, यथा–"पञ्चानां गोष्ठिकानां हिरण्यम्" इति, प्रकृते तु प्रत्येकवृत्तिः प्रदेश इति पञ्चविधः प्रदेश इति भणितव्यम्। नन्वेवं घटपटयो रूपमित्यपि न स्यात्, द्वित्वाश्रयवृत्तित्वबोधे तयोर्घटरूपमित्यस्याप्यापत्तेः, द्वि-

पञ्चानां प्रदेश इति व्यपदेशो न सम्भवति, किन्तु धर्मस्य प्रदेशः, अधर्मस्य प्रदेशः, आकाशस्य प्रदेशः, जीवस्य प्रदेशः, स्कन्धस्य प्रदेश इत्येवं पञ्चविधः प्रदेश इति वक्तव्यमिति समुदितार्थः। साधारण पञ्चानां सम्बन्धी एकप्रदेशः। स्याद् भवेत्। गोष्ठिकानाम्–एकां गोष्ठीं सभामालम्ब्य स्थितानां जनानामेकद्यूतादिव्यवहारिणाम्। प्रकृते तु धर्मास्तिकायादिप्रदेशविचारे तु।, प्रत्येकवृत्ति–एकैकमात्रसम्बन्धी। इति एतस्मात् कारणात्। ननु घटे यद् रूपं तदेव न पटे इति रूपमपि नैकं साधारणम्, किन्तु प्रत्येकवृत्त्येवेति घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्वस्य प्रत्येकं रूपेऽभावाद् घट पटयो रूपमित्यपि व्यपदेशो व्यवहारनये न स्यादित्याशङ्कते–नन्वेवमिति। ननु घट पटोभयगतं यद् द्वित्वं तदाश्रयनिरूपितवृत्तित्वमेव रूपे ततः प्रतीयते, द्वित्वाश्रयश्च केवलो घटोऽपि भवति पटोऽपि च, तन्निरूपितवृत्तित्वं घटरूपे पटरूपे च समस्तीति घट-पटयो रूपमित्यस्य नानुपपत्तिरित्यत आह–द्वित्वाश्रयेति। तयोः घट पटयोः, घट पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट पटगतद्वित्वाश्रयनिरूपितवृत्तिमद् घटरूपमित्यर्थकत्वेन तादृशद्वित्वाश्रयघटनिरूपितवृत्तित्वस्य घटरूपेऽबाधिततया तद्बोधस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः। यदि च घट-पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट-पटोभयनिरूपितवृत्तिमद् घटरूपमित्येवार्थः, तस्य च बाधितत्वेन नाभ्रान्तस्य तादृशप्रयोगापत्तिरिति विभाव्यते, तदा घट-पटयो रूपमित्यस्यापि घट पटोभयनिरूपितवृत्तिमद् रूपमित्यर्थकत्वेन कुत्रापि रूपे उभयनिरूपितवृत्तित्वस्याभावाद्योक्तप्रयोगस्यापि सम्भव इत्याह–द्विवृत्तित्वबोधे चेति।

घृत्तित्वबोधे च प्रकृतप्रयोगस्याप्यनापत्तेरिति चेत्, न स्यादेव, एतादृशस्थले समुदितवृत्तित्वबोध एव व्यवहारसामर्थ्यात्, सङ्ग्रहाश्रयणात् तु सामान्यत एव साकाङ्क्षत्वात् स्यादपि।

ऋजुसूत्रस्तु ब्रूते–पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्ते प्रतिस्वं पञ्चविधत्वान्वयात् पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्गः। न च सामान्यतस्तदन्वयान्न बाध इति वाच्यम्, विशेषविनिर्मोकेण तदसिद्धेः।' किञ्च, किमत्र पञ्चविधत्वम्? पञ्चप्रकारत्व-

---

प्रकृतप्रयोगस्यापि घट-पटयो रूपमिति प्रयोगस्यापि। अत्रेष्टापत्तिमेव समाधानतयाऽऽह– न स्यादेवेति–व्यवहारनये घट पटयो रूपमिति प्रयोगो न भवेदेवेत्यर्थः। एतादृशस्थले घट-पटयो रूपमित्यादिप्रयोगस्थले च। समुदितवृत्तित्वबोध एव एकव्यक्तिधर्मिकोभयाद्यात्मकसमुदितवृत्तित्वबोध एव। तत् किं नयान्तरेऽप्युक्तप्रयोगो न भवत्येव? भवति चेत्, कुत्र भवतीत्यपेक्षायामाह–सङ्ग्रहाश्रयणात् त्विति–सङ्ग्रहनये रूपत्वेन सामान्येन रूपमात्रस्यैकीकरणाद् घटे यद् रूपम्, यच्च पटे तदुभयमपि रूपत्वेन सामान्येनैकमिति तद् घटे पटे च वर्तत इति सङ्ग्रहनयाऽऽश्रयणाद् घट-पटयो रूपमिति प्रयोगो भवेदपीत्यर्थः।

व्यवहारनये पञ्चविधः प्रदेश इति व्यपदेश उपपादितस्तमसहमानस्य ऋजुसूत्रस्य यद् वक्तव्यं तदाह–ऋजुसूत्रस्तु ब्रूत इति। प्रतिस्वं प्रतिप्रदेशव्यक्ति। धर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, आकाशास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, जीवास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, स्कन्धप्रदेशः पञ्चविध इत्येवं पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। न च इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। सामान्यतः प्रदेशत्वेन प्रदेशे। तदन्वयात् पञ्चविधत्वान्वयात्। न बाधः न प्रदेशे पञ्चविधत्वस्य बाधः। विशेषविनिर्मोकेण धर्मास्तिकायप्रदेशादिव्यतिरेकेण।

मिति चेत्, कः प्रकारः ? संख्या वा बुद्धिविशेषविषयत्वं वा, भेदो वा । नाद्यः—अनन्तेषु प्रदेशेषु पञ्चसंख्यावधारणासिद्धेः । न द्वितीयः—पञ्चप्रकारबुद्धिविषयत्वस्य प्रत्येकमभाविनः पञ्चस्वप्यभावात् । न च गेहेषु शतमश्वा इतिवत् प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तत् सा-

---

तदसिद्धेः प्रदेशसामान्यस्यासिद्धेः । प्रदेशे पञ्चविधत्वमपि निरुच्य योजयितुमशक्यमित्याह–किंवेति । अत्र प्रदेशे । नाद्य इति–पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारः सङ्ख्यारूपो न सम्भवतीत्यर्थः । धर्मास्तिकायादिषु कस्यचिदसङ्ख्यातः प्रदेशः कस्यचिदनन्तः प्रदेश इति सामान्यतः प्रदेशानामानन्त्यमेव, तत्र पञ्चसङ्ख्यकत्वरूपस्य पञ्चप्रकारत्वस्यावधारणासम्भवादित्याह–अनन्तेष्विति । पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारपदेन बुद्धिविशेषविषयत्वमभिमतमिति द्वितीयपक्षोऽपि न युक्त इत्याह–न द्वितीय इति । यद्यपि प्रकारस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वे तत्र पञ्चान्वये पञ्चप्रकारत्वमिति पञ्चबुद्धिविशेषविषयत्वमिति स्यान्न तु पञ्चप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वम्, तथापि बुद्धिविशेषविषयत्वस्य प्रकारूपताश्रयणस्यात्रैव तात्पर्यमित्यवलम्ब्य 'पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य' इत्युक्तिः । प्रत्येकम् एकैकप्रदेशव्यक्तौ । अभाविन –असतः । पञ्चस्वप्यभावादिति–प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वमिति नियममाश्रित्येयमुक्तिः । ननु यथैकस्मिन् गेहे एकोऽश्वस्तदन्यस्मिन् द्वितीयः, एवं गेहान्तरेऽश्वान्तरमित्येवमश्वशतगृहसम्बन्धे भवति गेहेषु शतमश्वा इति प्रतीतिः, न च प्रत्येकमश्वस्य बहुगेहसम्बन्धो नवाऽश्वशतस्य प्रत्येकगेहसम्बन्धः, तथा प्रत्येकं प्रदेशस्य प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वे पञ्चसु प्रदेशेषु पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वं 'स्यादि'त्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति 'प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तद्' इत्यनन्तरं 'न च' इत्यस्यान्वयः, तदित्यनेन पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य परामर्शः । निषेधे हेतुमाह–सामान्येति–पञ्चविधः प्रदेश इत्यत्र

मान्यविश्रामेऽनन्वयात्, विशेषविश्रामे च भजनानामान्तरत्वात्। न तृतीयः—अतिरिक्तभेदानिरुक्तेः। ततो भाज्यः प्रदेशः—स्याद् धर्मास्तिकायस्य, स्यादधर्मास्तिकायस्येत्यादि।

पञ्चविधत्वं पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, तच्च प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं प्रदेश इति यदि सामान्यविश्रामः तदाऽनन्तप्रदेशास्तत्र उपस्थितास्तत्र प्रत्येकं पञ्चसु पञ्चधर्मान्तर्गतप्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्यान्वयसम्भवेऽपि ततोऽवशिष्टेषु प्रत्येकमपि तस्यान्वयासम्भवात्। यदि च पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वं पञ्चान्तर्गततत्तद्धर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वमिति न विवक्षितम्, किन्तु यत्र प्रदेशे यद्धर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वसम्भवस्तत्र तदेव विवक्षितमित्येव विशेषविश्रामेऽन्वयसम्भवेऽपि पञ्चप्रकारत्वं षट्प्रकारत्वं सप्तप्रकारत्वमित्यादि सर्वमपि सम्भवतीति सर्वप्रकारे प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य स्वासाधारणधर्ममादाय तत्तत्प्रदेशे सम्भवादिति भजनैवात्र पदं दधातीत्याह—विशेषविश्रामे चेति। भजनानामान्तरत्वादिति—तत्तत्प्रदेशे तत्तदसाधारणधर्ममुपादाय प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वान्वयतः पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य समर्थने धर्मप्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेशत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वमधर्मप्रदेशोऽधर्मास्तिकायप्रदेशत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वमित्यादि द्विधैवाश्रिता, एवञ्च प्रदेशो धर्मास्तिकायस्य, प्रदेशोऽधर्मास्तिकायस्येत्येवं द्विधैव व्यपदेशं प्राप्नोति, तत एव प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वप्राप्तिरित्येव भजनैव नामान्तरेणाभिहिता स्यात्, सा चेष्टैव ऋजुसूत्रस्येति भावः। प्रकारो भेद इति पञ्चप्रकारत्वं पञ्चभेदत्वमिति तृतीयपक्षोऽपि न समीचीन इत्याह— न तृतीय इति। भेदो नाम यदि कश्चिन्निर्वचनीयो भवेत् तदा स्यादपि पञ्चभेदत्वं प्रदेशानाम्, तस्यैव निर्वचनमशक्यमित्याह अतिरिक्तेति तत्तत्प्रदेशातिरिक्त इत्यर्थः। एवं चात्र यदृजुसूत्रस्याभिमतं तदुपदर्शयति—ततो भाज्य इति। भज-

शब्दनयस्तु प्रतिजानीते–अयुक्तमुक्तमेतद् ऋजुसूत्रेण, भजनाया विकल्परूपत्वेनैकतरमादाय विनिगन्तुमशक्यत्वात्, धर्मास्तिकायप्रदेशस्यापि अधर्मास्तिकायत्वेन भजनीयत्वप्रसङ्गात्। तदेवमभिधेयम्–धर्मे धर्म इति वा प्रदेशो धर्मः, अधर्मेऽधर्म इति वा प्रदेशोऽधर्मः, आकाश आकाश इति वा प्रदेश आकाशः, जीवे जीव इति वा प्रदेशो नोजीवः, स्कन्धे स्कन्ध इति वा प्रदेशो नो-

नाप्रकारमाह–प्रदेश स्याद् धर्मास्तिकायस्येति–'प्रदेशः' इति स्यादधर्मास्तिकायस्येत्यादावप्यनुषञ्जनीयः, आदिपदात् प्रदेशः स्यादाकाशास्तिकायस्येत्यादेरुपग्रहः।

अत्रार्थे शब्दनयवक्तव्यमुपदर्शयति–शब्दनयस्त्विति। अयुक्तमिति–ऋजुसूत्रेणोक्तमेतदयुक्तमित्यन्वयः, एतद् भजनीयत्वम्। अयुक्ततामेव भावयति–भजनाया इति–प्रदेशप्रदेशिमद्भावस्य काल्पनिकत्वेन भजनीयत्वे कल्पना विकल्परूपेच्छामात्रप्रभवेति यद्धर्मास्तिकायप्रदेशत्वेन विकल्पितं तत् तथाविकल्पदशायां धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्येवं व्यपदेश्य, तदन्यथाविकल्पमात्रे न धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्येवं व्यपदेश्य इत्यतः स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, तद्विधा स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना ऋजुसूत्रसम्मता, तथा चेयमिच्छाप्रभवा विकल्परूपा भजना, न वस्तुपरतन्त्रेति प्रतिनियतमेव कमप्युपादाय स्यादित्यत्र नियामकाभावाद् यं धर्मास्तिकायप्रदेशं परिकल्प्य स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना, तमुपादायापि स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्यपि प्रसज्येतेत्याशयेनाह–विकल्परूपत्वेनेति। शब्दनयः स्वाभिमतं दर्शयति–तदेवमिति–धर्माधर्माकाशप्रदेशानां धर्माधर्माकाशरूपतया व्यपदेशः, जीवप्रदेशस्य जीवरूपत्वेन न व्यपदेशः, किन्तु नोजीवत्वेन, स्कन्धप्रदेशस्य न स्कन्धरूपत्वेन व्यपदेशः, किन्तु नोस्कन्धत्वेनेत्यत्र हेतुमुपद-

स्कन्ध इति। अत्र धर्माऽधर्मास्तिकायादेरैक्यात् तत्प्रदेशस्य धर्मास्तिकायादिरूपताऽनतिप्रसक्तेति तथोक्तिः। जीव-स्कन्धयोस्तु प्रतिस्वमनन्तत्वात् कथमधिकृतप्रदेशस्य सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव इति विवक्षितप्रदेशे सकलसन्तानैकदेशाविवक्षितसन्तानात्मकत्वप्रतिपादनाय नो जीवत्व नोस्कन्धत्वोक्तिरिति ध्येयम्।

समभिरूढस्त्वाह–शब्देनापि न सूक्ष्ममीक्षाङ्गके "धर्मे प्रदेशः" इत्यादिवाक्यात् "कुण्डे बदरम्" इत्यादेरिव भेदप्रसङ्गात्। क्वचिदभेदे सप्तमीप्रयोगेऽप्यभेदप्रकारक-

---

श्ययति थनति। 'धर्माधर्मास्तिकायादे इत्यत्रादिपदादाकाशास्तिकायस्य ग्रहणम्। तत्प्रदेशस्य धर्माधर्मास्तिकायादिप्रदेशस्य। तथोक्ति धर्म इति अधर्म इति आकाश इत्येव तत्तत्प्रदेशानामुक्ति। प्रतिस्वमनन्तत्वाद् जीवानामप्यनन्तत्वात्, पुद्गलस्कन्धानामप्यनन्तत्वात्। 'कथम् इत्यस्य 'सम्भव' इत्यनेनान्वयात् कथ सम्भव ? न कथञ्चिदित्यर्थ। अधिकृतप्रदेशस्य विवक्षितैकजीवप्रदेशस्य विवक्षितैकस्कन्धप्रदेशस्य च। सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव सकलजीवलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य सकलस्कन्धलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य च सम्भव, जीवस्य स्कन्धस्य च प्रदेशसन्तानरूपत्वादेव तत्प्रदेशसम्भव इत्याशयेन सन्तानोक्ति। विवक्षितप्रदेशे विवक्षितैकजीवप्रदेशे विवक्षितैकस्कन्धप्रदेशे च। सकलेति-सकलजीवसन्तानस्य सकलस्कन्धसन्तानस्य च एकदेशो यो विवक्षितसन्तानो विवक्षितैकजीवलक्षणसन्तानो विवक्षितैकस्कन्धलक्षणसन्तानश्च तदात्मकत्वप्रतिपादनायेत्यर्थ, अन्यत् स्पष्टम्।

समभिरूढनयवक्तव्यमुपदर्शयति-समभिरूढस्त्वाहेति। भेदप्रसङ्गादिति-आधाराधेयभावबोधनायैव सप्तमी प्रयुज्यते, आधाराधेयभावश्च भेद

बोधार्थं कर्मधारयस्यैवावश्याश्रयणीयत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्त इति।

एवम्भूतस्त्वाह–देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्तु अभिधानीयम्, देश-प्रदेशयोरसत्त्वात्, भेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, अभेदे सहोक्त्यनुपपत्तेः। न च विन्ध्य-हिमवदादिभावाऽभावावच्छेदकतयाऽऽकाशादिदेशसिद्धिः,

---

नियत इत्यभिसन्धिः। क्वचिदिति–वनेतिलका ब्राह्मणश्रोत्रिय इत्यादौ। द्वितीयपक्ष–'धर्मे धर्म इति वा' इत्यादौ धर्म इत्यादिर्यः प्रथमान्तपक्षः।

एवम्भूतनयाभिप्रायमुपदर्शयति–एवम्भूतस्त्वाहेति। 'देशप्रदेशयोरसत्त्वाद्' इति यदुक्तं तदुपपादनायाह–भेद इति–धर्मादीनां देश-प्रदेशौ धर्मादिभिर्भिन्नौ स्यातामभिन्नौ वा? प्रकारान्तराभावात्, भेदे धर्मस्य देशो धर्मस्य प्रदेश इति षष्ठ्यर्थः सम्बन्धो न घटते, भेदे सम्बन्धाभ्युपगमे भिन्नत्वाविशेषादधर्मास्तिकायादिप्रदेशतयाऽभ्युपगतप्रदेशस्यापि धर्मस्य प्रदेश इति व्यवहारभाजनत्वं स्याद्-धर्मादिप्रदेशस्यापि धर्मसम्बन्धित्वसम्भवात्। अभेदे देश-प्रदेशयोर्धर्मादिभिः सममभेदे। सहोक्त्यनुपपत्तेः, धर्मः प्रदेश इति सहोक्त्यनुपपत्तेः, नहि भवति घटो घट इति। आकाशे विन्ध्याद्रिरपि वर्तते हिमालयोऽपि, परं तयोरसामानाधिकरण्यं लोके प्रतीयते तत्र स्यादिति यत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रिस्तत्प्रदेशावच्छेदेन न हिमालयो यत्प्रदेशावच्छेदेन हिमालयो न तत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रिरित्यवश्यमभ्युपेयम्, तथा च विरुद्धयोर्विन्ध्य-तदभावयोर्हिम-तदभावयोर्विन्ध्यहिमयोश्चैकत्राकाशे सत्त्वोपपत्तयेऽवच्छेदकतयाऽऽकाशस्य तथा धर्मादेश्च देशप्रदेशसिद्धिः, तत्सम्बन्धिन एव तद्वृत्तिधर्मावच्छेदकत्वमिति नियमेन देश-प्रदेशयोराकाशादिसम्बन्धित्वाभावे तद्वृत्तिविन्ध्य-तदभावाद्यवच्छेदकत्वमपि न भवेदिति तयोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– न चेति। निषेधे हेतुमाह–परेणेति–

परेण समं सम्बन्धस्यैवानुपगमात् तादात्म्य तदुत्पत्त्यन्यतरानुपपत्तेरिति दिक्।

प्रस्थको मगधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषः, तदर्थं वनगमन-दारुच्छेदन क्षणनोत्किरण-लेखन प्रस्थकपर्यायाविर्भावेषु यथोत्तरशुद्धा नैगमभेदाः, अतिशुद्धनैगमस्त्वाकुट्टितनामानं प्रस्थकमाह। व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः।

सर्वं हि स्वात्मप्रतिष्ठितमेव, न तु परस्मिन् वृत्ति, आकाशादिना समं विन्ध्यादीनां सम्बन्ध एव नाभ्युपेयते, वास्तवसम्बन्धस्तादात्म्य तदुत्पत्त्यन्यतरात्मक एव, नहि आकाशादिना समं विन्ध्यादेस्तादात्म्य कार्यकारणभावो वेति सम्बन्धाभावादाकाशादौ विन्ध्यादिर्वर्तत एव नेति न तदवच्छेदकतयाऽऽकाशादिदेशसिद्धिरित्यर्थः।

प्रस्थकदृष्टान्तेन नैगमादीनां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य शुद्धिमाख्यं भावयति-प्रस्थक इत्यादिना। तदर्थं प्रस्थकार्थम्, प्रस्थकहेतुकाष्ठानयनार्थं वन गच्छन् पुरुषः किं करोषीति पृष्ट प्रस्थकं करोमीत्येव ब्रूते, एवं क्षणनोत्किरणादिक्रियाकाले प्रस्थकपर्यायाविर्भावनक्रियाकालेऽपि च, तत्र वनगमनादिकं न प्रस्थकः, किन्तु परम्परया प्रस्थकनिमित्तम्, पारम्पर्येऽपि च विप्रकर्ष सन्निकर्षतरतमभावाच्छुद्धितारतम्य नैगमाभिप्रायविशेषाणाम्, वनगमनकालेऽपि प्रस्थकं करोमीति यदेतद् व्यवहरणं तन्नैगमाभिप्रायत एवेति बोध्यम्, वनगमनादिकं न प्रस्थकोऽथापि प्रस्थकत्वेन तद्व्यवहरणमित्युपचारमिश्रणाद् वनगमनादिषु प्रस्थकाभिप्रायाणामशुद्धिसम्पर्कः, धान्यमानविशेषरूपस्य प्रस्थकस्य निष्पत्तौ सत्यामयं प्रस्थक इति व्यपदेशस्त्वतिशुद्धनैगमादित्याह-अतिशुद्धनैगमस्त्विति। आकुट्टितनामानम् आकुट्टितमगधनामप्रसिद्धिं गत प्रस्थकपर्यायनिष्पत्त्यनन्तर निर्णीतप्रामाण्यकान्यप्रस्थकमितधान्यान्यूनाधिकधान्यधारणपरीक्षणेन प्रस्थक इति नाम यस्य तमित्यर्थः।

सङ्ग्रहस्तु विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याऽकरणकाले च प्रस्थकं नाङ्गीकुरुते। न च तदा घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्गः, तदर्थक्रियां विना तत्त्वायोगात्। घटादिशब्दार्थक्रिया तत्राप्यस्त्येवेति चेत्, न–असाधारणतदर्थ-

---

व्यवहारेऽप्युक्तदिशैव शुद्धितारतम्यभावनेत्याह–व्यवहारेऽपीति।

प्रस्थके संग्रहवक्तव्यमुपदर्शयति–सङ्ग्रहस्त्विति–वनगमनादिकं परम्परया प्रस्थककारणम्, तत्र प्रस्थकलक्षणकार्योपचारं कृत्वाऽशुद्धे नैगमेऽशुद्धे व्यवहारे च प्रस्थकव्यपदेशः, सङ्ग्रहस्तु विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं नाङ्गीकुरुते, धान्यमापनलक्षणस्वकार्याकरणकाले च निष्पन्नमपि प्रस्थकं प्रस्थकत्वेन रूपेण नाङ्गीकुरुते, किन्तु धान्यमापनविशेषलक्षणक्रियाकरणवेलायामेव प्रस्थकमङ्गीकरोतीत्यर्थः। ननु निष्पन्नमपि प्रस्थकस्वरूपं स्वकार्याकरणकाले यदि न प्रस्थकस्तदा प्रस्थकान्यत् तत् घटादिस्वरूपमेव भवेदिति घटाद्यात्मकत्व तत्र प्रसज्येत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति। तदा कार्याकरणादिकाले। यथा च प्रस्थको न स्वकार्यं धान्यमापनलक्षणं करोतीति न प्रस्थकस्तथा घटादिकार्यजलाहरणाद्यर्थक्रियामपि न करोतीति घटाद्यात्मकत्वस्याप्यभावादित्याह–तदर्थक्रियां विनेति–घटादिकार्यजलाहरणाद्यर्थक्रियां विनेत्यर्थः। तत्त्वायोगाद् घटाद्यात्मकत्वासम्भवात्। ननु घटादेर्यथा जलाहरणादिकाऽर्थक्रिया तथा घटादिशब्दप्रयोगोऽपि, शब्दप्रयोगश्चेच्छोपरचितः प्रस्थकेऽपि कैवाञ्चित् स्यादिति घटाद्यात्मकत्वं प्रसज्यत एवेत्याशङ्कते–घटादिशब्देति। तत्रापि प्रस्थकेऽपि। नहि दरिद्रे धनाधिपोऽयमिति सङ्केतकरणतो धनाधिपशब्दप्रयोगलक्षणार्थक्रियाकारित्वतो वास्तवधनाधिपात्मकत्वं सम्भवति, किन्तु धनस्वामिन एव धनस्य दानादिलक्षणार्थक्रियाकारित्वतो धनाधिपत्वमिति यदसाधारणार्थक्रियाकारित्वं यस्य तस्य तदात्मकत्वमित्येव नियम इति घटादेरसाधारणार्थक्रिया जलाहरणादिरूपैव तत्कारित्वस्य प्रस्थकेऽभावान्न तत्र घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्ग इति।

क्रियाकारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयोजकत्वात्। तथापि प्रस्थकक्रियाविरहे नायं प्रस्थको घटाद्यनात्मकत्वाच्च नाप्रस्थक इत्यनुभयरूपः स्यात्? न स्यात्-प्रतियोगिकोटौ स्वस्यापि प्रवेशेन यावद्घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेः। अर्थक्रियाभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगमे ऋजुसूत्रमता-

समाधत्ते-नेति। ननु प्रस्थकस्य स्वासाधारणकार्याकरणकाले न प्रस्थकत्वं घटाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावेन घटाद्यनात्मकत्वान्नाप्रस्थकत्वमिति प्रस्थकाप्रस्थकान्यतरस्वभावविकलोऽयं स्यात्, स चाभ्युपगन्तुमशक्यः परस्परविरोधे एकनिषेधेऽपरस्याचस्यस्भावादित्याशङ्कते-तथापीति-असाधारणघटाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावाद् घटाद्यात्मकत्वाभावेऽपीत्यर्थः। यथा-घटादिकः प्रस्थकभिन्नत्वादप्रस्थकस्तथा प्रस्थकत्वेनाभिमतोऽपि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणाभावकाले प्रस्थकभिन्नत्वादप्रस्थक इति अप्रस्थकभेदप्रतियोगिकोटौ तस्यापि प्रवेश इति 'नाप्रस्थक' इत्येव नाङ्गीक्रियत इत्यनुभयरूपतापादनं न सम्भवतीति समाधत्ते-न स्यादिति। अनुभयरूपतापादनं न भवेदित्यर्थः प्रतियोगिकोटौ 'नाप्रस्थकः' इत्यस्य प्रतियोगी अप्रस्थकस्तत्कोटौ तत्स्वरूपे। स्वस्यापि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणविरहकाले यः प्रस्थकः प्रस्थकभिन्न इति निर्णीतस्तस्यापि। प्रसिद्धघटाद्यनात्मकत्वेऽपि अप्रस्थपदेन प्रस्थकानात्मका यावन्तो घटाद्यात्मका अभिमतास्तन्मध्येऽस्यापि प्रवेशेन घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेः-घटाद्यनात्मकत्वासम्भवात्। ननु अभिन्नद्रव्याभ्युपगन्तृत्वं सङ्ग्रहस्वभावः, प्रकृते प्रस्थकद्रव्यं स्वार्थक्रियाकरणकाले प्रस्थकस्वरूपं स्वार्थक्रियाकरणाभावकाले ततोऽन्यदेव संवृत्तमिति द्रव्यभेदाभ्युपगन्तृत्वादुक्तस्वभावप्रच्युतेर्न सङ्ग्रहत्वं किन्तु भेदलक्षणविशेषाभ्युपगन्तृत्वादृजुसूत्रनयत्वमेव स्यादित्युक्ताभ्युपगमस्य ऋजुसूत्रमतानुप्रवेश इति शङ्कते-अर्थक्रियाभावाभावाभ्यामिति। अतिशुद्धनैगमोऽर्थक्रियाकरणकालीनमेव प्रस्थकमाश्रयति, तं चायं सङ्गृह्णातीति प्रकृते तथास्वभावाभावेऽपि नान्यत्र

नुप्रवेश इति चेत्, न–नैगमोपगतसङ्ग्रहणाय क्वाचित्क-तथोपगमेन तदननुप्रवेशात्। इत्थं च व्यक्तिभेदात् तद्व्यक्ति-गतं प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्तीति नात्र कश्चिद् दोषो विना व्यवहारबाधमिति दिक्।

ऋजुसूत्रस्तु–निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थकः, तत्परिच्छिन्नं च धान्यमपि प्रस्थक इत्याह, उभयसमाजादेव मानोपपत्तेरेकतराभावे परिच्छेदासम्भवात्। कथं

द्रव्यभेदाभ्युपगमप्रवणता, ऋजुसूत्रस्य तु नेवम्भाव इति न तन्मत-प्रवेश इति समाधत्ते–नेति। तदननुप्रवेशाद् ऋजुसूत्रमताननुप्रवेशात्। इत्थं च धान्यमापविशेषलक्षणार्थक्रियाफलोपधायिप्रस्थकद्रव्यात् तादृशफलोपधानशून्यप्रस्थकद्रव्यस्य भिन्नत्वव्यवस्थितौ च। तद्व्यक्तिगतं तादृशफलोपहितप्रस्थकव्यक्तिगतम्। प्रस्थकत्वसामान्यमपि यत् प्रस्थकत्वसामान्यं तदपि। नास्ति फलानुपहितप्रस्थकव्यक्तौ नास्ति। इति–अतः। अत्र एवमभ्युपगमे। न कश्चिद् दोषो विना व्यवहारबाधं व्यवहारबाधं विना नान्यः कोऽपि दोषः, अर्थाद् व्यवहारबाध एव बलीयानत्र दोषः, व्यवह्रियते चार्थक्रियाऽकरणकालेऽप्ययं प्रस्थक इति तस्याप्रस्थकत्वे स्यादेव व्यवहारबाध इत्यर्थः।

ऋजुसूत्रमन्तव्यमुपदिशति–ऋजुसूत्रस्त्विति–अस्य 'आह' इत्यनेन सम्बन्धः। तत्परिच्छिन्नं धान्यमानविशेषकाष्ठादिनिर्मितप्रस्थकपरिच्छिन्नम्। उभयसमाजादेव मापकप्रस्थक-माप्यधान्योभयत एव। मानोपपत्ते–रेतत्परिमितं धान्यमित्याकारकपरिच्छेदलक्षणमानोपपत्तेः। एकतराभावे परिच्छेदकस्य मापकस्याभावे परिच्छेद्यस्य माप्यस्य धान्यस्याभावे वा। ननु धान्यं मीयमानत्वात् कर्म, प्रस्थकश्च माने साधकतमत्वात् करणम्, करणे प्रस्थके धान्यस्य प्रवेशाभ्युपगमे कर्मतया तद्व्यपदेशो न स्यात् कर्मत्व-करणत्वयोर्विरोधादित्याशङ्कते–कथं तर्हीति–

तर्हि प्रस्थकेन धान्यं मीयत इति ? करणरूपानुप्रविष्टस्य क्रियारूपाप्रवेशादिति चेत्, सत्यम्–विवक्षाभेदादुभयरूपानुप्रवेशोपपत्तेरिति दिक् ॥

शब्दसमभिरूढैवम्भूतास्तु प्रस्थकाधिकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं न सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्, बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलम्भकालेऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा। न च ज्ञाना-

---

कथमित्याक्षेपे, ततश्च न कथञ्चिदित्यर्थः। तत्र हेतुमाह–करणेति। करणत्वविवक्षया करणरूपानुप्रवेशः कर्मत्वादिविवक्षया क्रियानुप्रवेश इत्येवमभ्युपगमे उभयरूपानुप्रवेशासम्भवादिति समाधत्ते–सत्यमिति–स्यादेव भवदाक्षिप्तं यदि विवक्षाभेदो न भवेदित्यनुमोदनार्थमेतत्। प्रकृते तु विवक्षाभेदोऽस्तीत्याह–विवक्षाभेदादिति। उभयरूपेति–करणक्रियोभयरूपेत्यर्थः।

त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकविषये समानाभिप्रायाणां वक्तव्यमुपदर्शयति–शब्दसमभिरूढैवम्भूतास्त्विति–अस्य 'न सहन्ते' इत्यनेनान्वयः। प्रस्थकेति–प्रस्थकेन धान्यं मीयत इति प्रस्थकस्य धान्यमाननिश्चयनप्रयोजनमिति यो जानाति स प्रस्थकाधिकारज्ञः पुरुषस्तद्गतात् तद्वृत्तेः। वा अथवा। प्रस्थककर्तृगतात् प्रस्थकनिर्माणकर्तृपुरुषवृत्तेः। प्रस्थकोपयोगात् प्रस्थकज्ञानात्। अतिरिक्तं भिन्नं प्रस्थकं न सहन्ते नाभ्युपगच्छन्ति। तथा चैतेषां मते प्रस्थकोपयोग एव प्रस्थक इत्यर्थः। कथं न सहन्त इत्यपेक्षायां तत्र हेतुमाह–निश्चयेति–प्रस्थकपरिमितमेतद्धान्यमित्याकारकं यन्निश्चयमानं तदात्मकस्तद्रूपो यः प्रस्थकस्तस्य। जडवृत्तित्वायोगात् जडधर्मत्वासम्भवात्, अत्र 'जडत्वायोगाद्' इत्युक्तावपि निर्वाहे वृत्तिपदमधिकमिति चिन्त्यम्। येन धान्यं मीयते तदपि बाह्यं वस्तु प्रस्थक इति व्यपदिश्यते, तत्र जडवृत्तित्व

ज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकम-नयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपासमावेशोऽपि

समस्त्येवेत्यत आह–बाह्यप्रस्थकस्यापीति–बाह्यस्य प्रस्थकत्वाभावे बाह्यप्रस्थकस्याप्रसिद्धया 'बाह्यप्रस्थकस्याऽपि' इत्युक्तिर्न घटत इति न वाच्यम्, एतेषां मतेऽसत्ख्यातेरुपगमेन तदाश्रयणेन तथोक्तिसम्भवात्, यत् तु–प्रस्थकत्वेनाभिमतबाह्यस्यापीति तदर्थ इति, तत्र-उपयोगानतिरेकाश्रयणे सर्वस्यापि ज्ञानरूपतया बाह्यस्य कस्यचिद-भावादसत्ख्यातिमन्तरा तदर्थस्याप्यघटमानत्वादिति बोध्यम्, यद्यपि बाह्यवस्तुवादिना बाह्यप्रस्थकस्यानुपलम्भकालेऽपि सत्त्वं स्वीक्रियत एवेति 'अनुपलम्भकालेऽसत्वेन' इत्येतदसिद्धं तथापि मानाधीना वस्तुव्यवस्थितिरिति यद् यदोपलभ्यते तदैव तदस्ति तदज्ञानकाले तत्सत्त्वे मानाभावादित्यभिप्रायेणेत्थमुक्ति. । ननु भवतु यद् यदोपलभ्यते तदैव तत्सत्त्वं तदापि ज्ञानसमानकालीनमेव बाह्यं वस्त्वस्तु न तु तद्भाव इत्यत आह–उपयोगानतिरेकाश्रयणादिति–यद् येन सहैवोपलभ्यते तत् तद्रूपम्, यथा वस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहैवोपलभ्यते बाह्यं वस्त्वित्युपयोगरूप तदित्येवमुपगमादित्यर्थः । नन्वेवं न केवलं बाह्यप्रस्थकस्यैवोपयोगरूपत्वं घटादीनामप्युपयोगरूपत्वं प्रसज्यते ज्ञानविषयताया ज्ञानतादात्म्यनियतत्वादिति चेद्, अस्त्वेवम्, का नो हानिः? एतेषां त्रयाणामपि नयानां ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशस्यानुमतत्वादित्याह–अन्तत इति । ननु 'अनतिरेकाद् ज्ञानाद्वैताद्' इत्यनुक्त्वा 'अनतिरेकाश्रयणाज्ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद्' इत्येवमभिधानतः स्वयमज्ञानात्मकत्वमभिमतं बाह्यस्य, नयान्तरेण च ज्ञानात्मकत्वमित्युभयनयविषयोऽर्थः, तत्समावेशो नैकस्मिन् नये घटत इति ज्ञानात्मकत्वविषयकस्य नयस्याज्ञानात्मकत्वविषयकस्य नयस्य प्रत्येकं ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयविषयकत्वाभावादनयत्वमासक्तमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति–अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः । येन नयेन बाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमुपदर्श्यते तेन नयेन

विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात्। विषयत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकूतम्, यदाश्रयणेन 'अर्था-ऽभिधान-प्रत्ययानां तुल्यार्थत्वम्' उक्तमिति दिक्।

विषये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव संसर्ग इति स विषयो ज्ञानात्मेति ज्ञानात्मत्वं तत्र घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यते, येन च नयेन बाह्यस्याज्ञानात्मकत्वमुपदर्श्यते तेन च नयेन विषये ज्ञानस्य विषयत्वमेव संसर्ग इति स विषयोऽज्ञानात्मक इत्यज्ञानात्मकत्वं तत्र घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यत इत्यभेदेनैवोभयरूपसमावेशस्याभावेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यामुभयरूपसमावेशः स्यादेवेत्याह–तादात्म्येनेति–अभेदेनेत्यर्थः। ज्ञानात्मकस्याऽज्ञानात्मकाभेदाभावेनाभेदेनोभयरूपसमावेशाभावेऽपीत्याह–उभयेति। तदुभयसमावेशाद् ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेशात्। ननु विषयत्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं विषयत्वस्य तादात्म्यरूपत्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यामुभयरूपसमावेश इत्यत आह–विषयत्वमपीति–तथा च यन्नयेन विषयत्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता तन्नयेन विषयत्वस्याऽज्ञानात्मकत्वनिमित्तत्वं नाभिप्रेतमित्याशयः। अथवा यन्नयेन विषयत्वं कथञ्चित् तादात्म्यं तन्नयेनैकेनैव विषयत्वलक्षणनिमित्तेन ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह–विषयत्वमपीति। कथञ्चित्तादात्म्य ज्ञानेन सह विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेद इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याशयः। यदाश्रयणेन नयान्तराभिमतकथञ्चित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वाश्रयणेन, 'उक्तम्' इत्यनेनान्वयः। तुल्यार्थत्वम् एकशब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं वाच्यत्वमेकस्य तादृशमेव त्रिषु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे सत्युपपद्यते, यतः शब्दजन्यबोधविषयत्वादर्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तत्र विषयत्वं तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तज्ज्ञानमप्यभिधीयत इति वाच-

वसतिराधारता, सा च यथोत्तरशुद्धानां नैगमभेदानां लोके तिर्यग्लोके जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे तद्दक्षिणार्धे पाटलिपुत्रे देवदत्तगृहे तन्मध्यगृहे चावसेया। अतिशुद्धनैगमस्तु वसन् वसतीत्याह। नन्वाधारताऽऽधारस्वरूपा तत्संयोगस्वरूपा वा, उभयथापि गृहकोण इव लोकेऽप्येकक्षेत्रतया तदविशेषात् किं विशुद्धितारतम्यम्? नह्यत्र प्रस्थक-

---

स्यापि शब्दजन्यबोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शब्दजन्यमेवेति स्वस्यैव स्वविषयत्वमिति तदपि तादात्म्यमेव, शब्दोऽपि स्वेनाभिधीयते, स्वस्य स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्यबोधविषयत्वमप्यस्ति तद्विषयत्वमपि तादात्म्यमेवेत्येवं तुल्यार्थत्वमिति बोध्यम्।

वसतिनिदर्शनेन नैगमादीनां भावयति-वसतिराधारतेति। सा च आधारता पुनः, अस्या लोकेऽवसेया तिर्यग्लोकेऽवसेयेत्येवमन्वयः। तद्दक्षिणार्धे भरतक्षेत्रदक्षिणार्धे। तन्मध्यगृहे देवदत्तगृहमध्यगृहे। देवदत्तो वसतीत्युक्ते भवति जिज्ञासा कुत्र वसतीति, तत्र नैगमाभिप्रायविशेषाश्रयणेन लोके देवदत्तो वसतीति विपुलाधारसमाश्रयणेनोक्तप्रवृत्तिः, क्रमेणोत्तरोत्तराऽऽधारसंकोचसमाश्रयणेन तिर्यग्लोके देवदत्तो वसतीत्युक्तप्रवृत्तिः, अतिशुद्धनैगमस्तूक्ताऽऽधारमिश्रितो देवदत्तस्य विद्यमाननिवासानुभवसमय एव तदाधारतामभ्युपैतीत्याह-अतिशुद्धनैगमस्त्विति। लोके वसति, तिर्यग्लोके वसतीत्यादौ विशुद्धितारतम्यनिमित्तं विशेषमपश्यन् परः शङ्कते, नन्विति। तत्संयोगस्वरूपा आधारेण सहाऽऽधेयस्य यः संयोगस्तत्स्वरूपा। उभयथापि आधारताया आधारस्वरूपत्वे तत्संयोगरूपत्वेऽपि च। अतिसंकुचिताधारोपदर्शनार्थं गृहकोण इति, तेन संकुचिताऽन्याधारस्याप्युपलक्षणम्। अतिविपुलाधारोपदर्शनार्थं लोक इति, तेन विपुलाधारान्तरस्योपलक्षणम्। तदविशेषात् आधारत्वाविशेषात्। यथा च वनगमनादौ परम्परया प्रस्थककारणे कार्यप्रस्थकोपचाराद् गौणनामसम्प्रत्ययः, निष्पन्न-

न्यायवद् गौणमुख्यविषयकृतो विशेषोऽस्तीति चेत्,सत्यम्-देवदत्तसंयोगपर्यायपरिणतगृहकोणक्षेत्रस्याखण्डक्षेत्राद् धर्मभेदावेशेन पृथक्कृतस्य यथाक्रमं गुरु गुरुतरविषये भेदोपचारेण विशुद्ध्यपकर्षसम्भवात्, अन्यथा लोके

प्रस्थके चोपचाराऽनाश्रयणान्मुख्यतासम्भवत्ययस्तत्कृतं विशुद्धि-तारतम्यं न तथा प्रकृते गौण मुख्यनिमित्तं समस्तीत्याह-नहीति-अस्य 'विशेषोऽस्ति' इत्यनेनान्वयः। अत्र व्याधारतायाम्। समाधत्ते-सत्य मिति-स्थूलदृष्टौ विशेषाऽनाकलनाद् भवदाशङ्कित स्यादेव युक्तम्, किन्तु सूक्ष्मेक्षिकायां विशेषोऽवभासत एव, ततश्च विशुद्धितारतम्यं स्वीकरणीयमेवेत्याशयेनाह-देवदत्तेति-देवदत्तस्य गृहकोणक्षेत्रेण यः संयोगः स न पराभिमतो गुण किन्तु पर्याय एव, तद्रूपेण परिणतं यद् गृहकोणक्षेत्रं तस्य। कथम्भूतस्य तस्येत्यपेक्षायामाह-अखण्ड-क्षेत्राद् लोकस्वरूपात्। पृथक्कृतस्य पृथक्त्वलक्षणभेद प्राप्तस्य। विरुद्ध-धर्माध्यासाद् भेदो भवतीति नियमेनाखण्डलोकलक्षणक्षेत्राद् यहाकाश-प्रदेशव्यापिनस्तदपेक्षयाऽल्पाकाशप्रदेशव्यापित्वलक्षणधर्मभेदेन पृथ-करणमस्येति पृथक्करणनिमित्तमाह-धर्मभेदावेशेनेति-धर्मधर्मिणोरभे-दाद् धर्मभेदे धर्मिभेद इति धर्मभेदावेशोऽपि विरुद्धधर्माध्यास एवेति बोध्यम्। यथाक्रममिति-'लोके तिर्यग्लोके' इत्यादिना यः क्रम उपदर्शितस्तत्र योऽन्तिमस्तत्पूर्वपूर्वसमाश्रयणेन यः क्रमस्तमनतिक्र-म्येत्यर्थः। गुरु गुरुतरविषय इति-विषयपदेन देशो विवक्षितः, तथा च गृहकोणापेक्षया गृहमध्यगृह गुरुदेशस्तदपेक्षया देवदत्तगृहं गुरु-देशस्तदपेक्षया पाटलिपुत्रो गुरुदेश इत्येवं क्रमेण गुरु गुरुतरविषय इत्यर्थः। भेदोपचारेणेति-गृहकोणभेदो मध्यगृहे तद्भेदो देवदत्तगृहे तद्भेद पाटलिपुत्रे इत्येवं भेदोपचारेणेत्यर्थः। विशुद्ध्यपकर्षसम्भवादिति-गृहकोणे देवदत्तस्य संयोगपर्यायलक्षणाधारतारूपा वसतिर्निरुपच-रिता समस्तीति तत्र या विशुद्धिस्तदपेक्षया मध्यगृहवसत्यादाव-प्रकृष्टा सेत्येवं विशुद्ध्यपकर्षसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा उपचाराऽना-

वसामीत्यन्वयस्यैवानुपपत्तिः, नहि कृत्स्ने लोके देवदत्त-वसतिरस्ति, न च विनोपचारं कृत्स्नलोकरूढाल्लोकपदात् तद्देशोपस्थितिरस्ति । हन्त, एवं वृक्षे कपिसंयोग इत्य-त्राप्युपचारः स्यादिति चेत्, कः किमाह, स्यादेव । कार्त्स्न्यविनिर्मोकेणान्वयोपपत्तौ किमुपचारेणेति चेत्, देशाग्रहे तद्विनिर्मोक एव कथम् ? पदशक्त्यनुपग्रहादिति—

श्रयणे । कथमनुपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—नहीति—हि यतः, कृत्स्ने लोके देवदत्तवसतिर्नास्तीत्यन्वयः । एतावतोपचाराश्रयणस्यावश्यकत्वं न स्पष्टं प्रतीयत इत्यत आह—न चेति—अस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः, कृत्स्नलोके देवदत्तवसत्यभावे लोके वसामीत्यन्वयोपपत्तिस्तदैव स्याद् यदि लोकपदं लोकैकदेशे गृहकोणे लाक्षणिकमभ्युपगम्येत, लक्षणा चोपचार एवेत्याशयः । ननु वृक्षेऽपि सम्पूर्णे कपिसंयोगो न वर्तते किन्तु वृक्षैकदेशे शाखायामेव कपिसंयोग इति वृक्षपदस्य वृक्षैकदेशे शाखायां लक्षणारूपोपचाराश्रयण एव वृक्षे कपिसंयोग' इत्यस्योपपत्तिरित्युपचारस्तत्रापि स्यादित्याशङ्कते—हन्त, एवमिति । तत्रा-प्युपचार इष्ट एवेति समाधत्ते—कः किमाहेति—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र नोपचार इति नाहं कथयामि येन मां प्रतीदमापादनमनिभृततया भवता क्रियेत । तथा चेष्टापादनमेवेदमित्याह—स्यादेवेति—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्रोपचारः स्यादेवेत्यर्थः । 'स्यादेवम्' इति पाठादरे तु कः किमाह इत्यत्रैवोत्तरसमाप्तिः, 'स्यादेवम्' इति त्वग्रेतनप्रश्नघटकमेव, तत्र एवं स्यात् 'कार्त्स्न्ये०' इत्यादिना यदाशङ्क्यते तत् स्यादित्यर्थः । कार्त्स्न्येति —वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र कार्त्स्न्यं वृक्षविशेषणतया नोपात्तमस्ति येन कृत्स्नवृक्षे कपिसंयोगाभावादन्वयानुपपत्तिः स्यादित्यन्वयानुप-पत्त्यभावादुपचाराश्रयणं तत्र न कर्तव्यमेवेति प्रष्टुरभिप्रायः । वृक्ष-पदस्य वृक्षैकदेशे उपचारे सत्येव कार्त्स्न्यविनिर्मोको नान्यथेति 'कार्त्स्न्यविनिर्मोकेण' इत्युक्त्यैवोपचार आगत इत्याशयेन समाधाता पृच्छति—देशाग्रह इति—वृक्षपदेन वृक्षदेशस्याग्रहणेऽनुपस्थितावित्यर्थः ।

चेत्, न-स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्यैकत्वपरिणतिरूपस्कन्ध-पदार्थेनैवोपग्रहात्, भेदविनिर्लुठित एव वृक्षपदार्थ आश्रीयत इति चेत्, न-अनुभवबाधेन तथाश्रयणायोगा-दिति दिक्।

तद्विनिर्मोकः कार्त्स्न्यविनिर्मोकः, पदशक्तिर्नाद्रियते येन पदशक्त्या देशासमुदितिरूपपदार्थोपस्थितिस्तत्समुदितिरूपवृक्षपदार्थे कपिसंयोगाऽन्वयानुपपत्त्यैकदेशे तदन्वयार्थमुपचारः स्यात्, किन्तु वृक्षात्मकपदार्थोपग्रहत एव तत्रान्वयबोध उपेयत इत्येतावतैव कार्त्स्न्यविनिर्मोक आगत इत्याशङ्कते-पदशक्त्यनुपग्रहादिति-तद्विनिर्मोक इत्यनुवर्तते। नहि पदशक्तिमन्तरेणैव तत्र वृक्षपदार्थोऽकस्मादापतितो येन पदार्थोपग्रहत एवान्वयबोधोपपत्तिर्भवेत्, पदार्थोपग्रहेऽपि वृक्षपदस्यैवार्थत्वात् पदार्थ इति स्यात्, स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्य तु एकत्वपरिणतिरूपस्कन्ध एव पदार्थस्तदुपग्रहे पदशक्त्युपग्रहः स्यादेव, तथा च पदशक्त्यनुपग्रहेऽन्वयबोधलक्षणः शाब्दबोधो न भवेदेव, तथा च या पदशक्तिः कृत्स्ने वृक्षस्वरूपे तां परित्यज्य यैकदेशे तच्छक्तिरेवान्वयबोधानुकूलतया प्रवृत्ते आश्रयणीया, कृत्स्नशक्तिपरित्याग एव च कार्त्स्न्यविनिर्मोकः, एकदेशशक्तिरेव चोपचार इत्यागतोऽस्ति मार्ग इत्याशयेन समाधत्ते नेति। स्कन्धपरस्य स्कन्धशक्तस्य। एकत्वेन परिणतः स्कन्धो न वृक्षपदार्थः, येन स्कन्धस्य देशसमष्टिरूपतया भेदोऽपि तत्र प्रविशेत्, सर्वदेशेषु च कपिसंयोगाभावेनान्वयानुपपत्त्या देशविशेषाश्रयणमपि कर्तव्यं स्यादित्युपचारः स्यात्, किन्तु भेदविनिर्मुक्ताखण्डवृक्षस्वरूप एव वृक्षपदार्थः, तत्रैव च कपिसंयोगान्वय इति नोपचाराश्रयणमित्याशङ्कते-भेदविनिर्लुठितेति। न खलु शाखा मूलाद्यवयवभेदविनिर्मुक्तोऽखण्डवृक्षाख्यपदार्थोऽनुभूयते, अवयवसमुदायसमन्वितस्यैवावयविनोऽनुभवादित्यखण्डवृक्षपदार्थाश्रयणं मनोरथमात्रमिति समाधत्ते नेति। तथाश्रयणायोगाद् भेदविनिर्लुठितवृक्षपदार्थाश्रयणासम्भवात्।

प्रयोगे 'क' इत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याबाहुल्यकृतं विशुद्ध्यविशुद्धिवैचित्र्यम्, अत एव वसन् वसतीति प्रयोगस्य व्युपरताकाङ्क्षत्वात् सर्वविशुद्धनैगमभेदत्वमित्यपि वदन्ति ।

व्यवहारेऽप्ययमेवानुसरणीयः पन्थाः । नन्वत्र कथं वसन् वसतीति भेदः[1] पाटलिपुत्रादन्यत्र गतस्यापि पाट-

---

[1] प्रकारान्तरेण तत्र विशुद्धितारतम्योपपादकं मतान्तरमुपदर्शयति-प्रयोग इति-लोके वसतीत्युक्तौ लोके क्व वसतीत्याकाङ्क्षा, तन्निवृत्त्यर्थं तिर्यग्लोके वसतीति प्रयोक्तव्यम्, एवमपि तिर्यग्लोके क्व वसतीत्याकाङ्क्षा जायत एव, तन्निवृत्त्यर्थं जम्बूद्वीपे वसतीति प्रयोक्तव्यम्, एवमग्रेऽपि, तथा च प्रथमतो लोके वसतीत्युक्तौ निराकाङ्क्षबोधं यावद् यावत्य उत्तरोत्तरक्रमेण केत्याद्याकाङ्क्षाः, ततः क्रमेण तिर्यग्लोके वसतीत्यादिप्रयोगेऽल्पीयस्य एव ता इति यदपेक्षया केत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्यं यत्र तत्र तदपेक्षयाऽविशुद्धिः, यदपेक्षया केत्याद्याकाङ्क्षाऽबाहुल्यमर्थान्न्यूनसङ्ख्यकेत्याद्याकाङ्क्षा यत्र तत्र तदपेक्षया विशुद्धिरित्येवं विशुद्ध्यविशुद्धिवैचित्र्यं बोध्यम् । अत एव विशुद्ध्यविशुद्धिवैचित्र्यस्य केत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याऽबाहुल्यकृतत्वादेव ।

वसतिनिदर्शनेन नैगमनये यथा विशुद्ध्यादिकं भावितं व्यवहारेऽपि तथैवेत्याह-व्यवहारेऽपीति । अतिशुद्धनैगमे यथा वसन् वसतीति प्रकारः, तथा स प्रकारो व्यवहारे न सम्भवतीति 'व्यवहारेऽप्ययमेव' इत्याद्युक्तिर्न संगतेति शङ्कते-नन्वेति-अत्र 'न चात्र' इति पाठोऽशुद्ध एवेति बोध्यम् । अत्र व्यवहारनये । कथमित्याक्षेपे-वसन् वसतीति भेदो व्यवहारनये न सम्भवतीत्यर्थः । व्यवहारनयेन हि यथैव लोके व्यवह्रियते तथैवोपेयते वर्तमानकाले तत्रावसतोऽपि पूर्वकालीनाधेयत्वमुपादाय वसतीति व्यवहारस्य दर्शनेन तत्र वर्तमानकालीनवसत्यभावादित्याह-पाटलिपुत्रादिति । भवतु पाटलिपुत्रभिन्न-

लिपुत्रवासित्वेनैव व्यवहारादिति चेत्, सत्यम्-तत्र बहु-कालप्रतिबद्धतद्गतगृहकुटुम्बस्वामित्वाद्यर्थे वासित्वपदोपचारेण तथाप्रयोगात्। वस्तुतो वसन्नेव वसतीति व्यवहारेणाभ्युपगमात्, अन्यथा नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यवहारो न स्यात्। व्यवहारबलवत्त्वाबलवत्त्वेऽभ्यासानभ्यासाधीने इति नात्र निर्बलत्वाशङ्काऽपि युक्तेति दिक्।

सङ्ग्रहस्तु संस्तारकारूढ एव वसतीत्यभ्युपैति,

प्रयागादिगतस्यापि पुंस पूर्वकालीनपाटलिपुत्रनिवासाश्रयणेन पाटलिपुत्रनिवासित्वेन व्यवहार, स तूपचारात्, मुख्यतस्तु वर्तमानकालीनपाटलिपुत्रनिवासकर्तृत्ववत एव तथाव्यवहार इति समाधत्ते-सत्यमिति-भवता यदुच्यते तदुपचारत सत्यमित्यर्थस्वीकार। उपचारो ह्यन्यार्थे वर्तमानस्य पदस्यान्यतरार्थे वृत्त्याश्रयणतो भवतीत्याकलयन्नाह-तत्रेति-पाटलिपुत्रनिवासित्वेन व्यवहार इत्यर्थ। तद्गतेति-पाटलिपुत्रगतेत्यर्थ। तथाप्रयोगात् पाटलिपुत्रे वसतीति प्रयोगात्, प्रयोगकाले पाटलिपुत्रभिन्नक्षेत्रे वर्तमाने पुरुषे पाटलिपुत्रेऽय वसतीति प्रयोगस्य बहुकालप्रतिबद्धपाटलिपुत्रगतगृहकुटुम्बस्वामी पुरुषोऽयमित्यर्थ। मुख्यतस्तु व्यवहारेऽपि वसन्नेव वसतीत्याह-वस्तुत इति। अन्यथा व्यवहारे मुख्यतो वसन्नेव वसतीत्यस्यानभ्युपगमे, अन्यत्र गतेऽपि पाटलिपुत्रे वसतीत्यस्य मुख्यतयाऽभ्युपगमे च। अन्यत्र गतेऽपि पुंसि पाटलिपुत्रवासित्वेन यो व्यवहार स प्रबल, तत्रैव नाद्य सोऽत्र वसतीति यो व्यवहार स दुर्बल इति दुर्बलेन तेन प्रबलस्य तस्य बाधासम्भवान्मुख्यत एव तदुपपत्तावुपचाराश्रयणं न युक्तमिति न वाच्यम् व्यवहारप्राबल्य दौर्बल्ययोरभ्यासाऽनभ्यासाऽधीनत्वेन प्रकृते नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यवहारस्याप्यभ्यस्ततया दौर्बल्यासम्भवेन तत्र निर्बलत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्याह-व्यवहारेति।

अन्यत्र हि वासार्थ एव तस्य न घटते । न चायं प्राग्वदुपचारमप्याश्रयते, अत एव मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्राप्येतन्मते मूलाभिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थ इति दिक् ।

ऋजुसूत्रस्तु येष्वाकाशप्रदेशेषु देवदत्तोऽवगाढस्तेष्वेव तद्वासमभ्युपैति । संस्तारके तद्वसत्युपगमे तु गृहकोणादावपि तदुपगमप्रसङ्गः । संस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेषु तु संस्तारक एवावगाढो न तु देवदत्तोऽपीति न तत्रापि तद्वसतिभणितिः । संस्तारक गृहकोणादौ देवद-

---

वसतिविषये सङ्ग्रहाभिप्राय प्रकटयति सङ्ग्रहस्त्विति-अस्य 'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वय । अयन संस्तारकारूढभिन्नेपुंसि । तस्य सङ्ग्रहस्य, मत इति शेष । ननूपचाराद् यथा नैगम-व्यवहारयोः संस्तारकारूढभिन्ने वासार्थ उपपद्यते तथात्रापि स्यादित्यत आह-न चेति 'आश्रयते' इत्यनेनान्वय । अय सङ्ग्रह । प्राग्वद् नैगम-व्यवहारवत् । अतएव उपचाराश्रयणाभावादेव । एतन्मते सङ्ग्रहमते । पचारेण वृक्षपदस्य वृक्षैकदेशे उपचारतो वृक्षैकदेश कपिसयोगीत्यर्थस्य व्यवच्छेद ।

एतद्विषये ऋजुसूत्रनयाभिप्राय दर्शयति-ऋजुसूत्रस्त्विति-अस्य 'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वय । तेष्वेव देवदत्तावगाढाकाशप्रदेशेष्वेव । तद्वास देवदत्तवासम् । सस्तारके कुतो वसतिं नाभ्युपगच्छतीत्यपेक्षायामाह-सस्तारक इति । तद्वसत्युपगमे देवदत्तवसतिस्वीकारे । सस्तारके वसतिस्वीकार सग्रहस्य सस्तारकेण सह देवदत्तस्य सयोगवत्त्वादेव, सयोगश्च नाखिलेन सस्तारकेणेत्युपचारोऽत्राप्यावश्यक इत्युपचारेण सयोगो देशाश्रयणेनैवेति गृहकोणादिभि सममभ्युपचारो देवदत्तसयोगस्य स्यादेवेति सङ्ग्रहस्य गृहकोणादावपि देवदत्तवसतिस्वीकारप्रसङ्ग इत्याह-गृहकोणादावपीति । तदुपगमप्रसङ्ग -देवदत्तवसतिस्वी-

त्वसतिव्यवहारस्तु प्रत्यासत्तिदोषाद् भ्रान्तिमूलकः। विवक्षिताकाशप्रदेशेष्वपि च वर्तमानसमय एव देवदत्तवसतिर्नातीताऽनागतयोः, तयोरसत्त्वात्, प्रतिसमयं चलोपकरणतया तावदाकाशप्रदेशमात्रावगाहनासम्भवाच्चेति दिक्।

शब्द समभिरूढैवम्भूतास्तु स्वात्मन्येव वसतिमङ्गीकुर्वते, नह्यन्यस्यान्यत्र वसतिसम्भवः, सम्बन्धाभावात्,

कात्प्रसङ्ग। तत्रापि संस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेष्वपि। तद्वसतिभणिति देवदत्तवसतिव्यपदेश, अयमभिप्राय -व्योमप्रदेशास्त एव संस्तारकावच्छिन्ना स्युर्येषु संस्तारकावगाह, एवञ्च संस्तारकेणैव नैरन्तर्यलक्षणसंयोगान्नान्येषु तेषु कुतो देवदत्तसंयोगसम्भावनेति। एव सति संस्तारके देवदत्तो वसति गृहकोणे देवदत्तो वसतीत्याद्या व्यवहारा कथ समर्थनीया इत्यत आह-संस्तारक गृहकोणादाविति। प्रत्यासत्तिदोषाद् येष्वाकाशप्रदेशेषु देवदत्तस्य वसतिस्तत्प्रदेशसमीपतर वर्त्याकाशप्रदेशेषु संस्तारकस्यावगाहस्तत्सन्निहितप्रदेश गृहकोणाव च्छिन्ना इत्येव प्रत्यासत्तिलक्षणदोषात्। येष्वप्याकाशप्रदेशेषु तेष्वपि वर्तमानसमय एवेत्याह-विवक्षिताकाशप्रदेशेष्वपि चेति। तयो -अतीताऽनागतयो न केवल तयोर्वर्तमानदेवदत्तसमयेऽसत्त्व किन्तु वर्तमान देवदत्तस्याप्यतीतानागतयोरसत्त्वमेवेति बोध्यम्। यावत्स्वाकाश प्रदेशेष्वेकस्मिन् समये देवदत्तस्यावगाहो न तावत्स्वन्यसमये देव दत्तस्यावगाहसम्भवोऽणुपुञ्जात्मकस्य देवदत्तस्याणूना चलस्वभावाना प्रतिसमय चलित्वसम्भवेनावस्थानासम्भवादित्याह-प्रतिसमयमिति।

शब्दनयानामेतस्मिन् वक्तव्यमुपदिशति शब्देति। अङ्गीकुर्वते स्वी कुर्वन्ति। एवकारेणान्यत्र वसतेर्व्यवच्छेद आवेदित, तत्र युक्तिमु पदर्शयति-नहीति। 'अन्य ान्यत्र' इत्युक्तिश्च तादात्म्यातिरिक्तस्य ससर्गस्याधाराधेयभावनियामकता यदि च सम्बन्धमन्तरेणैव विवक्षिता

असम्बद्धयोराधाराधेयभावे चातिप्रसङ्गादिति दिक्।

एवमेभिः श्रुतोपदर्शितनिदर्शनैरेतेषां यथाक्रमं विशुद्धत्वमवसेयम्।

अथैतेषां लक्षणानि वक्ष्यामः-निगमेषु भवोऽध्यवसायविशेषो नैगमः, तद्भवत्वं च लोकप्रसिद्धार्थोपगन्तृत्वम्, लोकप्रसिद्धिश्च सामान्य-विशेषाद्युभयोपग-

---

कायप्रदेशेषु देवदत्तवसतिः स्यात् तद्भिन्नप्रदेशादिष्वपि तत्प्रसङ्गो नियामकाभावादित्याह-असम्बद्धयोरिति।

उपसंहरति-एवमिति। एभिः प्रदेश-प्रस्थक-वसतिभिः। एतेषां नैगम-व्यवहार-सङ्ग्रहर्जुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूतानाम्। यथाक्रमं दर्शितक्रममनतिक्रम्य, नैगमादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य विशुद्धत्वमुक्तनिदर्शनैरवगन्तव्यमित्यर्थः।

इदानीं नैगमादीनामसाधारणस्वरूपाणां लक्षणानां निरूपणमधिकरोति-अथेति-नयसामान्यलक्षण तदुपपादन-तद्विषयव्यवस्थापनानुकूलस्याद्वादविषयवस्तुजात्यन्तरत्वव्यवस्थापन-तत्सामान्यविभजन-तदवान्तरविभजन प्रदेश-प्रस्थक वसतिदृष्टान्तदृढीकृतनैगमादिसप्तनयविशुद्धितारतम्यनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। एतेषां नैगमादिसप्तनयानाम्। तत्र प्रथमोद्दिष्टं नैगमं लक्षयति-निगमेष्विति। तद्भवत्वञ्च निगमभवत्वञ्च। 'सामान्यविशेषादि०' इत्यत्रादिपदाद् नित्याऽनित्य भेदाऽभेदादिपरिग्रहः। तथा च सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं नैगमनयत्वमिति नैगमनयलक्षणम्, एवं भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वादिकमपि तल्लक्षणम्। यद्यपि सामान्य विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषे, भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषे इत्यव्याप्तिः, सामान्य-विशेषोभय-भेदाऽभेदोभय-नित्याऽनित्योभयाद्यभ्युपगन्तृत्वं च न प्रत्येकं क्वापीति तस्योपादानेऽसम्भव एव; तथापि सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्य-

मेन निर्वहति। अथ स्वतन्त्रसामान्यविशेषोभयाभ्युपगमे कणादवद् दुर्नयत्वम्, शबलतदभ्युपगमे च प्रमाणत्वमेव, यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन तदुपगमे च सङ्ग्रह-

वसायविशेषवृत्तिनयत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं नैगमनयलक्षणम्, अत्र
सामान्याभ्युपगमाध्यवसायेत्यादिलक्षणे सङ्ग्रहेऽतिव्याप्तिस्ततो विशेष
स्याभ्युपगमविषयतयोपादानम् विशेषाभ्युपगमाध्यवसायेत्यादिलक्षणे
व्यवहारेऽतिव्याप्तिरिति सामान्यस्याभ्युपगमविषयतयोपादानम् 'नय
त्वन्यूनवृत्ति' इत्यस्य जातिविशेषणतयाऽनुपादाने नयत्वजातिमादाय
व्यवहारादौ सर्वेनातिव्याप्तिरिति तदुपादानम्। यत्किञ्चिन्नैगमव्यव
हारान्यतरत्वादिकमादाय व्यवहारादावतिव्याप्तिवारणाय 'जाति' इति।
शङ्कते-अथेति। कणादवदिति-कणादश्च वैशेषिकदर्शनसूत्रप्रणेता स तु
द्रव्य गुण कर्म सामान्य विशेष-समवायाख्यान् षड् भावान् परस्परवि
भिन्नानेवाभ्युपगच्छति अत्यन्तव्यतिरिक्तौ च सामान्यविशेषौ न
सम्भवत इति तदभ्युपगमस्य दुर्नयत्वे तद्वतोऽपि कणादस्य दुर्नयत्वं तद
भेदोपचारात्, अथवा 'कणादवद्' इत्यत्र कणादपदं कणादप्रवर्तितद
र्शनपरम्, तस्य यथा दुर्नयत्वं तथा नैगमनयस्यापीत्यर्थः। शबलत
दभ्युपगमे च कथञ्चिदन्योऽन्याऽभिन्नसामान्यविशेषोभयाभ्युपगमे च।
प्रमाणत्वमेवेति कथञ्चिदभिन्नसामान्यविशेषोभयस्वरूपवस्त्वध्यवसाया
त्मकत्वात्प्रमाणत्वमेव प्रमाणत्वमिति नयाऽभ्युपगमे प्रमाणत्वमेव प्रसज्यत
इति तद्वृत्तिजातेर्नयत्वव्याप्यत्वाभावान्नोक्तलक्षणस्य नैगमनये सम्भव
इत्यर्थः। यथास्थानमिति यत्र सामान्यस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र विशे
षस्य गौणतयोपगमः, यत्र च विशेषस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र सामा
न्यस्य गौणतयोपगम इत्येवम्भूतप्रधानगुणभावेन सामान्यविशेषो-
भयाभ्युपगमवृत्तिनयत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य नैगमलक्षणत्वे सामान्य
स्य प्रधानतया विशेषस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूपे सङ्ग्रहे विशेषस्य
प्रधानतया सामान्यस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूपे व्यवहारे चोक्तलक्ष
णगमनात्, तयोश्च नैगमत्वमिति तदुभयव्यतिरिक्तनैगमनयो न

व्यवहारान्यतरप्रवेश इति चेत्, न-तृतीयपक्षाश्रयणे दोषाभावात्, उपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्योरसाङ्कर्यात् ।

स्यादेवेत्यर्थः । समाधत्ते-नेति । 'तृतीयेति-प्रथमपक्षः स्वतन्त्रसामान्य-विशेषाभ्युपगमलक्षणः, शबलतदुभयाभ्युपगमलक्षणो द्वितीयपक्षः, तौ प्रथम द्वितीयपक्षौ नाश्रीयेते किन्तु गौण मुख्यभावेन सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगमो नैगम इति तृतीयपक्ष एवाश्रीयते, तत्र दोषा-भावादित्यर्थः । ननूक्त एव संग्रह व्यवहारान्यतरप्रवेशलक्षणो दोष इत्यत आह-उपधेयसाङ्कर्येऽपीति-गौणतया विशेषावगाही प्रधानतया सामान्यावगाही योऽभ्युपगमः स संग्रहलक्षणाक्रान्तत्वात् संग्रहो नैगमलक्षणाक्रान्तत्वान्नैगम इति गौणतया सामान्यावगाही प्रधान-तया विशेषावगाही योऽभ्युपगमः स व्यवहारलक्षणाक्रान्तत्वाद् व्यवहारो नैगमलक्षणाक्रान्तत्वान्नैगम इत्येवमुपधेययोर्नैगमत्व-संग्रह-त्वयोर्नैगमत्व व्यवहारत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वलक्षणसाङ्कर्येऽपीत्यर्थ । उपाध्योः नैगमत्वत्व-संग्रहत्वत्वयोर्नैगमत्वत्व-व्यवहारत्वत्वयोः । असाङ्कर्यात् एकाधिकरणावृत्तित्वाद्, यतो यः प्राधान्येन सामान्यावगाहित्वे सति गौणतया विशेषावगाही अध्यवसायः, यश्च प्राधान्येन विशेषावगा-हित्वे सति गौणतया सामान्यावगाही अध्यवसायस्तदुभयवृत्तिनय-त्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं नैगमत्वम्, प्राधान्येन सामान्यावगाही गौण-तया विशेषावगाही योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयत्वन्यूनवृत्तिजाति-मत्त्वं संग्रहत्वम्, प्राधान्येन विशेषावगाही गौणतया सामान्यावगाही योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं व्यवहारत्वमिति भिन्नरूपे नैगमत्वे नैगमत्वत्वं वर्तते, तद्भिन्नस्वरूपे व्यवहारत्वे व्य-वहारत्वत्वं वर्तते, तथा तदुभयभिन्नस्वरूपे संग्रहत्वे संग्रहत्वत्वं वर्तत इति, यदि चाभिन्नत्वमेव साङ्कर्यं तदोपधेयसाङ्कर्येऽपीत्यस्य नैगम-व्यवहारयोर्नैगम-संग्रहयोः साङ्कर्येऽपि उपाध्योर्नैगमत्व-व्यवहा-रत्वयोर्नैगमत्व-संग्रहत्वयोरसाङ्कर्यादित्यर्थः ।

आह–अतिरिक्तसामान्य विशेषानभ्युपगमे कथमनुवृत्ति-व्यावृत्तिबुद्धी ? न हि ते अहेतुके, नयैकहेतूद्भवे, न वा निर्विषये एव दोषजे इति, मैवम्–वस्तुन एव मृदादि-

ननु स्वतन्त्रसामान्य विशेषोभयाभ्युपगन्तृत्वे नैगमस्य कणादवद् दुर्नयत्वापादनं शङ्काया यद् दर्शितं तेन वैशेषिकसम्मतयोरतिरिक्तसामान्य-विशेषयोः स्याद्वादिनोऽनभ्युपगम इति प्रतीयते, न च तयोरनभ्युपगमो युक्तः, तथा सति सामान्यनिबन्धनाया अनुगतबुद्धेर्विशेषनिबन्धनाया व्यावृत्तिबुद्धेरुत्पत्तिरेव न स्यादित्यनुगतबुद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य सामान्यस्य व्यावृत्तिबुद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य विशेषस्य चाभ्युपगन्तुमुचितत्वेन तदुभयाभ्युपगन्तृत्वेऽपि न नैगमस्य दुर्नयत्वमिति स्याद्वादानभिज्ञस्य परस्य शङ्कामुत्थापयति–आहेति–परो ब्रूत इत्यर्थः । ते अनुवृत्ति व्यावृत्तिबुद्धी, तयोरहेतुकत्वाभ्युपगमे आकाशादिवत् सर्वदा सत्त्वं गगनकुसुमादिवत् सर्वदाऽसत्त्वमेव वा स्यान्न कादाचित्कत्वम्, तदुक्तम्–

'नित्य सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावाना कादाचित्कत्वसम्भव" ॥१॥ इति ।

ननु यद्घटादिवस्तुनि अनुगत-व्यावृत्तिबुद्धी जायेते तदेकघटादिवस्तुप्रभवे एव ते नाहेतुके इत्यत आह–नयैकहेतूद्भवे इति–सामग्रीवैजात्ये सत्येव कार्यवैजात्यम्, सामग्रीवैजात्यञ्च सामग्र्या विभिन्नकारणघटितत्वे सत्येवेति अनुगतव्यावृत्तिबुद्ध्योरेककारणप्रभवत्वे सामग्रीवैजात्याभावाद् विजातीयत्वं न स्यादतो नैकहेतूद्भवे ते अभ्युपगन्तव्ये इत्याशय । यदि चानुगत-व्यावृत्तिबुद्ध्योः कुतश्चिद् प्रमाणाद् बाध स्यात्, तदा बाधितत्वेन भ्रान्तयोस्तयोर्दोषजत्वेन निर्विषययोर्न सामान्य विशेषसाधकत्वम्, न चैवमपीत्याह–न वा निर्विषये एव दोषजे इति । वस्तुनोऽनुगत-व्यावृत्तोभयात्मकस्य यस्तुल्यपरिणामलक्षणोऽनुगतस्वभावस्तेनानुवृत्तिबुद्धेः यश्चातुल्यपरिणामलक्षणो व्यावृत्तिस्वभावस्तेन व्यावृत्तिबुद्धेश्चोत्पादसम्भवेन नैतदनु-

तुल्यपरिणामेनानुवृत्तिबुद्धेरूर्ध्वतायतुल्यपरिणामेन च व्यावृत्तिबुद्धेरुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने मानाभावात्। तदुक्तम्।

"वस्तुन एव समानः परिणामोऽयं स एव सामान्यम्।
असमानस्तु विशेषो वस्त्वेकमनेकरूपं तु" ॥१॥ इति।

अतिरिक्तं तु सामान्यं व्यक्तिष्वेकदेशेन समवेयात्, कार्त्स्न्येन वा? आद्ये सावयवत्वप्रसङ्गः, अन्त्ये च प्रति-

रोधेनातिरिक्तसामान्य-विशेषाभ्युपगमो युक्त इति समाधत्ते-मैवमिति। अतिरिक्तकल्पने आधारद्रव्यात् सर्वथा भिन्नयोः सामान्य-विशेषयोः कल्पने। एकाऽनेकात्मकवस्तुन एव समानपरिणामः सामान्यम्, असमानपरिणामश्च विशेषस्ताभ्यामनुगत व्यावृत्तिबुद्धी इति वृद्धवचनसंवादतो द्रढयति-तदुक्तमिति।

वैशेषिकाभ्युपगतातिरिक्तसामान्यखण्डनं विस्तरतः सम्मतिटीकाकृद्भिः कृतमेव संक्षेपतो दर्शयति-अतिरिक्तं त्विति। अनेकासु व्यक्तिषु एकदेशेन सामान्यस्य वृत्तिस्तदैव स्याद् यदि बहवो देशाः सामान्यस्य भवेयुरिति तद्देशानां सामान्यावयवत्वे सामान्यस्य सावयवत्वं तत्पक्षे दुर्वारमित्याह-आद्य इति-व्यक्तिष्वेकदेशेन सामान्यं समवैतीति पक्ष इत्यर्थः। ते देशा अपि सामान्यस्य तदैव स्युर्यदि तेषु सामान्यं वर्तेत, तत्रापि चैकदेशेन सामान्यं समवेयात् कार्त्स्न्येन वेति वृत्तिविकल्पसम्भवेनाद्यपक्षेऽनवस्था दुर्वारा स्यादिति बोध्यम्, व्यक्तिषु सामान्यं कार्त्स्न्येन वर्तत इति पक्षस्तदैवोपपद्यते यदि यावत्यो व्यक्तयस्तावन्ति सामान्यानि स्युः, अन्यथैकं सामान्यं कार्त्स्न्येनैकस्यैव व्यवस्थितमिति व्यक्त्यन्तरेषु सामान्यं न भवेदेवेति तदधीनबुद्ध्यनुपपत्तिः, अनेकसामान्यापत्तौ च सामान्यमेव तन्न भवेद् 'नित्यमेकमनेकानुगतम्' इति सामान्यलक्षणस्यैवाघटनादित्याशयेनाह-अन्त्ये चेति-व्यक्तिषु कार्त्स्न्येन सामान्यं वर्तत इति द्विती-

व्यक्ति नानात्वापत्तिः। न च व्यक्तिवृत्तित्वं सामान्यस्यो-पगम्यत एव, देश-कार्त्स्न्ययोस्त्वनुपगमादनुक्तोपालम्भ इति वाच्यम्, उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणान्यत्र वृत्त्यदर्शनात्, अत्रान्यतरप्रकाराश्रयणेऽन्यतरदोषापत्तेर्वज्रलेपत्वादिति सम्मतिटीकाकृतामभिप्रायः। प्रतिव्यक्ति पर्याप्तत्वे प्रतिव्यक्ति परिसमाप्त्यापत्तिः, अन्यथा

यपक्षे रित्यर्थः। ननु व्यक्तिषु अनुगतप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यं तत्प्रतीत्युपपादकं वर्तत इत्येव कल्प्यते न त्वेकदेशेन कार्त्स्न्येन चेति नोक्तदोषावकाश इति पराकूतमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति–'वाच्यम्' इत्युत्तरेण संबन्धः, एकस्य रज्जु-सर्पादेरवयविनोऽनेकत्र भूतलादिप्रदेशे वृत्तिरेकदेशेन दृश्यते, एकस्य परमाणोरेकस्मिन् देशे कार्त्स्न्येन दृश्यते, न तु प्रकारान्तरेण वृत्तिः कुत्रापि कस्यापि दृश्यत इति सामान्यस्याप्येतदन्यतरप्रकारेणैव वृत्तिर्युक्ता एतदन्यतरप्रकाराभावे तु न वर्तत एव सामान्यमित्येव कल्पयितुं युक्तेति प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणेति– एकदेशावच्छिन्न-वृत्ति-कार्त्स्न्यावच्छिन्नवृत्त्यन्यतरप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारेणेत्यर्थः। अन्यत्र सामान्यातिरिक्तपदार्थमात्रे। अत्र सामान्ये। अन्यतरेति–एकदेशेन वृत्त्याश्रयणे सावयवत्वप्रसङ्गस्य कार्त्स्न्येन वृत्त्याश्रयणे नानात्वप्रसङ्गस्य च वज्रलेपत्वादित्यर्थः। नायं सामान्यखण्डनप्रकारः परैः परिहर्तुं शक्यो वादिनिकरपरिशीलितयुक्तिजालापाकरणलम्पट-सम्मतिटीकाकृदुपपादितत्वाद्, एतत्परिष्कारसम्यगवबोधनाय सामान्यखण्डनप्रकारजिज्ञासुभिः सम्मतिटीकाऽवलोकनीयेति सम्मतिवृत्तिबहुमानप्रकटनायाह– सम्मतिटीकाकृतामभिप्राय इति। स्वयमपि पराभिप्रेतसामान्यखण्डनं न्यायालोके कृतमिति तदप्यवलोकनीयं जिज्ञासुभिरित्याशयेनाह–प्रतिव्यक्ति पर्याप्तत्व इति–तथा च नानात्वापत्तिरत्र

तु द्वित्वादितुल्यतापत्तिरिति न्यायालोके समर्थितमस्माभिः ।

समानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमेऽपि प्रतिविशेषं तदन्यत्वाद् विशेषादविशेष इति चेत्, न—स्वभावभेदेन तद्विशेषात्, अत एव समानत्वं सामान्यगर्भम्, तच्च तदग्रहे दुर्ग्रहमिति परास्तम् । तथाप्यनुवृत्तिधीजननस्वभाव-

स्यात् । अन्यथा तु प्रतिव्यक्ति पर्याप्त्यभावे पुनः । द्वित्वादीति—यथा द्वित्वादिकं पर्याप्त्या द्वयादावेव वर्तते न त्वेकस्मिन्, तथा सामान्यमपि यावद्व्यक्तिपर्याप्तमेव स्यान्न त्वेकैकवृत्तीत्यर्थः ।

अतिरिक्तसामान्यस्य यथा कार्त्स्न्येन वृत्तिपक्षे नानात्वापत्तिस्तथा जैनाभ्युपगतसमानपरिणामरूपसामान्यपक्षेऽपि प्रतिव्यक्ति समानपरिणामस्यावयवसन्निवेशविशेषादिरूपस्य भिन्नत्वमेवेति नानारूपात् तस्मादनुवृत्तिप्रतीत्युपपत्तिर्विशेषेभ्य इवाविशेषादिति शङ्कते—समानेति । प्रतिविशेषं प्रतिव्यक्ति । तदन्यत्वात् समानपरिणामस्य भिन्नत्वात् । अतिरिक्तसामान्यपक्षे यथा विशेषस्य नानात्वं तथोक्तयुक्त्या सामान्यस्यापि नानात्वमिति विशेषतोऽनुगतप्रतीत्यभाववत् सामान्यतोऽपि नानुगतप्रतीतिसम्भवः, जैनमते तु व्यक्तेरेव समानपरिणामस्यानुगतप्रतीतिजनकत्वस्वभावः, अतुल्यपरिणामस्य च व्यावृत्तिप्रतीतिजनकत्वस्वभाव इति स्वभावभेदलक्षणस्य विशेषस्य सद्भावादुभयस्वभावात्मकव्यक्तितोऽनुवृत्ति-व्यावृत्तिबुद्ध्योरुपपत्तिरिति समाधत्ते—नेति । अत एव स्वभावभेदलक्षणस्य समानासमानपरिणामयोर्विशेषस्य सद्भावादेव, अस्य 'परास्तम्' इत्यनेनान्वयः । समानपरिणामरूपे सामान्ये परिणामविशेषणीभूतं समानत्वम् एकसामान्यवत्त्वमेकजातीयत्वं चेति सामान्यगर्भं सामान्यघटितम् । तच्च सामान्यघटितस्वरूपं समानत्वं च । तदग्रहे सामान्याग्रहे । दुर्ग्रहं ज्ञातुमशक्यम्, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

परिणामत्वेनानुवृत्तिधीजनकताऽऽत्माश्रयादिति चेत्, न-वस्तुनस्तत्स्वभावस्य मृत्परिमाणत्वादिना जनकत्वेऽदोषात्, जनकताया अपि परिणामरूपत्वेन नानात्वस्य दोषानावहत्वादेकत्वसम्भवेन कार्यानुमानानुच्छेदादिति दिक् ।

सामान्यग्रहरूपकारणे सत्येवैकसामान्यघटत्वग्रहरूपकार्यस्य सम्भवात्, अनुवृत्तिबुद्धिजननस्वभाव एव समानपरिणाम इति तस्य सामान्याघटितत्वेन तद्ग्रहे सामान्यग्रहानपेक्षणादिति । नन्वनुवृत्तिधीजननस्वभावो भवतु समानपरिणाम एव तस्यानुवृत्तिधीजननस्वभावत्वेनैवानुवृत्तिबुद्धिं प्रति कारणत्वं वाच्यम्, तथा चानुवृत्तिबुद्धिजनकताया अनुवृत्तिधीजनकताऽवच्छेदिकेत्यात्माश्रयोऽत्र दुर्निवार इति शङ्कते-तथापीति-समानपरिणामस्य सामान्याघटितत्वेऽपीत्यर्थः । 'अनुवृत्तिधीजननस्वभावपरिणामत्वेनानुवृत्ति०'इति स्थाने 'अनुवृत्तिधीजननस्वभावपरिणामत्वेन नानुवृत्ति०' इति पाठो बोध्य । घटादिवस्तुनोऽनुवृत्तिधीजननस्वभावस्यानुवृत्तिधीजननस्वभावत्वेन न कारणत्वं येनात्माश्रयः किन्तु मृत्परिणामत्वेनैव, तत्र जनकस्याप्रवेशादात्माश्रयाभावादिति समाधत्ते-नेति । तत्स्वभावस्य अनुवृत्तिधीजननस्वभावस्य । 'मृत्परिमाणत्वादिना' इत्यस्य स्थाने 'मृत्परिणामत्वादिना' इति पाठो युक्त । घट-शरावोदञ्चनादौ सर्वत्र मार्दवोऽयं मार्दवोऽयमित्यनुगतमतौ मृत्परिणामत्वेन कारणत्वम्, मृद्विकारे घटे सर्वत्र घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतमतौ मृत्परिणामविशेषत्वेन कारणत्वम्, एवं शरावाद्यनुगतप्रतीतावपि तत्तद्विलक्षणमृत्परिणामत्वादिनेति तत्सङ्ग्रहायाऽऽदिपदोपादानम् । ननु घटादौ तत्तत्कार्यभेदेन तत्तन्निरूपिता कारणताऽपि परिणामस्वभावा नानैव स्यादिति चेद्, अस्त्वेवम्, तस्या अपि नानात्वमेकत्वञ्चोपेयत एव, सामान्यत एकस्य तस्यानुवृत्तिबुद्धिलक्षणकार्येणानुमानमपि सम्भवत्येव, नाना-

अविषय एवाऽयं समानाकार इत्यपि न युक्तम्, बीजाभावात्। अनादिवासनादोषो बीजमिति चेत्, न-वासनाया बोधरूपत्वे समनन्तरज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गात्। विशिष्टबोधरूपत्वे च किं वैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, अनादिहेतुपरम्पराजन्यत्वमिति चेत्, न-तत्रापि तन्मात्राऽविशेषात्, समुद्रोर्मिकल्पनाया अपि विघ्नहेतुस्वभावा-

स्याश्च कार्यभेदाद् व्यावृत्तितो व्यावृत्तिबुद्धिरपि स्यादेवेत्याह-जनकताया अपीति । 'कार्यानुमान॰' इत्यस्य कार्यलिङ्गकानुमानेत्यर्थः ।

सामान्यलक्षणविषयमन्तरेणैवानुवृत्तिबुद्धिर्भवतीति वस्तुनः समानपरिणामलक्षणमपि सामान्यं न कल्पनीयमिति बौद्धाऽऽशङ्का-मुद्भाव्य प्रतिक्षिपति-अविषय एवेति-निर्विषयक एवेत्यर्थः । अयं समानाकार-अनुगताकारो बोधः । यद्यनुगताकारबोधस्य विषयोऽनुगतः कश्चिन्न स्यात् कारणाभावात् नादृशबोध एव न भवेदित्याह-बीजाभावादिति-निमित्ताभावादित्यर्थः । बौद्धः शङ्कते-अनादीति-अनादिवासनालक्षणदोषादेवानुगतबुद्ध्यात्मको विकल्पो भवतीत्यर्थः । वासना किं ज्ञानमात्रं विशिष्टज्ञानं वा ? आद्ये यत् किमपि ज्ञानमुत्पद्यते तत् पूर्वज्ञानादेवेति समनन्तरज्ञानमात्रे पूर्वज्ञानलक्षणवासनासमुत्थेऽनुगताकारता स्यादिति समाधत्ते-नेति । तत्प्रसङ्गात् समानाकारप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वाह-विशिष्टबोधरूपत्वे चेति । किं वैशिष्ट्यं बोधविशेषणीभूतं वैशिष्ट्यं किम् ?, तथा च ज्ञाने विषयनिबन्धनमेव वैशिष्ट्यमिति विषयस्य समानपरिणामस्य सिद्धिरित्यभिसन्धिः । बौद्ध आह-अनादीति-अनादिहेतुपरम्पराजन्यत्वं ज्ञानमात्र एव वर्तत इति ज्ञानमात्रमेव विशिष्टबोधरूपत्वाद् वासनेति तज्जन्यत्वाद् समनन्तरज्ञाने समानाकारप्रसङ्गस्तदवस्थ इति प्रतिक्षिपति-नेति । तत्रापि समनन्तरज्ञानेऽपि । तन्मात्राविशेषाद् अनादिहेतुपरम्पराजन्यज्ञानलक्षणवासनारूपदोषप्रभवत्वाविशेषात् । ननु समुद्रोर्मयो न समुद्रव्यति-

ङ्गीकारं विना वक्तुमशक्यत्वादिति विवेचितमन्यत्र॥
विशेषातिरेकेऽपि न प्रमाणमस्ति, विशेषाणामिव

रिक्ताः सन्ति, अथापि तदाकारकल्पना भवति तथैव समानपरिणामस्वभावाभावेऽपि तदाकारविकल्पः स्यान्नित्यत आह–समुद्रोर्मीति-समुद्रादेव समुद्रोर्मिकल्पना भवति, समुद्रश्चैकानेकस्वभाव एवेविलाऽपि कल्पना न विषयं विनेत्याशयः, एतावताऽतिरिक्तसामान्यप्रतिक्षेप स्याद्वाद्यभिमतसमानपरिणामस्वभावसामान्यसद्भावश्चोपपादितः।

अथ वैशेषिकाभ्युपगतातिरिक्तविशेषपदार्थं प्रतिक्षिपति–विशेषातिरेकेऽपीति-विशेषपदार्थभेदेऽपीत्यर्थः। न प्रमाणमस्तीति–ननु विरुद्धधर्माध्यासात् पदार्थानां भेद सिद्ध्यति, तत्र द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद् भेदः, पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः घट-पटादीनां च घटत्व पटत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः, तत्रानुमानम्–घटः पटाद् भिन्नो घटत्वादिति, घटजातीयानामपि भेदो विरुद्धधर्माध्यासादेव, तद्यथा–अयं घट एतस्माद् घटाद् भिन्नो भिन्नकपालारब्धत्वादिति, एवं पटादावपि अयं पट एतस्मात् पटाद् भिन्नो भिन्नतन्त्वारब्धत्वादिति, एवं द्व्यणुकलक्षणाऽऽद्यावयविपर्यन्ते भिन्नावयवाऽऽरब्धत्वाद् भेदः सिद्ध्यति, यथा च द्व्यणुकेऽयं द्व्यणुक एतस्माद् द्व्यणुकाद् भिन्नो भिन्नपरमाण्वारब्धत्वादित्यनुमानं भिन्नावयवारब्धत्वहेतुकं प्रवर्तते न तथा परमाणुषु तेषामवयवाभावेन तदारब्धत्वाभावान्नित्यत्वाच्च, किन्तु परमाणूनां परस्परभेदका विशेषा एव, परमाणूनां भिन्नत्वाच्च तद्वृत्तित्वेन तद्गतगुणानामपि भेदसिद्धिसम्भवेन न तेषु विशेषा, विशेषेष्वप्यन्योऽन्यं भेदसिद्धये विशेषान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यादतो विशेषाः स्वत एव व्यावृत्ता अभ्युपगम्यन्ते, अनयैव दिशाऽन्येष्वपि नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्ध्यन्ति, अतिरिक्तविशेषपदार्थकल्पनापेक्षया लाघवान्नित्यद्रव्याण्येव स्वतो व्यावृत्तानि किमिति नाभ्युपेयन्त इति न चोद्यम्,

नित्यद्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्तत्वात्, अन्यथा नित्यगुणेष्वपि तत्कल्पनप्रसङ्गात्। आश्रयविशेषेणाऽऽश्रितव्यावृत्तेर्नायं दोष इति चेत्, आश्रितविशेषेणाऽऽश्रयव्यावृत्तिरित्येव किमिति नाद्रियते ?।

जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्धर्मेणैव व्यावृत्तिरिति नियमेन तेषां स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवात्, स्वतो व्यावृत्तत्वलक्षणरूपहानिप्रसङ्गभीत्यैव च विशेषेष्वनन्तेष्वपि न जातिः कल्प्यत इत्येवं विशेषसाधके प्रमाणे सति न प्रमाणमस्तीति रिक्तं वच इत्यत आह-विशेषाणामिवेति-एतच्च पराभ्युपगममाश्रित्य, सिद्धान्तेऽतिरिक्तविशेषाणामभावाद् दृष्टान्तत्वासम्भवात्। जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमस्तु नव्यनैयायिकैरपि नाभ्युपेयत एवेति न तद्बलान्नित्यद्रव्येषु स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भव उद्भावनीयः, यदि च जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेणैव व्यावृत्तिरिति नियमावष्टम्भादेव नित्यद्रव्येषु व्यावर्तकतया विशेषाः कल्प्यन्ते तदा नित्यगुणेष्वपि ते कल्प्यन्ताम्, तेष्वपि स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्याह-अन्यथेति। तत्कल्पनप्रसङ्गाद् विशेषकल्पनापत्तेः। नन्वेतत्परमाणुरूपमेतस्मात् परमाणुरूपाद् भिन्नम्, भिन्नपरमाण्वाश्रितत्वादित्याश्रयभेदादेव तद्भेदसिद्धिसम्भवान्न नित्यगुणेषु विशेषाः कल्प्यन्त इति वैशेषिकः शङ्कते-आश्रयविशेषेणेति। अथ विशेषकल्पनप्रसङ्गलक्षणः, नित्यगुणेष्वेव विशेषाः कल्प्यन्ताम्, ततो नित्यगुणानां भेदसिद्धौ तदाश्रयत्वादेव नित्यद्रव्यभेदसिद्धिसम्भवान्न नित्यद्रव्येषु विशेषाः कल्पनीया इत्येव किं न स्यादिति समाधत्ते-आश्रितविशेषेणेति।

वेदान्तिशिरोमणिश्रीहर्षमिश्रमतस्याद्वैतसमर्थनप्रवणस्योपदर्शनपुरस्सरमयुक्तत्वं भावयति-सदविशिष्टमेव सर्वमिति-घटः सन्, पटः सन्निति प्रतीत्या वस्तुमात्रं सदभ्युपगन्तव्यम्, न च तस्यां प्रतीतौ नैयायिकाभ्युपगताऽतिरिक्ता सत्ता प्रकारतयाऽवभासते घटादिकं विशेष्यतयेति

" सदविशिष्टमेव सर्वम् " भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्वादेः स्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मकत्वेनाप्यन्ततो

वाच्यम्, यतः-सा सति वर्ततेऽसति वा ?, आद्ये सत्तावत्त्वादेव सदिति स्यादिति धर्मिविशेषणीभूता सत्ताऽऽत्माश्रयभयात् प्रकारीभूतसत्तातोऽतिरिक्तोपगन्तव्या, तस्या अपि सत्येव वृत्तिरित्यनवस्थाप्रसङ्गः, द्वितीयेऽसत्त्वाविशेषात् खरविषाणादावपि सत्त्वं स्यादित्यलीकं किमपि न भवेदतो ब्रह्मैव स्वतः सद्रूपं सन् घट इत्यादिप्रतीतौ तादात्म्येन घटादौ विशेषणतयाऽवभासते, तथा च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमेन घटाभिन्नसदभिन्नस्य पटादेर्घटाभिन्नत्वं पटाभिन्नसदभिन्नघटादेः पटाभिन्नत्वमिति सदात्मना सर्वमद्वितीयमिति सदविशिष्टमेव सर्वमिति ब्रह्माद्वैतवादिमतमुपपद्यतेतरामित्यर्थः। ननु यथा-सन् घटः, सन् पट इत्यादिसदभेदप्रतीतिरुपजायते तथा घटः पटाद् भिन्नः, पटो घटाद् भिन्नः, घटः पटो नेत्यादिप्रतीतिरपि सर्वलोकप्रसिद्धा नापलपितुं शक्येति तद्बाधात्रैकान्तेन सदविशिष्टतैव सर्वस्य वस्तुन इत्यत आह-भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्वादेरिति-घटः पटाद् भिन्न इत्यत्र भेदस्यानुयोगितया घटो भासते प्रतियोगितया पट इति, प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्वादिकं च यद्यतिरिक्तं तदा तदपि नासम्बद्धमेव सम्बन्धतयाऽभ्युपेयम्, तथा सति पटभेदस्यानुयोगित्वलक्षणसम्बन्धो घटादाविव पटेऽप्यसम्बद्धत्वाविशेषात् स्यादिति पटः पटाद् भिन्न इत्यपि प्रतीतिरापद्येत, सम्बद्धस्यैव सम्बन्धत्वे च तस्यापि सम्बन्धोऽतिरिक्तः सम्बद्धस्य सम्बन्धत्वमित्यनुरोधेनाभ्युपेय इत्यनवस्था स्यादित्यनतिरिक्तमेव स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्वादिकम्, तथा च भेदस्यानुयोगिना प्रतियोगिना सह स्वरूपसम्बन्धवशादभेदे व्यवस्थिते तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमवशात् प्रतियोग्यनुयोगिनोरप्यभेदव्यवस्थितिरिति भेदप्रतीतिरप्यभेदसाधिकैव, एवं "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इति श्रुत्या सर्वस्याभेदं गोचरन्त्या घट पटबुद्ध्या

जगदैक्यपर्यवसानात्, भेदस्याविद्योपकल्पितत्वात् तथैव

समममेदबुद्धेरप्यभेदबुद्धिराधीयत इति भेदाऽभेदबुद्धयोरभेदे कथं स्वस्यैव स्वबाधकत्वम्, तथा घट-पटभेदैः समं तद्बुद्धेर्भेदो न तद्बुद्धयैव विषयीकृत इति तेषामभेदोऽद्वैतश्रुतिजन्यबोधविषय इति ततोऽप्युक्तनियमपराद् घट-पटयोरभेदव्यवस्थितिरिति यस्य यतो भेदो नाध्यक्षादिना विषयीकृतस्तत्रैव सर्वस्मादभेदस्योक्तश्रुतिजबोधविषयत्वे उक्तनियमात् सर्वाभेदः सिद्ध्यत्येव, यथा च सर्वं ब्रह्माभिन्नमिति प्रतीतिः, तथा-सर्वं सर्वस्माद् भिन्नमिति नहि सम्भवति स्वस्यापि सर्वान्तर्गतत्वेन स्वस्मिन् स्वभेदस्य भेदबाधननुमतत्वाद्, उक्तञ्च खण्डनखण्डखाद्ये—

"सुदूरधावनभ्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते" ॥१॥
[परि० १, श्लो० ८]

तथा—

"अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा।
तथा वाचे प्रमा सा स्याद्यान्ते स्वापेक्ष्यवैशसात्" ॥२॥
[परि० १, श्लो० १८] इत्यादि।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह-अन्तत इति। यदा चोक्तयुक्तिकदम्बेन सदविशिष्टत्वेन सर्वस्याद्वैतं पारमार्थिकं व्यवस्थितं तदा प्रतीयमानस्य भेदस्यापि सर्वथाऽपलापो न युक्त इति तस्य का गतिरित्यपेक्षायामाह-भेदस्येति-"इन्द्रो मायाभिः" इत्यादिश्रुत्या जगत एव मायापराभिधानाऽविद्योपकल्पितत्वमिति तदन्तर्गतस्य भेदस्याप्यविद्योपकल्पितत्वम्, यदाह श्रुतिः-"द्वैताद् वै भयं भवति", "यदा सर्वमात्मैवाभूत् तदा केन कं पश्येत्" इत्यादि। अविद्योपकल्पितत्वं जगत इत्थं भावनीयम्-ज्ञानाधीनैव ज्ञेयव्यवस्थितिः, ज्ञानं च वस्त्ववभासकत्वादेव तत्र प्रमाणम्, असम्बद्धञ्च ज्ञानं न वस्त्ववभासकमिति ज्ञेयेन सह ज्ञानस्य सम्बन्धो वाच्यः, देश-कालविप्रकर्षाभाव

श्रुतिस्वरसादित्यद्वैतवादिश्रीहर्षमतमपि न रमणीयम्, भेदस्यावास्तवत्वे तदभावरूपाभेदस्यापि तथात्वात्, तादात्म्यस्यापि जगतः पौनरुक्त्याद्यापत्त्या सर्वथा वक्तु-

एव च तात्त्विकसम्बन्धव्यापक, ज्ञानस्य च ज्ञेयेन सह देशविप्रकर्षः स्फुटमेव ज्ञानस्यान्तरत्वाज्ज्ञेयस्य च बहिरवस्थितेः, अतीताऽनागतयोरप्यर्थयोर्ज्ञानं भवतीति कालविप्रकर्षोऽपि स्फुटमेवेति न परम्परया ज्ञान-ज्ञेययोस्तात्त्विकः सम्बन्धः, व्यापकाभावाद् व्याप्याभावव्यवस्थितेः, किन्तु काल्पनिकः, स च सम्बन्धिनोरेकस्यावास्तवत्वे रज्जु-सर्पयोरिव भवति, तत्रापि अनुगतस्य नावास्तवत्वं किन्त्वननुगतस्यैवेति-घटं जानामि, पटं जानामि, मठं जानामीत्यादौ सर्वत्र ज्ञानमनुगतमननुगतं च घटपटाद्येवेति तदेव रज्जौ सर्पादिकमिव ज्ञाने कल्पितम्, कल्पना च न दोषमन्तरेणेति अविद्यैव तत्र दोषविधया कारणम्, तथैव ज्ञाने परब्रह्मचैतन्यलक्षणे घटपटादिकं कल्पितं भवति, तत एव च ब्रह्मात्मकज्ञानेन सहाऽध्यासिकस्तादात्म्यसम्बन्धोऽपि कल्पित इति। उक्तमतस्यायुक्तत्वे ग्रन्थकृद्धेतुमुपदर्शयति-भेदस्येति। तदभावेति भेदाभावेत्यर्थः। तथात्वाद् अवास्तवत्वात्। यदि सद्विशिष्टमेव सर्वं तदा घट इत्युक्त्यैव पटादीनां सर्वेषामर्थानामवबोधसम्भवात् तत्प्रतिपादकं वचनं नोच्चारणीयम्, तदभिधाने पौनरुक्त्यं स्यात्, एवं क्वचिदपि ग्रन्थे आदौ यस्य कस्यचिदपि वाक्यस्योच्चारणे तत एवाशेषग्रन्थप्रतिपाद्यस्यार्थनिकरस्यावबोधसम्भवाद् वाक्यान्तरं नोट्टङ्कनीयम्, हेमचन्द्रसूरिभिश्च "माया सती चेद्" इत्यादिना मायावादोऽपहस्तित एवेत्याशयेनाऽऽह-तादात्म्यस्यापीति-सर्वथा तादात्म्यस्यापीत्यर्थः, तेन कथञ्चित्तादात्म्ये पौनरुक्त्याद्यभावेऽपि न क्षतिः, तथाहि-भेदप्रतियोगित्वाऽनुयोगित्वादेः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धः कथञ्चित्तादात्म्यमेवेति भेदप्रतीत्याऽपि कथञ्चित्तादात्म्यमेव प्रतियोग्यनुयोगिनोः सिद्ध्यति, कथञ्चित्तादात्म्यं च सर्वथा तादात्म्यलक्षण-

मशवपत्वांचेत्यन्यत्र विस्तरः।।

"णेगेहिं माणेहिं, मिणइत्ती य णेगमस्स य निरुत्ती"

त्ति [अनुयोगद्वार]सूत्रम्।

नैकमानमेयविषयोऽध्यवसायो नैगम इत्येतदर्थः।

"निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देश-समग्रग्राही नैगमः" इति तत्त्वार्थभाष्यम् [अ० १ सू० ३५.]।

अत्र पूर्वदलं मदुक्तलक्षणकथनाभिप्रायम्, उत्तरदलं च विषयविभागविधानिरूपणाभिप्रायमात्रम्। देशग्रा-

मद्वैतं विलक्षणद्वयेव, सद्विशिष्टमेव सर्वमित्यत्र स्यात् सद्विशिष्टमेव सर्वमिति स्याद्वादिभिरुपेयत एव, सन् घट इत्यादिप्रतीतौ चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकत्वलक्षणसत्त्वमेव प्रकारतया भासते, परोपगतसत्त्वं यथा नोपपद्यते तथोपपादितमेव–"उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्" [तत्त्वा० सू० ५, २९.] इति तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याने, ग्रन्थगौरवभयान्न तत्र लेखनी व्यापारित इति बोध्यम्॥

नैगमलक्षणोपदर्शकमनुयोगद्वारसूत्रमुल्लिखति–णेगेहिं इति। उक्तसूत्रार्थमुपदर्शयति–नैकेति। नैगमलक्षण-तद्विभागोपदर्शकं तत्त्वार्थभाष्यमुल्लिखति–निगमेष्विति।

अत्र अन्तरोपदर्शितभाष्ये। पूर्वदलं निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानञ्चेत्यन्तम्। उत्तरदलं देश-समग्रगाहीति। विषयेति–विषयो विशेषः सामान्यं च, तस्य यो विभागो विभजनमेकत्र प्राधान्येन विशेषविषयत्वमपरत्र प्राधान्येन सामान्यविषयत्वम् तेन यद् विधानिरूपणं देशग्राही विशेषप्रधानो नैगमः, समग्रगाही सामान्यप्रधानो नैगम इत्येवं नैगमभेदद्वयनिरूपणं तदभिप्रायमात्रं तदभिप्रायकमेव, न तु लक्षणप्रदर्शनम्, लक्षणस्य पूर्वदलेनैव उक्त-

हित्वं विशेषप्रधानत्वम्, समग्रग्राहित्वं च सामान्यप्रधानत्वं पारिभाषिकम्, अन्यथा सामान्य-विशेषयोर्द्वयोरपि वस्त्वेकदेशत्वात् किं द्वैरूप्यं स्यात्?।

एवमस्य प्रमाणत्वं स्यात्, न स्यात्-प्रत्येकं भेदशास्त्वात्।

उत्तरदलस्य विषयविभजनपरत्वेन द्वैविध्योपदर्शनपरत्वं स्पष्टयति-देशग्राहित्वमिति। एतच्च न रूढितः सिद्ध्यतीत्यत आह-पारिभाषिकमिति-स्याद्वादाभिज्ञानामाचार्याणां सङ्केतः परिभाषा, तत इदमित्थं ज्ञायत इत्यर्थः। अन्यथा देशग्राहित्वादेर्विशेषप्रधानत्वादिपारिभाषिकस्वरूपाश्रयणेन द्वैविध्यस्यानाश्रयणे। किमिति-वस्त्वेकदेशग्राहित्वमेकरूपमेवेति तद्रूपैकरूपमेव न द्वैरूप्यम्, सामान्यमपि वस्त्वेकदेश एव विशेषोऽपि च वस्त्वेकदेश एवेति देशत्वेन विशेष-सामान्ययोरुभयोरपि ग्रहणात् समग्रेति व्यर्थं स्यादतो देशपदं प्रधानीभूतविशेषे पारिभाषिकं समग्रपदं च सामान्ये पारिभाषिकम्, न तु समग्रपदमनन्तधर्मात्मकसम्पूर्णवस्तुस्वरूपपरं तद्ग्राहित्वस्य नयेऽभावादित्यभिसन्धिः।

नन्वेवं नैगमस्य प्राधान्येन विशेषग्राहित्वे प्राधान्येन सामान्यग्राहित्वे च प्रमाणत्वमेव स्यात्, प्रमाणस्यापि प्राधान्येन सामान्य-विशेषग्राहित्वादेव प्रमाणता, तच्चात्राऽप्यविशिष्टमेवेति शङ्कते-एवमिति-प्राधान्येन विशेष-सामान्यग्राहित्वाभ्युपगमे। अस्य नैगमस्य, यस्य नैगमस्य प्राधान्येन सामान्यग्राहित्वं न तस्य प्राधान्येन विशेषग्राहित्वम्, यस्य च नैगमस्य प्राधान्येन विशेषग्राहित्वं न तस्य प्राधान्येन सामान्यग्राहित्वम्, प्रमाणस्य त्वेकस्यैव प्राधान्येन सामान्यग्राहित्वं प्राधान्येन च विशेषग्राहित्वमित्येवं विशेषस्य सद्भावान्न नैगमस्य प्रमाणत्वापत्तिरिति समाधत्ते-न स्यादिति-नैगमस्य प्रमाणत्वं न सम्भवेदेवेत्यर्थः। अत्रैव हेतुमुपदर्शयति-प्रत्येकमिति। भेदतः भेदेन। तदुभयविषयत्वेऽपि सामान्य-विशेषोभयविषयत्वेऽपि, एकस्य सामान्यविषयत्वमेकस्य विशेषविषयत्वमिति कृत्वा सामान्य-

दुभयविषयत्वेऽपि सम्भूयोभयविषयत्वायोगात् ॥

अस्य च चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः–नाम, स्थापना, द्रव्यम्, भावश्चेति । घट इत्यभिधानमपि घट एव, "अर्था-ऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः" इति वचनात्, वाच्य-वाचकयोरत्यन्तभेदे प्रतिनियतपदशक्त्यनुप-

---

विशेषोभयविषयत्वेऽपीति यावत् । सम्भूयेति–यस्यैव सामान्यविषयत्वं तस्यैव विशेषविषयत्वमित्येवं सम्भूयेत्यर्थः । उभयविषयत्वायोगाद् नैगमनयस्य प्राधान्येन सामान्य-विशेषोभयविषयत्वाभावात् ।

नाम-स्थापना द्रव्य-भावरूपनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं नैगमनयस्येति दर्शयति-अस्य चेति–नैगमनयस्य पुनः तत्र यस्य कस्यचिद् वस्तुनो घट इति नाम क्रियते स नामघटः, स्वर्गाधिपत्यादिलक्षणेन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तवियुतोऽपि गोपालदारकः कश्चिद् इन्द्रोऽयमिति सङ्केतितो नामेन्द्रः, घट इति नामाऽपि घट इति नामनिक्षेपः, अयं घटाकार इत्येवं यत् किमपि वस्तु स्थाप्यते स स्थापनाघट इति स्थापनानिक्षेपः । यच्च मृद्द्रव्यं घटरूपेण परिणमिष्यति, अनुभूतघटपरिणामं वा तन्मृद्द्रव्यं घटकारणत्वाद् द्रव्यघट इति द्रव्यनिक्षेपः । यस्य वस्तुनो यदसाधारणस्वरूपं तत् तस्य भाव इति पृथुबुध्नोदराद्याकारः कम्बुग्रीवादिमान् योऽयं घटः स भावघट इति भावनिक्षेपः, इत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपा नैगमनयस्याभिमता इत्यर्थः । नामनिक्षेपाभ्युपगन्तृनयोऽपि नामनिक्षेप इति तन्मते शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव सम्बन्ध इत्यर्थस्य नामरूपतेत्यभिसन्धानेन नैगमनये नामनिक्षेपाभ्युपगममुपपादयति-घट इत्यभिधानमपीति । घटपदवाच्यत्वं यथा भावघटे तथा घटनाम्न्यपीति तद्रूपेण तयोरभेदाद् घटनाम्नो घटत्वमित्याशयेनाहाऽऽह–अर्थाभिधानेति । घट-तन्नाम्नोरभेदे युक्त्यन्तरमप्याह–वाच्य-वाचकयोरिति । स्थापनानिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमुपपादयति-घटाकारोऽपीति, एतच्च सद्भूतस्थापनामधिकृत्य बोध्यम् । अन्यथा घटाकारस्य घटत्वाभावे । तत्सयोगाद् घटतुल्यपरिमाणत्वा-

पत्तेश्च। घटाकारोऽपि घट एव, तुल्यपरिणामत्वात्, अन्यथा तत्त्वायोगात्, मुख्यार्थमात्राभावादेव तत्प्रतिकृतित्वोपपत्तेः। मृत्पिण्डादिर्द्रव्यघटोऽपि घट एवान्यथा परिणामपरिणामिभावानुपपत्तेः। भावघटपदं चासन्दिग्धवृत्तिकमेव।

ननु नामादीनां सर्ववस्तुव्यापित्वमुपगम्यते, नवा? आद्ये व्यभिचारः, अनभिलाप्यभावेषु नामनिक्षेपा-

सम्भवात्। नन्वेवं स्थापनाघटेऽपि घटत्वे भावघटादस्य कः प्रतिविशेष इत्यपेक्षायामाह-मुख्यार्थेति। द्रव्यनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमुपपादयति-मृत्पिण्डादिरिति। अन्यथा मृत्पिण्डादेर्घटत्वाभावे, घट परिणामः मृत्पिण्ड' परिणामीत्येवं घट मृत्पिण्डयोर्यः परिणाम परिणामिभावलक्षण' सम्बन्ध' सोऽतिप्रसङ्गादन्यन्तभेदे न स्यादित्यर्थ। यश्च पृथुबुध्नोदराद्याकारः कम्बुग्रीवादिमान् भावघटस्तस्य घटत्व सर्वानुमतमेवेति तदभ्युपगन्तृत्वमस्य दर्शयति-भावघटपदमिति।

प्रसङ्गानुगतं नामादिविचारमुपजीवन् परः शङ्कते-ननु इति। 'नामादीनाम्' इत्यत्राऽऽदिपदात् स्थापना भाव द्रव्यनिक्षेपाणामुपग्रहः। आद्ये नामादीनां सर्ववस्तुव्यापित्वमिति पक्षे। व्यभिचार -यत्र यत्र वस्तुत्वं तत्र नामनिक्षेपादिचतुष्टयप्रवृत्तिरिति नियमाभाव। अत्रैव हेतुमाह-अनभिलाप्येति-ये शब्देन न वक्तुं शक्या एतादृशा अपि बहवः पदार्थाः सन्ति, तत्र वस्तुत्वं विद्यते, नामादिनिक्षेपस्तु नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु यत्र यत्राभिलाप्यवस्तुत्वं तत्र नामादिचतुष्टयमित्येवं नियमे न व्यभिचार इत्यत आह-अजीवेति जीवोऽभिलाप्यो द्रव्यं चाभिलाप्यमिति जीवे द्रव्ये चाभिलाप्यवस्तुत्वं वर्तते न तयोर्द्रव्यनिक्षेप, यो भावः पूर्वमजीव: सन् आयत्यां जीवो भवेत् स जीवकारणत्वाद् द्रव्यजीव इति द्रव्यनिक्षेपप्रवृत्तिर्भवेद्, न चैवम्-अजीवस्य जडस्वरूपस्य कदाचिदपि जीवरूपेण

प्रवृत्तेः, द्रव्यजीव-द्रव्यद्रव्ययोरसिद्ध्याऽभिलाप्यभाव-व्यापिताया अपि वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

अन्ये "जत्थवि य ण जाणिज्जा, चउक्कयं णिक्खिवे तत्थ" त्ति। [अनु०] सूत्रविरोधः, अत्र यत्तत्पदाभ्यां व्याप्त्युपस्थितेरिति चेत्, अत्र वदन्ति–तत्तद्व्यभिचार-स्थानान्यत्वविशेषणान्न दोषः, तदिदमयुक्तम्–यद्येक-स्मिन् न सम्भवति, नैतावता भवत्यव्यापितेति। अपरे त्वाहुः–केवलिप्रज्ञारूपमेव नामाऽनभिलाप्यभावेष्वस्ति,

---

परिणामासम्भवात्, एवं यो जीवपर्यायमनुभूयोत्तरकालमजीवो भवेत् सोऽप्यनुभूतजीवपर्यायत्वाद् द्रव्यजीवः स्याद्, न चैवमपि सम्भवति, एव गुणपर्यायवियुक्तस्य भावस्य गुणपर्यायवद्रूपेण परिणामो यदि भवेत् तदा द्रव्यद्रव्यं स्याद्, न चैवमपि सम्भवतीति तयोर्द्रव्यनिक्षेपाप्रवृत्तेरभिलाप्यवस्तुव्यापित्वमपि निक्षेपचतुष्टयस्य न सम्भवतीत्यर्थः ।

अन्ये नामादीनां न सर्ववस्तुव्यापित्वमिति पक्षे । जत्थ वि०इति–"यत्रापि न जानीयात् चतुष्टय निक्षिपेत् तत्र" इति संस्कृतम्, चतुष्टय नामादिचतुष्टयम् । कथं सूत्रविरोध इत्यपेक्षायामाह–अत्रेति, नियत्तसूत्र इत्यर्थः। तत्रैकेषां समाधानमुपदर्शयति–अत्र वदन्तीति। तत्तदिति, यत्र यत्र वस्तुनि न नामादिनिक्षेपचतुष्टयप्रवृत्तिसम्भव-स्तत्तदन्यत्वे सति वस्तुत्वं यत्र तत्र नामादिचतुष्टयमित्येवं नियमाः भ्युपगमे न पूर्वोपदर्शितव्यभिचारदोष इत्यर्थः। एवं व्यभिचारोद्धारे प्रमेयत्वादिहेतुरपि वह्निव्याप्यः स्यात्, यत्र यत्र व्यभिचारस्तद-न्यत्वे सतीति विशेषणोपादानेन प्रमेयत्वे वह्निव्यभिचारपरिहार-सम्भवात्, किन्तु नामादीनां सर्ववस्तुव्याप्तिः प्रायोवादादुच्यते, सा च क्वचिन्नामादिचतुष्टयाभावेऽपि सम्भविनीत्येतावतैव निर्वाहे कोऽत्र समाधानं युक्तमित्याह–तदिदमयुक्तमिति। वस्तुत एव सर्ववस्तु-

द्रव्यजीवश्च मनुष्यादिरेव, भाविदेवादिजीवपर्यायहेतुत्वात्; द्रव्यद्रव्यमपि मृदादिरेव, आदिष्टद्रव्यत्वानां घटादिपर्यायाणां हेतुत्वादिति; एतच्च मतं नातिरमणीयम्-द्रव्यार्थिकेन शब्दपुद्गलरूपस्यैव नाम्नोऽभ्युपग-

व्यापित्वमभ्युपगच्छतामाचार्याणां समाधानमुपदर्शयति-अपरे त्वाहुरिति। केवलीति-केवली सर्वं जानातीत्यनभिलाप्यमपि केवलिप्रज्ञागोचर इति केवलप्रज्ञारूपं नामाऽपि स्ववाच्यविषयतया तत्र वर्तत इति कृत्वा नामनिक्षेपस्तत्र सम्भवतीति नामनिक्षेपस्य सर्ववस्तुव्याप्तिः। द्रव्यनिक्षेपो जीवे द्रव्येऽपि च सम्भवतीति तस्यापि सर्ववस्तुव्याप्तिरित्याह-द्रव्यजीवश्चेति-जीवकारणं द्रव्यजीवो भवितुमर्हतीति जीवो भाविदेवादिजीवपर्यायस्तत्कारणं मनुष्यादिजीव इति कृत्वा मनुष्यादिर्जीवो द्रव्यजीव इति द्रव्यनिक्षेपस्य जीवे संभव इत्यर्थः। द्रव्येऽपि द्रव्यनिक्षेपसम्भवं दर्शयति-द्रव्यद्रव्यमपीति। घटादिलक्षणमृद्द्रव्य-पर्यायाणामपि प्रतिक्षणमन्यान्यघटपरिणतिलक्षणपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यत्वमित्येवमादिष्टद्रव्यत्वानां घटादीनां कारणत्वान्मृदादिर्द्रव्यं भवतीति द्रव्यनिक्षेपो द्रव्ये सम्भवतीत्याह-आदिष्टद्रव्यत्वानामिति-पर्यायार्थिकनयादेशात् पर्यायत्वे सति घटादीनां द्रव्यत्वं द्रव्यार्थिकनयादेशादेव, उत्तरोत्तरस्वपर्यायकारत्वात् तदनुगामित्वाच्च तेषां द्रव्यत्वमादिश्यत इत्यादिष्टं द्रव्यत्वं येषां ते त्वादिष्टद्रव्यत्वास्तेषामित्यर्थः। हेतुत्वात् कारणत्वान्मृदादेर्द्रव्यद्रव्यत्वमित्यर्थः। एतन्मतमपि न युक्तमित्याह-एतच्चेति, चकारोऽप्यर्थकः, केवलिप्रज्ञा आत्मनश्चैतन्यलक्षणं गुणः, तस्य द्रव्यार्थिकनयविशेषेण नैगमेन नानुमतं नामत्वम्, तन्नये शब्दात्मकपुद्गलस्यैव नामत्वाभ्युपगमादिति केवलिप्रज्ञामुपादायानभिलाप्यभावेषु नामनिक्षेपसम्भवोपदर्शनं न युक्तमित्याह-द्रव्यार्थिकेनेति। भावदेवादिजीवपर्यायकारणत्वान्मनुष्यादिजीवस्य द्रव्यजीवत्वमर्थतमभ्युपगमेव, तथा सति संसारावस्थायामेकस्मिन्नपि भव्यान्तरगमनस्य जीवे भावदेवकत्वात् संसारिणां सर्व-

-मात्, मनुष्यादीनां द्रव्यजीवत्वे च सिद्धस्यैव भावजीवत्वप्रसङ्गात्, आदिष्टद्रव्यहेतुद्रव्यद्रव्योपगमे भावद्रव्योच्छेदप्रसङ्गाच्च। गुण-पर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितो द्रव्यजीव इत्येकेषां मतम्, एतदपि न सूक्ष्मम्—सतां गुण-पर्यायाणां बुद्ध्यापनयनस्य कर्तुमशक्यत्वात्, नहि याहच्छिकज्ञानायत्ताऽर्थपरिणतिरस्ति। जीवशब्दार्थज्ञस्त-

---

पामपि द्रव्यजीवत्वमेव स्यात्, सिद्धस्यैवानन्तरं गत्यन्तराभावेन तथाविधजीवकारणत्वासम्भवाद् भावजीवत्वं भवेदिति जीवे द्रव्यनिक्षेपसम्भवोऽपि नेत्याह—मनुष्यादीनामिति। घटादीनां पर्यायाणामन्यादिष्टद्रव्यत्वमाश्रित्य तत्कारणत्वेन मृदादिद्रव्यस्य द्रव्यद्रव्यत्वसमर्थनेन द्रव्ये द्रव्यनिक्षेपसम्भवोपदर्शनमपि न युक्तम्, तथा सति द्रव्यमात्रस्यादिष्टद्रव्यत्वकपर्यायकारणत्वेन द्रव्यद्रव्यत्वस्यैव प्राप्त्या भावद्रव्योच्छेदापत्तेरित्याह—आदिष्टेति। यद्यपि "गुणपर्यायवद् द्रव्यम्" [तत्त्वार्थसू० ५. ३७.] इति सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनश्च पर्यायाः सर्वदैव द्रव्येऽवतिष्ठन्ते, यदि कदाचिद् गुणो द्रव्ये न स्यात् सहभावित्वमेव गुणस्य न भवेत्, प्रतिक्षणमन्यान्यपर्यायभावेन परिणमत्येव द्रव्यं नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठत इति एकस्य क्रमभाविनः पर्यायस्य सर्वदा द्रव्येऽभावेऽपि यः कश्चित् पर्यायोऽपि द्रव्ये तिष्ठत्येवेति गुण-पर्यायवियुक्तं द्रव्यं न भवत्येव स्वाभाविकपरिणामवैकल्ये स्वाभावप्रसङ्गात्, तथाऽपि बुद्ध्या गुण-पर्यायाभ्यां द्रव्यं पृथक्कृत्य यदा व्यवस्थाप्यते तदा सतोरपि गुणपर्याययोर्बुद्ध्यैव द्रव्यतः पृथक्करणम्, तथा च बुद्ध्याऽपनीतगुण-पर्यायो जीवो द्रव्यजीव इत्येवं जीवे द्रव्यनिक्षेपं केचित् संगमयन्ति, तन्मतस्यानुपपत्तिपुरस्सरमयुक्तत्वं भावयति—गुण-पर्यायवियुक्त इति। एतदपि न सूक्ष्ममिति—एतन्मतमपि सूक्ष्मधिया विचार्यमाणं नोपपन्नमित्यर्थः। यद्येव बुद्धिर्भवेत् तथैव यद्यर्थपरिणतिः स्यात् तदा द्रव्यस्य गुण-पर्यायवि-

श्चानुपयुक्तो जीवशब्दार्थज्ञस्य शरीरं वा जीवरहितं द्रव्य-जीव इति नाऽव्यापिता नामादीनामित्यपि वदन्ति ॥

ननु तथापि नैगमेन नामादिचतुष्टयाभ्युपगमे तस्य द्रव्यार्थिकत्वव्याहतिः स्यात्, द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्युपगमात्, द्रव्यं पर्यायतया, पर्यायं च गौणतयाभ्युपगच्छत् द्रव्यार्थिकोऽपि भावनिक्षेपसह इति हन्त! तर्हि तदुक्त-

युक्तत्वबुद्धितो गुण पर्यायवियुक्ताऽपि द्रव्यपरिणतिर्भवेत्, तस्याश्च परिणतेर्द्रव्यद्रव्यत्वमुच्यमान युज्येताऽपि, न चैवम्-अर्थपरिणतेर्ज्ञा नाधीनत्वाभावादित्याह-नहीति। यादृच्छिकज्ञानेति-अर्थोऽन्यथाऽन्यथा च ज्ञानमिच्छामात्रसम्भूत यत् तद् यादृच्छिकज्ञानमित्यर्थ। नामादीना सर्वयस्तुव्यापित्वसमर्थनपर मतान्तरमुपदर्शयति-जीवशब्दार्थज्ञ इति। तत्र जीवशब्दार्थं। अनुपयुक्त, उपयोगशून्य, जीवशब्दार्थज्ञो यदा न जीवशब्दार्थविषयकोपयोगवान् तदा स द्रव्यमिति यावत्। यदा जीवशब्दार्थं जानाति तदैव जीवशब्दार्थज्ञ, तदानीं च न तत्रानुप युक्त स, यदा च जीवशब्दार्थं न जानाति तदैव तत्रानुपयुक्त तादृशश्च जीवशब्दार्थज्ञ एव न भवतीत्यत पक्षान्तरमाह-जीवशब्दार्थज्ञस्यति एतावता द्रव्यनिक्षेपस्य व्यापिताऽऽवेदिता भवति न तु नामनिक्षेपस्येत्यस्वरसो 'वदन्ति' इत्यनेन सूचित। नैगमस्य द्रव्यार्थिकत्वाद् द्रव्यमात्राभ्युपगन्तृत्वमेव युक्त न पर्यायाभ्युपगन्तृत्वमिति कथ नामादिचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्व नैगमनयस्येति शङ्कते-नन्विति। तथापि उक्तदिशा नामादिचतुष्टयस्य सर्वयस्तुव्यापित्वोपपादनेऽपि। तस्य नैगमस्य। द्रव्यमेव योऽभ्युपगच्छेत् स द्रव्यार्थिको भवेद्, अय च पर्यायस्वरूप भावमप्यभ्युपगच्छतीति कथ द्रव्यार्थिक स्यादि त्याशयेनाऽऽह-द्रव्यार्थिकेनेति, तथा चास्य द्रव्यार्थिकत्वमभ्युपगच्छता नामादिचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्व नास्तीत्येवाभ्युपगन्तव्य मित्यभिसन्धि। अत्र समाधानं पक्षिणाह-द्रव्यमिति। पर्यायमिति

रीत्या शब्दनया अपि द्रव्यनिक्षेपसहा इति कथम् "भावं चिय सद्दणया, सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे" त्ति भाष्योक्तव्यवस्था?, एतेन "द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्द्वयोस्तुल्यवादेनोभयाभ्युपगमः, परमाद्यस्य सर्वथाऽभेदेनाऽन्त्यस्य तु सर्वथा भेदेन, ततो नैकस्योभयविषयत्वे विषयान्तरग्रहार्थमन्यकल्पनानुपपत्तिः, भेदाभेदोपरागेणोभय-

स्थाने 'प्रधानतया' इति पाठो युक्तः। उक्तसमाधानस्यायुक्ततां दर्शयति-इन्तेति। त्वदुक्तरीत्येति-द्रव्यार्थिकस्य प्रधानतया द्रव्याभ्युपगन्तृत्वं गौणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वमित्यतो भावनिक्षेपसहत्व द्रव्यार्थिकस्य त्वयोक्तम्, तद्दिशा च पर्यायनयत्वेनाभिमताः शब्दनया अपि शब्द-समभिरूढैवम्भूताः पर्यायं प्रधानतया, द्रव्यं गौणतयाऽभ्युपगच्छन्तो द्रव्यनिक्षेपसहाः स्युरिति शब्दनयानां भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्तृत्वं भाष्योक्तं कथं सङ्गतं स्यादित्यर्थः। "भावं चिय०" इत्यादिभाष्योल्लेख, "भावमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्" इति संस्कृतम्। 'एतेन' इत्यस्य 'अपास्तम्' इत्यनेन सम्बन्धः, एतेन पर्यायार्थिकस्य द्रव्यनिक्षेपसहत्वप्रसङ्गेन। तुल्यवादेन तुल्यतया। उभयाभ्युपगमः द्रव्यपर्यायोभयाभ्युपगमः। तर्हि द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायार्थिकः स्यात्, पर्यायार्थिकोऽपि द्रव्यार्थिकः स्याद् विषयभेदाभावादित्यतस्तयोर्विशेषमुपदर्शयति-परमिति-किन्त्वित्यर्थः। आद्यस्य द्रव्यार्थिकनयस्य। सर्वथाऽभेदेनेति-'उभयाभ्युपगमः' इत्यनुवर्तते। अन्त्यस्य तु पर्यायार्थिकस्य पुनः। सर्वथा भेदेनेति-अत्रापि 'उभयाभ्युपगमः' इत्यनुवर्तते। तत द्रव्यार्थिकस्य सर्वथाऽभेदेन द्रव्य-पर्यायोभयाभ्युपगमात् पर्यायार्थिकस्य सर्वथा भेदेन द्रव्य-पर्यायोभयाभ्युपगमाच्च। एकस्य द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्मध्यादेकस्य द्रव्यार्थिकस्य पर्यायार्थिकस्य वा। उभयविषयत्वे द्रव्य पर्यायोभयविषयत्वे सति। विषयान्तरग्रहार्थं विषयान्तरस्य सत्वे तद्ग्रहार्थम्। अन्यकल्पनानुपपत्तिः

ग्रहार्थमुभयकल्पनावश्यकत्वादिति द्रव्यार्थिकस्यापि पर्यायसहत्वम्" इति अपास्तम्, एवं सति पर्यायार्थिकस्य शब्दादेरपि द्रव्यसहत्वापत्तेः, अत्यन्तभेदाभेदग्राहिणोर्द्वयोः

अन्यनयस्य या कल्पना तस्या अनुपपत्ति, एकनयस्यैकविषयत्वे तत्र याऽविषयविषयान्तरस्य ग्रहार्थं या अन्यनयस्य कल्पना तस्या एक स्यापि उभयविषयत्वे विषयान्तराभावादनुपपत्तिर्या सा ततो नेत्यर्थः। कथ नेत्यपेक्षायामाह-भेदाऽभेदोपरागेणेति-द्रव्यार्थिकेनाऽभेदोपरागेणैव द्रव्य पर्याययोर्ग्रहण पर्यायार्थिकेन च भेदोपरागेणैव तयोर्ग्रहणम्, तथा चैकेन नयेन भेदोपरागेणैवाभेदोपरागेणैव वोभयग्रहो न तु भेदाऽभेदोपरागेणोभयग्रह इति तदर्थम्। उभयकल्पनावश्यकत्वाद् द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकनयोभयकल्पनाया आवश्यकत्वाद्। इति एतस्माद् हेतो, द्रव्य पर्यायोभयविषयकत्वादिति यावत्। एवं सति प्रत्येक द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकयोर्द्रव्य पर्यायोभयविषयत्वाभ्युपगमे सति। 'शब्दादे' इत्यनाक्षिपदात् समभिरूढैवम्भूतयोरपग्रहः। द्रव्यसहत्वापत्ते रिति-यथा च द्रव्यार्थिकस्य नैगमस्य पर्यायविषयत्वात् पर्याय सहत्वतो नामादिनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं तथा शब्दादिनयस्यापि पर्यायार्थिकस्य द्रव्यविषयत्वाद् द्रव्यसहत्वतो निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं प्रसज्येत इति भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्तृत्वं शब्दनयानां भाष्योक्तमसङ्गतं स्यादित्यर्थः। अपि च द्रव्यनयः सामान्य विशेषयोरत्यन्ताभेदमेवाभ्युपगच्छति पर्यायनयस्तयोरत्यन्तभेदमेवाभ्युपैतीति तथाग्राहिणोः समुदितयोरपि नययोर्भेदसम्पृक्ताभेदग्राहित्वलक्षण नयस्वरूपं न स्याद्, यदि त्वेवं तर्भेदाऽभेदग्राहित्वान्मिथ्यादृष्टित्वमेवापद्येतेत्याह-अत्यन्तभेदाऽभेदग्राहिणोरिति। द्वयो पर्यायार्थिक द्रव्यार्थिकनययो। किन्तु पर्यायेण गुणादिना सम द्रव्यस्यैकान्ताभेदमिच्छतो द्रव्यार्थिकस्य मते द्रव्यपदस्य समानार्थकत्वाद् गुणपद पर्याय पद, तथा च पर्याययो घटपद कलशपदयोर्यथा न घट कलश इति प्रतीति तथा गुणो द्रव्यमिति सामानाधिकरण्यमपि न स्यादित्याह अत्यन्ता-

समुदितयोरपि मिथ्यादृष्टित्वात्, अत्यन्ताभेदे पर्याय-द्रव्यासद्दोक्तिप्रसङ्गात्, तथा च "गुणो द्रव्यम्" इति द्रव्यार्थिकनयाभिलापानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदेऽपि पर्यायार्थिकेन द्रव्यग्रहे द्रव्यार्थिकस्यान्तर्गडुत्वप्रसक्तेः, एकस्मिन् द्रव्यपक्षे पर्यायार्थिकनयमतेऽपि द्रव्यं सामायिकमित्यस्याविरोधप्रसङ्गात्, एतन्मतस्य भाष्यकृतैव निरस्तत्वाच्चेति चेत्, अत्रोच्यते–अविशुद्धानां नैगमभेदानां नामाद्यभ्युपगमप्रवणत्वेऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगमान्न तत्र भावनिक्षेपानुपपत्तिः, अत एवाऽऽह भगवान् भद्रबाहुः–

भेद इति । तथा च पर्यायद्रव्याऽसद्दोक्तौ च । एवं पर्यायार्थिकेनाऽत्यन्तभिन्नतया द्रव्य-पर्याययोरवगाहने यथा पर्यायग्रहार्थं पर्यायार्थिकातिरिक्तस्य नापेक्षा, तथा द्रव्यग्रहार्थमपि द्रव्यग्रहस्यापि तेनैव भावादिति, द्रव्यार्थिकस्य व्यर्थत्वमापद्येतेत्याह–अत्यन्तभेदेऽपीति । ऽन्तर्गडुर्न निष्प्रयोजनतरम् । तथा पर्यायार्थिकस्य द्रव्यविषयत्वे द्रव्यसामायिकमपि तदिष्टं भवेदिति द्रव्यार्थिकस्यैव द्रव्यसामायिकमिति न स्यादित्याह–एकस्मिन् द्रव्यपक्ष इति–पर्यायार्थिको द्रव्यमभ्युपगच्छति गुणादिकमपीति तस्य द्रव्याभ्युपगमपक्ष इत्यर्थः । एतन्मतस्य अत्यन्ताऽभिन्नतया द्रव्य पर्यायौ द्रव्यार्थिकोऽभ्युपगच्छति, अत्यन्तभिन्नतया तौ पर्यायार्थिकोऽभ्युपगच्छतीति मतस्य । समाधत्ते–अत्रोच्यत इति । अत्र नैगमस्य निक्षेपचतुष्ट्याभ्युपगन्तृत्वे द्रव्यार्थिकत्वहानिरिति प्रश्ने । उच्यते तत्प्रतिविधानमभिधीयते । 'द्रव्यविशेषणतया' इत्युक्त्या विशेष्यतया द्रव्यस्यैवाभ्युपगम इति द्रव्यार्थिकत्वमित्यावेदितम् । तत्र नैगमे । अत एव नैगमनये द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगमादेव ।

"जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दव्वट्ठिपस्स सामइयं" ति [आव० नि० गा० ७९२, विशेपाव० नि० गा० २६४३]। न चैवं पर्यायार्थिकत्वापत्तिः, इतराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात्। शब्दादीनां पर्यायार्थिकनयानां तु नैगमवदविशुद्धद्रव्यभावान्न नामाद्यभ्युपगन्तृत्वम्, अवास्तवतद्विषयत्वं तु नोक्तविभागव्याघातायेति पर्यालोचयामः। ननु तथापि—

"णामाइतियं दव्वट्ठियस्स भावो अ पज्जवणयस्स" त्ति [विशेपाव० भा० गा० ७५] पूर्वमभिधाय पश्चात्-

जीवो० इति-"जीवो गुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्यार्थिकस्य सामायिकम्" इति संस्कृतम्। ननु नैगमस्योक्तदिशा पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे पर्यायार्थिकत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्का प्रतिक्षिपति-न चेति। एव नैगमस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे। इतराविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृ त्वलक्षणप्राधान्येन पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे सत्येव पर्यायार्थिकत्वस्येष्टत्वेन नैगमे द्रव्यविशेषणतयैव पर्यायाभ्युपगन्तृत्वस्योपगमेन पर्यायार्थिकत्वापत्त्यसम्भवादित्याह-इतरेति। शब्दनयानां निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वाभावं सहेतुकमुपदर्शयति-शब्दादीनामिति। ननु नैगमस्य प्रधानतया पर्यायविषयकत्वाभावेऽपि गौणतया पर्यायविषयकत्वसत्त्वात् तावताऽपि पर्यायार्थिकत्वं भवेदित्यत आह-अवास्तवेति। तद्विषयक पर्यायविषयत्वम्। नोक्तविभागव्याघातायेति, नैगमादयो द्रव्यार्थिका ऋजुसूत्रादयः पर्यायार्थिका इत्येवमुक्तो यो नयविभागस्तद्विघाताय नेत्यर्थः। ननूक्तदिशा नैगमनयस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे व्यवस्थापितेऽपि द्रव्यार्थिकस्य पूर्वं नामादिनिक्षेपत्रयाभ्युपगन्तृत्वकथनं पश्चान्निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वकथनं च भाष्यकृता विरुध्यत इति शङ्कते-नन्विति। णामाइतियं० इति-"नामादित्रिकं

भावं चिय सद्दणया सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे" ॥ [विशेषाव० भा० गा० २८४७] तथा-"सव्वणया भाव-मिच्छंति" [विशेषाव० भा० गा० ३६०१] त्ति वदतां भाष्यकृतां कोऽभिप्राय इति चेत्, अयमभिप्रायः-पूर्वं शुद्धचरणोपयोगरूपभावमङ्गलाधिकारसम्बन्धान्नैगमादिना जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभा-वघटानभ्युपगमात् तथोक्तिः, पृथगनिक्षेपाच्च न प्रत्यय-स्याभिधानतुल्यता, अग्रे तु व्यवस्थाधिकाराद् विशेषो-क्तिरिति, मुख्यत्वरूपस्वातन्त्र्येण नामादित्रयविषयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येत्यभिप्रेत्य मतान्तरेण वा तथोक्तिः, अत एव

द्रव्यार्थिकस्य भावश्च पर्यवनयस्य" इति संस्कृतम्। भावं चिय० इति-"भावमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्"। सव्व० इति-"सर्वे-नया भावमिच्छन्ति"। भाष्यकृतामभिप्रायस्योपवर्णनेनोत्तरयति-अयमभिप्राय इति। पूर्वमिति-'णामाइतियं' इत्यादिना पूर्वं यद् द्रव्या-र्थिकस्य नामादिनिक्षेपत्रयाभ्युपगन्तृत्ववचनं तच्छुद्धचरणोपयोग-रूपभावमङ्गलाधिकारसम्बन्धात्, उपयोगलक्षणभावाभ्युपगमश्च न नैगमादेः, जलाहरणाद्यर्थक्रियाकार्येव भावघट इति नैगमादेरभ्युपगमः, न तु घटोपयोगो भावघट इति तदुपगमः। तथोक्तिः "णामाइतियं दव्वट्ठियस्स" इत्युक्तिः। "अर्थाऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः"इति वचनान्नाम्नो नैगमाभ्युपगमविषयत्वे तत्तुल्यत्वादुपयोगस्यापि नैग-माभ्युपगमविषयत्वमास्थेयमिति न शङ्क्यम्, नामनिक्षेपवदुपयोगनि-क्षेपस्य पृथगनङ्गीकारेणोपयोगस्य नामतुल्यत्वाभावादित्याह-पृथगनिक्षे-पाच्चेति। अग्रे तु पश्चात् पुनः। व्यवस्थाधिकाराद् अस्य नयस्यैतन्निक्षेपा-भ्युपगन्तृत्वमित्येवं व्यवस्थाधिकारात्। विशेषोक्ति "भावं चिय०" इत्याद्युक्तिः। इतीति-स्वरूपवचनम्, एवंस्वरूपोऽभिप्राय इत्यर्थः। मुख्यत्वेति-अत्र वा अथवा मतान्तरेण भाष्यकर्तृमतभिन्नमतेन मुख्यत्व-

तत्त्वार्थवृत्तावपि-"अत्र चाद्या नामादयस्त्रयो विकल्पा द्रव्यार्थिकस्य तथा तथा सर्वार्थत्वात्। पाश्चात्यः पर्यायनयस्य तथापरिणति-विज्ञानाभ्याम्" इति [अ. १. सू. ५.]। एतन्मतावष्टम्भेनैव-

"जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दव्वट्ठियस्स सामइयं।
सो चेव पज्जवणयट्ठियस्स जीवस्स एस गुणो" ॥

[आवश्यकनिर्यु० गा० ७९२, विशेषावश्यकनिर्यु० गा० २६४३] इत्यावश्यकगाथा 'किं द्रव्यं गुणो वा सामायिकमिति चिन्तायां द्रव्यार्थिकनयमते गुणं प्रतिपन्नो जीवः सामायिकम्, पर्यायार्थिकनयमते तु जीवस्य गुण एव सामायिकमित्युत्तरम्, अत्र च द्रव्य-पर्यायनययोः शुद्धद्रव्य-पर्यायावेव विषयौ, तत्र पर्याय-द्रव्ययोर्विभि-

रूपस्यातन्त्र्येण नामादित्रयविषयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येत्यभिप्रेत्य तथोक्तिरित्यन्वयः। तथोक्ति "नामाइतियं दव्वट्ठियस्स" इत्युक्तिः। अत एव मतान्तराश्रयणत एव। तथा तथा नामादित्रिप्रकारतः। सर्वार्थत्वात् अर्थमात्रव्यापित्वाद्, द्रव्यार्थिकनयो नाम-स्थापना द्रव्यरूपैः सर्वत्रार्थे प्रवर्तत इत्यर्थः। पाश्चात्य भावनिक्षेप.। तथापरिणति विज्ञाना-भ्यामिति-वर्तमानपर्याय एव भाव., वस्तु च प्रतिक्षणं परिणमदेवास्ते, प्रतिक्षणमन्यदन्यदेव भवतीति ज्ञायते च तथैवेति यत् प्रतिक्षण-मन्यत्वं यच्च तज्ज्ञानं तदेव भाव, स एव च पर्यायनयस्य विषय इति। एतन्मतावष्टम्भेनैव मुख्यत्वरूपस्वातन्त्र्येण नामादित्रयविषयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येति मतावलम्बनेनैवेत्यर्थः। "जीवो०" इत्यादि-पूर्वार्धस्य संस्पृष्ट दर्शितमेव। "सो चेव०" इति-"स एव पर्यायनयस्य जीवस्य एव गुणः" इति। इत्यावश्यकगाथा ग्रन्थकृत् व्याख्यातीति सम्बन्धः। तद्व्याख्यानमुद्दिशति-किं द्रव्यमित्यादिना। अत्र च एतन्मते च। एते-

द्वयोः कल्पितयोः कुण्डलतापन्नं स्वर्णम्, पत्रस्य नीलते-त्यादाविव विशेषणतयाभिधानं तु न स्वविषयव्याघाता-येत्यभिप्रायेण महता प्रबन्धेन भाष्यकृता व्याख्याता। मतान्तराभिप्रायेण तु पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पि-तस्य विशेषणत्वम्, द्रव्यार्थिके तु प्रागुपदर्शितदिशा पर्या-यस्याकल्पितस्यापि विशेषणत्वं न्याय्यमेव। न च नये विशेषणं कल्पितमेवेति नियमः-

"सावज्जजोगविरओ तिगुत्तो छसु संजओ।
उवउत्तो जयमाणो आया सामाइयं होइ" ॥१४९॥
[आवश्यकमूलभाष्यगाथा, 'दे.ला' ३२७तमपृष्ठाग्रभागे]

स्यादि-द्रव्यनयविषये शुद्धद्रव्ये विभिन्नस्य कल्पितस्य पर्यायस्य विशे-षणतयाऽभिधानं कुण्डलतापन्नं स्वर्णमित्यादाविव, पर्यायनयविषये शुद्धपर्याये विभिन्नस्य कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणतयाऽभिधानं पत्र-स्य नीलतेत्यादाविव न स्वविषयविघातायेत्यर्थः। स्वयं ग्रन्थकृदाह-मतान्तरेति यन्मते द्रव्यार्थिकस्य चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः पर्या-यार्थिकस्य तु भावनिक्षेपोऽनुमतस्तन्मताभिप्रायेणेत्यर्थः। पर्यायार्थिक एवेति-पर्यायार्थिके कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे वस्तुतो द्रव्यं नास्त्येव, भाव एव तु वस्तुतः समस्तीति भावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमेव पर्यायस्येत्यर्थात् प्राप्तमेव। द्रव्यार्थिके त्विति-द्रव्यार्थिकेऽकल्पित-स्यापि पर्यायस्य विशेषणत्वे पर्यायोऽपि वस्तुतः समस्तीति निक्षे-पचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वमर्थाद् द्रव्यार्थिकस्य प्राप्तमेवेत्यभिसन्धिः। नयेऽकल्पितस्य विशेषणत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति। निषेधे हेतुमाह-सावज्ज० इति-"सावद्ययोगविरतः त्रिगुप्तः षट्सु संयतः। उपयुक्तो यतमान आत्मा सामायिकं भवति" इति

इत्यत्र संग्रहनयस्वीकृतात्मसामान्यसामायिकविधिनियमनाय प्रवृत्तानां पर्यायशुद्धिमतां व्यवहारादिनयाना यावदेवंभूतमुत्तरोत्तरपर्यायकदम्बकविशेषणोपरागेणैव प्रवृत्तिदर्शनात्। न च तत्र पर्यायनयानां संग्रहस्वीकृतविधिविशेषपर्यवसानार्थं पर्यायविशेषणमुद्रया प्रवृत्तानामपि 'सविशेषण०' इत्यादिन्यायाच्छुद्धपर्यायविधावेव तात्पर्यात्, अन्यनयविधिनियमानुद्देशलक्षणस्वातन्त्र्येण नयानां स्वविषयनिर्देशे विशेषणस्य कल्पितत्वनियम

सस्कृतम्। अत्र निरुक्तावश्यकगाथायाम्। सग्रहेति-सग्रहनयस्वीकृतो य आत्मसामान्य सामायिकमिति विधिस्तन्नियमनाय न सर्व एवात्मान सामायिक किन्तु सावद्ययोगविरतत्वादिविशेषण स सामायिकमित्येवम्भूतनियमार्थम्। यावदेवम्भूतम् एवम्भूतनय यावत्। अन्यनये विशेषण कल्पितमेवेति नियमवादिनोऽभिप्रायमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति-अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन सम्बन्ध। तत्र 'सावज्ज०" इत्यादिगाथायाम्। 'पर्यायनयानाम्' इत्यस्य 'प्रवृत्तानामपि' इत्यनेनान्वय। सविशेषण० इत्यादीति-"सविशेषणौ विधि निषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत' इति न्यायादित्यर्थ, पर्यायविशिष्टात्मसामान्यसामायिकविधौ तात्पर्यं सत्येव पर्यायाणा विशेषणत्व भवेत्, यदा तु पर्यायविधावेव तात्पर्यं तदा तेषा विशेषणत्वमेव नास्तीति कल्पितत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यभिप्राय। एव सति कुत्र विशेषणस्य कल्पितत्वनियमप्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह-अन्यनयेति-अन्यत्ते तु अन्यनय सग्रहस्तेन स्वीकृतस्यात्मसामान्यसामायिकविधेर्नियमोद्देशेनैव व्यवहारादीना स्वविषयनिर्देश इति स्वातन्त्र्याभावान्नाभोक्त नियम इति। सामान्य यथा सङ्ग्रहस्य विषयस्तथा विशुद्धनैगमस्यापीति स्वविषयविलक्षणविषयत्वरूपमन्यत्व नैगमापेक्षया न सङ्ग्रहस्येति सङ्ग्रहनयस्वीकृतसामान्यविधिनियमनाय प्रवृत्ताना नैगमभेदाना पर्याय

एवेति वाच्यम्, तथाप्यन्यत्वस्य स्वविषयविलक्षणविषयत्वरूपस्य निवेशेन नैगमभेदेषु विशुद्धनैगमे विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादित्यस्माभिरनुशीलितः पन्थाः समाकलितस्वसमयरहस्यैर्दिव्यदृशा निभालनीयः ॥१॥

" नैगमाद्युपगतार्थसङ्ग्रहप्रवणोऽध्यवसायविशेषः सङ्ग्रहः" । सामान्यनैगमवारणाय नैगमाद्युपगतार्थपदम्। सङ्ग्रहश्च विशेषविनिर्मोकोऽशुद्धविषयविनिर्मोकश्चेत्यादि-

विशेषणोपरागेण प्रवृत्तिसम्भवात् तत्रान्यनयविधिनियमानुद्देश्यलक्षणस्यातन्त्र्याभावान्नोक्तनियमप्रवृत्तिरिति विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धिः स्यादेवेति नैगमे निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं युक्तमेवेत्याह–तथापीति । स्वसमीक्षितोक्तमार्गस्य सूक्ष्मशेमुषीगम्यत्वावबोधनायाह–समाकलितेति । समाकलितस्वसमयरहस्या अपि नापरत उक्तमार्गमवबोद्धुं प्रभविष्णव इत्यत उक्तम्–दिव्यदृशेति ॥

इति नैगमलक्षणनिरूपणम् ॥

अथ सङ्ग्रहनयलक्षणनिरूपणम्—

सङ्ग्रहलक्षणमुपदर्शयति–नैगमेति—विशेष इत्यन्तं लक्षणम्, सङ्ग्रह इति लक्ष्यनिर्देशः । सङ्ग्रहप्रवणोऽध्यवसायविशेषः सङ्ग्रह इत्येतावन्मात्रोक्तौ सामान्यनैगमस्यापि सङ्ग्रहप्रवणत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय नैगमाद्युपगतार्थेत्युक्तमित्याह–सामान्यनैगमेति । नैगमाद्युपगतार्थस्य सङ्ग्रहः किंस्वरूप इत्यपेक्षायामाह–सङ्ग्रहश्चेति–नैगमनयो हि सामान्यं विशेषं चाभ्युपगच्छतीति तदुपगतार्थः सामान्य विशेषश्च, तत्सङ्ग्रहश्च विशेषपरित्यागेन सामान्योररीकारः, एवं व्यवहारादिनया विशेषमुपयन्ति ततस्तदुपगतार्थो विशेषः, तत्सङ्ग्रहोऽपि

एवेत्यभिमन्यते। जगदैक्ये घट पटादिभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव वास्तवः, रज्जौ सर्पभ्रमनिबन्धनसर्पादिवदविद्याजनितोऽनिर्वचनीयस्तु स्यादेवेत्याद्या एतन्मूलिका औपनिषदादीनां युक्तयः। अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमताः। ये त्वाहुः-"नायं स्थापनामिच्छति. सङ्ग्रहप्रवणेनानेन नामनिक्षेप एव स्थापनाया उपसङ्ग्रहात्। न च "नामं आवकहियं, ठवणा इत्तरिआ वा होज्जा आवकहिया वा होज्ज" [अनु०सू०७] इत्येवानयोर्विशेषाभिधानात् कथ

मिमयते एव स्वीकुरुते। एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चयन्नाह-जगदैक्य इति-सर्वस्य भवनात्मकत्वे भवनस्य महासामान्यसत्तारूपस्यैकत्वात् तद्रूपस्य जगत एवैक्य इत्यर्थं। न स्यादेव वास्तव वास्तवो घट पटादिभेदो न भवेदेवेत्यर्थः। वास्तवघट पटादिभेदनिषेधे कल्पितो घट पटादिभेदोऽनुमत ,स एव तु कीदृगित्यपेक्षायामाह-रज्जाविति-स्पष्टम्। निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्व नैगमवदेव सङ्ग्रहस्येत्याह-अस्यापीति-सङ्ग्रहस्यापीत्यर्थ। स्थापनाभ्युपगन्तृत्व न सङ्ग्रहस्येत्याचार्यदेशीयाना मत प्रतिक्षेप्तुमुपन्यस्यति-ये त्वाहुरिति- सोऽयं विशेषो नाम स्थापनासाधारण एव सगृह्यतामिति' इत्यन्तमेतन्मतपरिष्कार। अय सङ्ग्रहनय। एतन्नये किं स्थापनैव नास्ति येन तन्निक्षेपस्यानभ्युपगम इत्यपेक्षायामाह-सङ्ग्रहप्रवणेनेति। अनेन सङ्ग्रहनयेन। 'न च' इत्यस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वय। नाममिति- नाम यावत्कथिर स्थापना इत्वरिका वा भवेद् यावत्कथिका वा भवेद्" इति संस्कृतम्, यावत्कथिर यावद्द्रव्यभावि, यथा-मेर्वादिनाम यावन्मेरुर्वर्तते तावत्कालस्थायि। इत्वरिका यस्य स्थापना तस्मिन् सत्येव विनाशिनी, यथा-इन्द्रादिप्रतिकृति, स्थापनावत इन्द्रादे सत्त्वेऽपि काष्ठादिनिर्मिता भित्त्यादिगतरेखोपरेखादिजनितचित्रविशेषस्वरूपा चेन्द्रादिप्रतिकृतिर्विनाशिनी। अनयो नाम स्थापनयो। नाम्नोऽपि

मैकरूप्यमित्याशङ्कनीयम्, पाचक-याचकादिनाम्नामप्य-यावत्कथिकत्वात् तदव्यापकत्वात् स्थूलभेदमात्रकथनम्। पदप्रकृति-कृतिभ्यां नाम-स्थापनयोर्भेद इति चेत्, कथं तर्हि गोपालदारके नामेन्द्रत्वम्? अथ नामेन्द्रत्वं द्विविधम्, इन्द्र इति पदत्वमेकमपरं चेन्द्रपदसङ्केतविषयत्वम्, आद्यं नास्ति, द्वितीयं च पदार्थ इति न दोष इति चेत्, तर्हि व्यक्त्या-

यावत्कथिकत्वं न सर्वनामव्यापकं यदैव पाकं करोति पुरुषस्तदैव पाचक इति नाम्ना व्यपदिश्यते, यदैव याचते तदैव याचक इति नाम्ना व्यपदिश्यते इति पाचक-याचकादिनाम्नामयावत्कथिकत्व-लक्षणेत्वरत्वस्यापि भावादित्याह-पाचकेति। तदव्यापकत्वाद् यावत्कथिक-त्वस्य नामाव्यापकत्वात्। कथं तर्हि सूत्रे नाम्नो यावत्कथिकत्व-कथनमत आह-स्थूलभेदमात्रकथनमिति-बहूनां नाम्नामित्थम्भूतानामेवो-पलम्भात् तथा कथनमित्यर्थः। नाम पदस्वरूपं स्थापना कृतिरूपा आकृतिविरचनारूपेति तयोर्भेद इत्याशङ्कते-पदप्रकृति कृतिभ्यामिति-पद-प्रकृतिः पदस्वभावः कृतिराकृतिरचना ताभ्यामित्यर्थः, अत्र 'पद-प्रतिकृतिभ्याम्" इति पाठो युक्तः, तत्र प्रतिकृतिः प्रतिमा। अत्र तटस्थः पृच्छति-कथं तर्हीति-यदि पदस्वरूपं नाम तर्हि गोपाल-दारको नाक्षरसन्निवेशविशेषलक्षणं नामेति तत्र नामेन्द्रत्वं कथम्? अर्थात् तत्र नामेन्द्रत्वं न भवेदित्यर्थः। तत्रोत्तरमाशङ्कते-अथेति। आद्यमिन्द्र इति पदत्वं नास्ति गोपालदारके न वर्तते। द्वितीय च इन्द्र-पदसङ्केतविषयत्वं च। पदार्थ इति-पदार्थे गोपालदारकादौ द्वितीय-मिन्द्रपदसङ्केतविषयत्वलक्षणं नामेन्द्रत्वं समस्तीति न तस्य नामे-न्द्रत्वानुपपत्तिलक्षणो दोष इत्यर्थः। इन्द्रपदसङ्केतो यथा गोपाल-दारके क्रियते तथेन्द्रस्थापनायामपीति तस्या अपि नामेन्द्रत्वं स्यादेवेति नामनिक्षेप एव स्थापनाया अन्तर्भाव इत्याह-तर्हीति। व्यक्त्येति-"व्यक्त्याकृति-जातयः पदार्थः" [१] इति गौतमीयं सूत्रम्,

कृति-जातीनां पदार्थत्वेनेन्द्रस्थापनाया अपीन्द्रपदसङ्केत-विषयत्वात् कथं न गोपालदारकवन्नामेन्द्रत्वम्? नाम-भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहाराय[आकृतिभिन्नत्वे सति]इन्द्र-पदसङ्केतविषयत्वं नामेन्द्रत्वं निरुच्यत इति चेत्, हन्त! तर्हि सोऽयं विशेषो नामस्थापनासाधारण एव सङ्गृह्यता-मिति" ते न विचारचञ्चुरधियो देवानांप्रियाः, उपचार-रूपसङ्केतविशेषग्रहे द्रव्यनिक्षेपस्याप्यनतिरेकप्रसङ्गात्,

---

तदनुसारेणाकृतावपि पदार्थत्वं समस्तीति। इन्दनाद्यर्थक्रियाकारी भावेन्द्रः, नामेन्द्रश्च यत्रेन्द्रपदसङ्केतः क्रियते स इति 'भावेन्द्रा-न्नामेन्द्रस्य व्यवच्छित्तये भावेन्द्रव्यावृत्तमेव नामेन्द्रत्वं निरुच्यते, तद्विवचनो ह्याकृतौ नामेन्द्रत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्येतदर्थमाकृतिभिन्नत्वे सतीति विशेषणमुपादीयत' इति न नामनिक्षेपे स्थापनाऽन्तर्भाव इत्याशङ्कते-नामेति-आकृतिभिन्नत्वे सतीत्युपादानेऽपि भावव्यावृत्तिः सङ्केतविशेषाश्रयणादेव कथमन्यथा भावेन्द्रेऽपीन्द्रपदसङ्केतविषयत्वस्य सत्त्वात् भाव-नामनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहार इति भावनीयम्। नाम-भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहाराय नामनिक्षेपनिरुक्तौ भावव्यावर्तकस्य सङ्केतविशेषस्यैवावश्यकता, तन्मात्रोपादाने च नाम स्थापनयोरेक-रूपेण सङ्ग्रहः स्यादेवेति समाधत्ते-हन्तेति। उक्तमतं प्रतिपक्षति-न इति, सङ्ग्रहः स्थापनां नेच्छतीत्यभ्युपगन्तार इत्यर्थः। उपचारेति-इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वं नामेन्द्रत्वमित्यत्रोपचारलक्षणः सङ्केतविशेषो यदि परिगृह्यते तदा भावेन्द्रे इन्द्रपदस्य मुख्य एव सङ्केतो नोप-चार इति भावेन्द्रव्यावृत्तिर्यद्यपि भवति तथापि भावनिक्षे गोपा-लदारके इन्द्रस्थापनायां च यथोपचारलक्षण इन्द्रपदसङ्केतस्तथा भावीन्द्रपर्यायवत्त्वेऽनुभूतेन्द्रपर्याये च द्रव्येन्द्रेऽपि येति द्रव्य-निक्षेपस्यापि नामनिक्षेप एवान्तर्भावप्रसङ्गात् सङ्ग्रहः स्थापना-मिव द्रव्यमपि न स्वीकुर्यादित्यर्थः। द्रव्यनिक्षेपस्याभ्युपगम एव सङ्ग्रह-

यादृच्छिकविशेषोपग्रहस्य चाप्रामाणिकत्वात्, पित्रादिकृतसङ्केतविशेषस्यैव ग्रहणान्नाम-स्थापनयोरैक्यायोगात्। एवं च बहुषु नामादिषु प्रातिस्विकैकरूपाभिसन्धिरेव सङ्ग्रहव्यापार इति प्रतिपत्तव्यम् । यदृच्छयैव सङ्ग्रहस्वीकारे तु नाम्नोऽपि भावकारणतया कुतो न द्रव्यान्तर्भाव इति वाच्यम्?। द्रव्यं परिणामितया भावसम्बद्धम्, नाम

विशेष आद्रियत इति न नाम्नि द्रव्यनिक्षेपप्रवेश इति यदि परो ब्रूयात् तत्राह-यादृच्छिकेति। भावेन्द्रे इन्द्रपदसङ्केत ऐश्वर्यविशेषयोगादेव न तु पित्रादिकृतः, इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वलक्षणनामेन्द्रत्वे च पित्रादिकृतसङ्केतविशेष एव प्रविष्ट इति तेन यथा भावेन्द्रव्यावृत्तिस्तथा स्थापनेन्द्रस्यापीति न स्थापनाया नाम्न्यन्तर्भाव इत्याह-पित्रादीति । ननु सङ्ग्रहेणापि निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमे न केनापि कस्यापि सङ्ग्रह इति सङ्ग्रहलक्षणव्यापाराभावे कथमस्याभ्युपगमस्य सङ्ग्रहीयत्वमित्यत आह-एवं चेति-सङ्ग्रहेणापि निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमे चेत्यर्थः। बहुष्विति-नाम्नां बहुत्वात् तेषु नामत्वेन रूपेणैक्याभिसन्धिः, स्थापनानां बहुत्वात् तासु स्थापनात्वेनैक्याभिसन्धिरित्येवं, सङ्ग्रहव्यापारसद्भावादुक्ताभ्युपगमस्य सङ्ग्रहीयत्वमित्यर्थः । उक्तदिशा सङ्ग्रहव्यापारमनभ्युपगम्य स्वोत्प्रेक्षितसङ्केतविशेषतो नाम-स्थापनयोरैक्येन सङ्ग्रहणस्यैव सङ्ग्रहव्यापारतयाऽऽश्रयणे दूषणमाह-यदृच्छयैवेति। भावकारणतयेति-द्रव्यस्य भावकारणत्वं सर्वसम्मतमेव, नामापि चात्यन्तभक्तिनिर्भरमानसेनाभ्यस्यमानं कालान्तरे भावस्वरूपावाप्तिनिबन्धनं भवत्येव कस्यापि पुरुषधौरेयस्येति भावकारणत्वेन नाम द्रव्ययोरैक्याध्यवसायलक्षणसङ्ग्रहव्यापारसद्भावान्नाम्नो द्रव्येऽन्तर्भाव प्रसज्यत इत्यर्थः। द्रव्यं भावरूपेण परिणमत इति द्रव्यं परिणामि, भावः परिणाम इत्यनयोः परिणाम परिणामिभावसम्बन्ध ,नाम वाचकम् ,भावो वाच्य इत्यनयोर्वाच्य-वाचकभावसम्बन्ध इति भावेन सह भिन्नसम्बन्धेन सम्ब-

तु वाच्यवाचकभावेनेत्यस्ति विशेष इति चेत्, तर्हि स्थापनाया अपि तुल्यपरिणामतया भावसम्बद्धत्वात् किं न नाम्नो विशेष इति पर्यालोचनीयम्। स्यादेतत्-पण्णां प्रदेशस्वीकर्तुर्नैगमात् पञ्चानां तत्स्वीकार इवात्रापि चतुर्निक्षेपस्वीकर्तुस्ततस्तत्रयस्वीकारेणैव सङ्ग्रहस्य विशेषो युक्त इति, मैवम्-देश प्रदेशवत् स्थापनाया उपचरितविभागाभावेन सङ्ग्रहविशेषादिति दिक् ॥२॥

ध्यमानत्वाद् द्रव्य नाम्नोर्भेद इत्याह-द्रव्यमिति। परिणामितया परिणाम परिणामिभावेन, परिणामित्वस्यैव ससर्गत्वे तु द्रव्ये तत् स्वरूप सम्बन्धेन, भावे निरूपकतयेति बोध्यम्। एवं सति स्थापनाऽपि तदुभयसम्बन्धान्यसम्बन्धेनैव भावसम्बद्धेति विशेषात् साऽप्यतिरिक्तैव स्वीकरणीयेत्याह-तर्हीति। तुल्यपरिणामतयेति-सद्भूतस्थापनामाश्रित्य यादृशो भावस्याकारविशेष. स्वगतस्तादृश सन्निवेशविशेष स्थापनाया अपीत्यनयोस्तुल्यपरिणामतेति अत्र 'तुल्यपरिमाणतया' इति पाठो युक्त। पर. शङ्कते-स्यादेतदिति। पण्णा धर्मास्तिकायादि पञ्च तद्देशानाम्। पञ्चाना धर्मास्तिकायादिपञ्चानाम्। तत्स्वीकार इव सङ्ग्रहनये प्रदेशाभ्युपगम इव। अत्रापि निक्षेपविषयेऽपि। तत नैगमात्। तत्त्रयेति-निक्षेपत्रयेत्यर्थ। सङ्ग्रहनय उपचार नेच्छति देश प्रदेशयोर्देशत्वाविशेषत्वे सत्यपि भेदकल्पनोपचारत एवेति तदनभ्युपगमाद् युज्यते तत्र तस्य पञ्चानामेव तत्स्वीकार, प्रकृते तु स्थापनानिक्षेपविभागो नोपचरित इति तस्य सङ्ग्रहनये स्वीकारसम्भवेनानुपचरितत्वलक्षणविशेषस्य सङ्ग्रहेऽन्येतावताऽप्यक्षुण्णत्वमेनेति समाधत्ते-मैवमिति॥

॥ इति सङ्ग्रहनिरूपणम् ॥

*

"लोकव्यवहारौपयिकोऽध्यवसायविशेषो व्यवहारः"।
"वचइ विणिच्छियत्थं, ववहारो सव्वदव्वेसु" [विशेषावश्यकनि० गा० २१८३] त्ति सूत्रम्। विनिश्चितार्थप्राप्तिश्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमात्, अत एव विशेषेणावह्रियते निराक्रियते सामान्यमनेनेति" निरुक्त्युपपत्तिः, जलाहरणाद्युपयोगिनो घटादिविशेषानेवायमङ्गीकरोति न तु सामान्यम्, अर्थ-

---

अथ व्यवहारनयं प्ररूपयति—

लोकेति-'व्यवहारः' इति लक्ष्यनिर्देशः, 'लोक०' इत्यादि लक्षणम्। उक्तलक्षणे सूत्रं प्रमाणयति-वचइ० त्ति-"व्रजति विनिश्चितार्थे व्यवहारः सर्वद्रव्येषु" इति संस्कृतम्। अनेन सूत्रेण विशेषाभ्युपगमस्य लोकव्यवहारोपयिकस्य कथं लाभ इत्यपेक्षायामाह-विनिश्चितार्थप्राप्तिश्चेति। अस्य व्यवहारस्य। विनिश्चितार्थप्राप्तिर्नाम-अयं धर्मास्तिकायो गत्युपग्रहकारी, स्थित्युपग्रहकारी अधर्मास्तिकाय इत्येवं विशेषेण व्यवहारोपयोगिना धर्मेण निश्चितो योऽर्थस्तस्य प्राप्तिः, व्यवहारेऽर्थप्राप्तेः प्राधान्यात्, तया निवृत्त्युपेक्षे अपि उपलक्षणीये, व्यवहारस्य प्रवृत्ति-निवृत्त्युपेक्षालक्षणत्वादिति बोध्यम्। अत एव व्यवहारस्य सामान्यानभ्युपगमपुरस्सरविशेषाभ्युपगमप्रवणत्वादेव। अनेन अध्यवसायविशेषेण। विशेषाभ्युपगन्तृत्व-सामान्यानभ्युपगन्तृत्वे व्यवहारस्य व्यवस्थापयति-जलाहरणाद्युपयोगिन इति। अय व्यवहारः। कथं सामान्यं नाभ्युपगच्छतीत्यपेक्षायामाह-अर्थक्रियाऽहेतोरिति। तस्य सामान्यस्य। अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुनः सत्त्वम्, नहि घटत्व-द्रव्यत्व-सत्त्वादिभिः सामान्यैर्जलाद्याहरणादिलक्षणाऽर्थक्रिया क्रियते किन्तु घटादिविशेषस्वरूपव्यक्त्यैवेति विशेषस्यैवार्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वादभ्युपगमो न तूक्तसत्त्वलक्षणविरहिणः सामान्यस्येति भावः। नन्वनुभूयमानस्यापलापोऽनुभवविरोधान्न युक्तः, अन्यथा विशेषस्यापलापे शून्यतैव जगतः स्यात्, अनुभूयते च घटोऽयं

क्रियाऽहेतोस्तस्य शशशृङ्गप्रायत्वात् । ननु घटोऽयं द्रव्य-मिदमित्यादौ घटत्व-द्रव्यत्वादिकं कथमपह्नोतुं शक्यमिति चेत्, न कथञ्चित्, अन्यापोहरूपं तत्, न त्वतिरिक्तमित्येव परमुच्यते, अखण्डाभावनिवेशाच्च नान्योऽन्याश्रयः। यदि

द्रव्यमिदमित्याद्यनुगतप्रतीत्या सामान्यमिति शङ्कते—नन्विति । सामान्यं नापलप्यते किन्तु अन्यव्यावृत्तिलक्षणापोहरूपं तद्, न तु विधिरूपमिति विधिरूपेण तदनभ्युपगम एव सामान्यानभ्युपगम इति समायाते न कथञ्चिदिति–'अपह्नोतुं शक्यम्' इत्यनुपपद्यते। तर्हि सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमो व्यवहारस्येति भज्यत इत्यत आह–अन्यापोहरूपमिति । तत् सामान्यम्, घटत्वं घटान्यव्या-वृत्तिरूपं द्रव्यत्वं द्रव्यान्यव्यावृत्तिरूपमित्येवं सामान्यमात्रमन्यापोह-रूपमित्यर्थः । इत्थं सामान्याभ्युपगमे सामान्यानभ्युपगमो हीयेतेत्यत आह–न त्वतिरिक्तमिति । परं किन्तु, अतिरिक्तमपोहव्यतिरिक्तम्, विधिरूप सामान्यं नास्तीत्येतावन्मात्रमेव सामान्यानभ्युपगम इत्यर्थः । ननु पटादेर्घटाद्यन्यत्वग्रहे तदन्यत्वं घटादेर्ग्राह्यम्, पटादेर्घटाद्यन्यत्व ग्रहश्च घटादौ पटाद्यन्यत्वग्रहे सत्येवेत्यन्योऽन्याश्रयोऽपोहरूपसामा-न्याभ्युपगमे, विधिरूपसामान्याभ्युपगमे च घटत्व पटत्वादीनां स्व रूपत एव भानसम्भवान्नोक्तदोषावकाश इत्यत आह–अखण्डाभावनिवे शाच्चेति । घटान्यान्यत्वं यदि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छि न्नप्रतियोगिताकभेदत्वरूपेण घटत्वस्वरूपमुपेयेत तदा तत्रापि घटत्व प्रतियोगितावच्छेदकतया सन्निविष्टमुक्तभेदत्वरूपेणैवाभ्युपगतमित्यन वस्था स्याद्, यावद्घटादिव्यक्तिभिन्ना यावन्तः पटादयस्तावद्भि-न्नत्वं घटत्वमिति यदि स्वीक्रियेत तदा तद्ग्रहो यावद्व्यक्तीनां प्रातिस्वीकरूपेणाग्रहे न भवेत्, घटादिव्यक्तीनां यावत्ता पटादि-भिन्नत्वेन पटादिव्यक्तीनां घटादिभिन्नत्वेन ग्रहाभ्युपगमेऽन्योऽन्याश्रय स्यात्, एवं नैवमुपेयते किन्तु घटान्यापोहोऽखण्डभेदस्वरूपः, तस्य स्वरूपत एव भानमित्याह–अखण्डाभावनिवेशाच्चेति । नन्वेवमपि तदेवा-खण्डाभावस्वरूपं सामान्यमभ्युपगतमेवेति सामान्यानभ्युपगमो

चैवमप्यभावसामान्याभ्युपगमापत्तिः, तदा तु सर्वत्र शब्दानुगमादेवानुगतव्यवहारः कारणत्वव्याप्त्यादौ परेणापीत्यमेवाभ्युपगमादित्यादिकं प्रपञ्चितमन्यत्र। "लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः" इति तत्त्वार्थभाष्यम् [अ० १, सू० ३५.] । विशेषप्रतिपादनपरमेतत्, यथाहि–लोको निश्चयतः पञ्चवर्णेऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमेवाङ्गीकरोति तथाऽयमपीति लौकिकसमः। न च कृष्णो भ्रमर इत्यत्र विद्यमानेतरवर्णप्रतिषेधाद् भ्रान्तत्वम्, अनु-

---

व्याहन्यत एवेति चेन्माऽस्त्वखण्डाभावस्वरूपमपि तत्, वासनामयविकल्पवशादनुगतस्य सामान्यस्यापि एकशब्दयोजनात् एवानुगतव्यवहारः, दृश्यते च कारणत्व व्याप्त्यादावनुगतसामान्याभावेऽप्यनुगतव्यवहारः शब्दानुगमादेव, नहि घटकारणेषु दण्डचक्रादिषु सामान्यमेकम्, अथापि कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वादिपरिकल्पितैकशब्दानुगममात्रेण कारणं कारणमित्यनुगतव्यवहारः, साध्य-साधनतत्सम्बन्धादिभेदेन व्याप्तीनां भेदेऽपि भवत्येवेदं व्याप्यमिदं व्याप्यमित्यनुगतव्यवहारः शब्दानुगमादेवेति परेऽपीत्थमेवाभ्युपगच्छन्तीत्याह–यदि चैवमपीति। तत्त्वार्थभाष्योक्तं व्यवहारनयलक्षणमुपदर्शयति–लौकिकसम इति। अनेनापि भाष्येण व्यवहारस्य विशेषाभ्युपगन्तृत्वमेवावेद्यत इत्याह–विशेषेति। एतद् निरुक्तभाष्यम्। तत्र लौकिकसमत्वं व्यवहारे उपपादयति–यथाहीति। निश्चयत:–निश्चयनयतः। तथाऽयमपि व्यवहारनयोऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमेवाभ्युपगच्छति। ननु पञ्चवर्णे भ्रमरे कृष्णेतरवर्णसद्भावेऽपि केवलकृष्णवर्णत्वावबोधस्यायथार्थावगाहित्वाद् व्यवहारनयाभ्युपगतस्य तस्य भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्कय प्रतिक्षिपति–न चेति। पञ्चवर्णे कृष्णवर्णस्यापि सद्भावात् तद्वति तदवगाहित्वेन नास्य भ्रान्तत्वम्, यद्यनेन नास्ति कृष्णेतरवर्ण इत्येवमन्यवर्णप्रतिषेधावभासनं क्रियेत तदा कृष्णेतरवर्णवति तद्-

द्भूतत्वेनेतराविवक्षा, तद्व्युदासेऽतात्पर्यात् उद्भूतवर्णविवक्षाया एवाभिलापादिव्यवहारहेतुत्वात्। कृष्णादिपदस्योद्भूतकृष्णादिपरत्वाद् याऽतात्पर्यंशं प्रत्येतस्याप्रामाण्येऽपि तात्पर्यांशं प्रति प्रामाण्यात्, लोकव्यवहारानुकूलत्वात्। नापि निश्चयतः, अवधारणाक्षमत्वादित्यसत्यमेव।

भावावगाहित्वेन भ्रान्तत्वं भवेत्, न चैवम्, केवलमनुद्भूतत्वेनाविवक्षैवान्यवर्णस्येति निषेधहेतुमुपदर्शयति-अनुद्भूतत्वेनेति। इतराविवक्षेति-कृष्णेतरवर्णाविवक्षा। तद्व्युदासे भ्रमरे कृष्णेतरवर्णप्रतिक्षेपे। अतात्पर्यात् कृष्णो भ्रमर इति व्यवहारवाक्यस्य तात्पर्याभावात्। तर्हि कृष्णो भ्रमर इति प्रयोगे किं बीजमित्यपेक्षायामाह-उद्भूतवर्णविवक्षाया इति-भ्रमरे कृष्णवर्ण उद्भूत इति तद्विवक्षाया अभिलापादिव्यवहारहेतुभूताया सद्भावात् कृष्णो भ्रमर इति वाक्यं प्रयुज्यते, कृष्णेतरवर्णस्यानुद्भूतस्य विवक्षाऽपि यदि भवेत् तदापि सा नाभिलापादिव्यवहारहेतुरिति रक्तो भ्रमर इत्यादि वाक्यं न प्रयुज्यत इत्यर्थः। अथवा कृष्णो भ्रमर इति वाक्ये कृष्णपदमुद्भूतकृष्णवर्णविवक्षयोच्चरितमिति उद्भूतकृष्णो भ्रमर इति ततो बोधः, उद्भूतश्च भ्रमरे कृष्णवर्ण एवेति तदितरस्योद्भूतवर्णस्य व्यवच्छेदेऽपि नोक्तबोधस्य भ्रान्तत्वमिति तात्पर्यांशं प्रति प्रमात्मकबोधजनकत्वादुक्तवाक्यस्य प्रामाण्यमेव, कृष्णपदमुद्भूतकृष्णपरमिति यो नावगच्छति तस्योक्तवाक्यात् कृष्णवर्णबोधे सामान्यतः कृष्णेतरवर्णस्यैव व्यवच्छेदावभासनमिति तस्य भ्रान्तत्वे तं प्रति तद्वाक्यस्याप्रामाण्येऽपि न क्षतिरित्याह-कृष्णादिपदस्येति। एतस्य कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य। एवं च सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नियमतः कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य कृष्ण एव भ्रमर इत्येवरूपत्वेऽपि न क्षतिः। निश्चयनयतस्तु कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य न प्रामाण्यं तन्मते पञ्चवर्णत्वे भ्रमरस्य सावधारणोक्तवाक्यात् कृष्णेतरवर्णव्यवच्छेदावगतौ भ्रान्तत्वस्यैव मानेन तज्जनकस्योक्तवाक्यस्याप्रामाण्य-
[illegible] भावादित्याह-नापि निश्चयत इति-यथाऽतात्पर्यांशं प्रति नोक्त-

ननु 'कृष्णो भ्रमरः' इति वाक्यवत् 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति वाक्यमपि कथं न व्यवहारनयानुरोधि, तस्यापि लोकव्यवहारानुकूलत्वात्, आगमबोधितार्थेऽपि व्युत्पन्नलोकस्य व्यवहारदर्शनात्, लोकबाधितार्थबोधकवाक्यस्याव्यवहारकत्वे चात्माऽरूपवानित्यादिवाक्यस्याप्यव्यवहारकत्वापातात् तस्याप्यात्मगौरत्वादिबोधकलोकप्रमाणबाधितार्थबोधकत्वात्, अभ्रान्तलोकबाधितार्थबोधकत्वं

वाक्यस्य प्रामाण्यं तथा निश्चयनयतोऽपि न प्रामाण्यमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह–अवधारणाक्षमत्वादिति–वाक्येऽवधारणमावश्यकम्, प्रकृतेऽवधारणे क्रियमाणे कृष्णेतरवर्णव्यावृत्तिः स्याद्, एवं च सति प्रामाण्यमेव न भवेदित्यवधारणाक्षमत्वादुक्तवाक्यप्रामाण्यस्यातोऽवधारणगर्भमप्रमाणमेव तदित्याह–असत्यमेवेति। शङ्कते–नन्विति। तस्यापि पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यस्यापि। यद्यप्यापामरं पञ्चवर्णो भ्रमर इति लोके व्यवहारो न भवति तथापि श्रुताद्यावर्तनप्रवीणस्य व्युत्पन्नलोकस्य तथाव्यवहारस्य दर्शनात्, प्रयुञ्जते च शास्त्रज्ञाः पञ्चवर्णो भ्रमर इत्याह–आगमबोधितार्थेऽपीति। लोके कृष्ण एव भ्रमरो ज्ञायत इति तेन बाधितं पञ्चवर्णत्वमित्यतस्तद् यद्यव्यवहारकं तदा लोके आत्मा गौरोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिप्रतीत्या रूपवत्त्वमेवात्मनोऽवधृतमिति तद्बाधितमरूपवत्त्वमित्यात्माऽरूपवानिति वाक्यस्याप्यव्यवहारकत्वं स्यादित्याह–लोकबाधितार्थेति। तस्यापि आत्माऽरूपवानित्यादिवाक्यस्यापि। यदि चात्माऽरूपवानिति वाक्यं नाभ्रान्तलोकबाधितार्थकम्, ये ह्यात्मनि गौरत्वादिकं जानते ते शरीरेण सहात्मनोऽभेदाध्यवसायिनो भ्रान्ता एव, तर्हि पञ्चवर्णे भ्रमरे कृष्णमेव वर्णमध्यवस्यन्तो लोका भ्रान्ता एवेति पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यस्यापि नाभ्रान्तलोकबाधितार्थबोधकत्वमिति आत्माऽरूपवानिति वाक्यस्य यथा व्यावहारिकत्वं तथा पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यस्यापि तत्त्वं स्यादेवेत्याह–अभ्रान्तेति–अत्र 'अभ्रान्तलोकाबाधितार्थबोधकत्वम्' इति पाठो युक्तः, यथाश्रुतपाठप्रामाण्ये तु तुल्यताऽ-

चोभयत्र तुल्यम्। प्रत्यक्षनियतैव व्यवहारविषयता, न त्वागमादिनियतेति तु व्यवहारदुर्नयस्य चार्वाकदर्शनप्रवर्तकस्य मतम्, न तु व्यवहारनयस्य जैनदर्शनस्पर्शिन इति चेत्, सत्यम्–यद्यपि क्वचिददृष्टार्थे नैश्चयिकविषयतासंवलितैव व्यावहारिकविषयता स्वीक्रियते, तथापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादस्थले क्वचिदेव सेति कृष्णो भ्रमर इति

स्ववर्धर्मेण बोध्या। ननु यत्रैव प्रत्यक्षविषयत्वं तत्रैव व्यवहारविषयत्वमिति भ्रमरे पञ्चवर्णस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावाद् व्यवहारविषयत्वमपि न भवतीति पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यं न व्यवहारनयानुरोधीत्यत आह–प्रत्यक्षनियतैवेति–प्रत्यक्षविषयताव्याप्यैवेत्यर्थः, प्रत्यक्षस्य विषयतासम्बन्धेन व्यापकत्वे तु प्रत्यक्षव्याप्तैवेत्यर्थोऽपि युक्त एवेति बोध्यम्। आगमादिनियता इत्यस्यागमादिप्रमाणजन्यबोधविषयत्वनियतेरर्थः। चार्वाकेति–चार्वाकदर्शने हि प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति प्रत्यक्षप्रमाणाविषयो वस्तु नास्त्येवेत्यतो न तस्य व्यवहारविषयत्वमिति। 'जैनदर्शनस्पर्शिन' इत्यनेन जैनदर्शने आगमादेरपि प्रमाणत्वादागमाद्यवगतार्थस्य लोके व्यवह्रियमाणत्वाद् भ्रमरे पञ्चवर्णस्याप्यागमावगतत्वेन जैनमान्यव्यवहारविषयत्वं स्यादेवेति दर्शितम्। समाधत्ते–सत्यमिति। यस्य कस्यचिदागमावगतार्थस्य व्यवह्रियमाणता प्रत्यक्षाविषयस्यापि भवति तत्र नैश्चयिकविषयतासंवलिता व्यवहारविषयता भवतु नाम नैतावता सर्वस्यापि तद्व्यवहारिकप्रत्यक्षाविषयस्यापि व्यावहारिकविषयतेति कृष्णे पञ्चवर्णस्य व्यवहारेऽननुह्रियमाणत्वेन कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्यैव व्यवहारपथावतीर्णत्वेन तज्जन्यबोधे भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकृष्णत्वनिष्ठप्रकारताख्यविषयतैव व्यावहारिकी, न तु भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितपञ्चवर्णत्वनिष्ठप्रकारताख्यविषयताऽपि तथा, अनुभयस्यान्यथा

वाक्ये स्वजन्यबोधे भ्रमरविषयतानिरूपितपञ्चवर्णत्वा-
त्यविषयतायां व्यवहारिकत्वाभावाच्च तथात्वमिति
दिक्। कुण्डिका स्रवति, पन्था गच्छतीत्यादौ बाहुल्येन गौण-
प्रयोगादुपचारप्रायः, विशेषप्रधानत्वाच्च विस्तृतार्थ इति।
अयमपि सकलनिक्षेपाभ्युपगमपर एव। स्थापनां नेच्छ-

कर्तुमशक्यत्वादित्याह-ययपीति। स्वीक्रियत इति-न पक्षपातमात्रात्
किन्त्वनुभवानुरोधादिति। लोकप्रसिद्धेति-यन्नाहत्येऽप्यर्थे लोकप्रसिद्धि-
र्बलीयसी संवृत्ता, तदनुसारि च तदनुवादस्वरूपं वाक्यं तत्रेत्यर्थः॥
सा नैश्चयिकविषयतासंवलिता व्यावहारिकी विषयता। स्वजन्यबोधे
कृष्णो भ्रमर इति वाक्यजन्यबोधे। पञ्चवर्णत्वाख्यविषयताया पञ्चवर्णत्व-
निष्ठप्रकारत्वाख्यविषयतायाम्, विषयताया विषयस्वरूपत्वेऽपि विष-
यनामधेयत्वं न भवतीति न पञ्चवर्णत्वगतविषयतायां पञ्चवर्णत्वा-
ख्यत्वमिति बोध्यम्। न तथात्वं न नैश्चयिकविषयतासंवलितव्याव-
हारिकविषयतात्वम्, एतावता व्यवहारनयस्य लौकिकसमतत्वमुप-
पादितम्। अथ तस्योपचारप्रायत्वमुपपादयति-कुण्डिकेति-कुण्डिका-
दिगतजलादेरेव तच्छिद्रादिद्वारा बहिर्निर्गमनलक्षणं स्रवणं न तु
कुण्डिकायाः, अथाऽपि लोके कुण्डिका स्रवतीति व्यवहारप्रवृत्तिरिति
जलगतनिर्गमनस्य कुण्डिकायामुपचारः, मार्गे पथिको गच्छति, मार्गस्तु
स्थिरभूत एवावतिष्ठते, एवमपि पथिकगतगमनक्रियाया मार्गे उपचार
इति। सामान्यापेक्षया विशेषाणामधिकसंख्यकत्वेन तदवगाहिनो
व्यवहारस्य सामान्यग्राहिसंग्रहनयापेक्षया विस्तृतार्थत्वमित्याह-
विशेषप्रधानत्वाच्चेति-अनेन गौणतया सामान्यमप्यभ्युपगच्छतीत्यतो न
दुर्नयत्वेति सूचितम्। यथा च नैगम-सङ्ग्रहौ निक्षेपचतुष्टयमभ्युप-
गच्छतस्तथा व्यवहारोऽपीत्याह-अयमपीति-व्यवहारोऽपीत्यर्थः, अपिना
नैगम-सङ्ग्रहयोरभ्युच्चयः। व्यवहारः स्थापनां नेच्छतीति केषाञ्चि-
न्मतं न रमणीयमित्युपदर्शयं दर्शयति-स्थापनामिति। अय व्यवहारः।
नेषा व्यवहारस्य स्थापनानिक्षेपानभ्युपगन्तृत्वमित्यभ्युपगच्छताम्।

त्ययमिति केचित्, तेषामाशयं न जानीमः, न हीन्द्रप्रतिमायां नेन्द्रव्यवहारो भवति, नवा भवन्नपि भ्रान्त एव, नवा नामादिप्रतिपक्षव्यवहारसाङ्कर्यमस्तीति, अर्धजरतीयमेतत्, यदुत-लोकव्यवहारानुरोधित्वं स्थापनानभ्युपगन्तृत्वं चेति ३ ॥

"प्रत्युत्पन्नग्राह्यध्यवसायविशेष ऋजुसूत्रः" ।

"पच्चुप्पण्णग्गाही, उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो" [विशेषावश्यकनि० गा० २१८४] त्ति सूत्रम् । प्रत्युत्पन्न-

लोके इन्द्रप्रतिमायामपीन्द्रव्यवहारो भवत्येवेत्यत उक्तमतमनुभवबाधितमित्याह-नहीति-निषेधद्वयेन तत्र तद्व्यवहारस्य दृढत्वमावेदितम् । उक्तव्यवहारस्य भ्रान्तव्यवहारत्वेन विपर्यासाधकत्वमित्यपि नास्तीत्याह-नवेति । भवन्नपि इन्द्रप्रतिमायामिन्द्रव्यवहारो जायमानोऽपि, भ्रान्तत्व तस्य तदा स्याद् यदि केनचित् प्रमाणेनात्र बाधावतारः स्यात्, नास्ति च स इति बाधितार्थविषयत्वाभावान्न भ्रान्तत्वमित्याशयः । यदि च स्थापनायां नामादिनिक्षेपव्यवहारो भवेत् तदा तत्साङ्कर्यादसङ्कीर्णस्थापनानिक्षेपत्वं न भवेदपि, न चैवमपीत्याह-नवेति । नामादीति-आदिपदाद् भाव द्रव्ययोरुपग्रहः । नामादिनिक्षेपरूपो यः स्थापनानिक्षेपप्रतिपक्षः स्थापनानिक्षेपविरोधी तद्व्यवहारो यदि इन्द्रप्रतिमायां भवेत् तदा तत्साङ्कर्यं स्थापनानिक्षेपव्यवहारस्य, तन्नास्तीत्यर्थः । 'एतद्' इति यदुक्तं तदेव दर्शयति-यदुतेति ॥

इति व्यवहारनयनिरूपणम् ॥

अथ ऋजुसूत्रं निरूपयति—

प्रत्युत्पन्नेति-'प्रत्युत्पन्नग्राही अध्यवसायविशेषः' इति लक्षणम्, 'ऋजुसूत्र' इति लक्ष्यम् । उक्तलक्षण-लक्ष्यभावे सूत्रं प्रमाणयति-पच्चुप्पन्नेति-"प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिर्ज्ञातव्यः" इति संस्कृतम्, यद्य कालत्रयाभ्युपगन्ता नैगमादिस्तथापि वर्तमानलक्षणप्रत्युत्पन्नग्राहित्वं समस्तीत्यतिप्रसक्तमेवोक्तलक्षणमत आह-प्रत्युत्पन्नग्राहित्व चेति ।

ग्राहित्वं च भावत्वेऽतीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यत्वो-पगन्तृत्वम्, नातोऽतिप्रसङ्गः। वर्तमानक्षणसम्बन्धवद-तीतानागतक्षणसम्बन्धोऽपि कथं न भावानामिति चेत्, विरोधात्। अतीतत्वानतीतत्वयोरेव विरोधो न त्वती-तत्वानागतत्वयोरिति चेत्, न-अनागतत्वेनातीतत्वा-क्षेपात्। अतीतानागताकारज्ञानदर्शनादविरोधादिति चेत्,

---

भावत्व इति-यत्र यत्र भावत्वं तत्रातीतानागतकालसम्बन्धाभाव इत्येवं यद् भावत्वस्यातीतानागतकालसम्बन्धाभावव्याप्यत्व तदभ्युपगन्तृत्व-मित्यर्थः। अतः-उक्तस्वरूपप्रत्युत्पन्नग्राहित्वस्याध्यवसायविशेषे निवे-शात:। नातिप्रसङ्गः-नैगमादौ नातिव्याप्तिः। उक्तव्याप्तिमसहमानः पर आह-वर्तमानेति-तथा चातीतानागतसम्बन्धवत्यपि भावे भावत्वं वर्तत इति नोक्तव्याप्यत्वं भावत्वे इत्याशयः। यत्रातीतत्व तत्र नानागतत्वमिति विरोधादेव नैकस्यातीतानागतकालसम्बन्ध इत्युक्त-व्याप्तिः स्यादेवेत्युत्तरयति-विरोधादिति। भावाभावयोरेव विरोध इत्यतीतत्वस्याऽनतीतत्वेनैव विरोधो न त्वनागतत्वेनेति शङ्कते-अतीतत्वेति। एवकारव्यवच्छेद्यमेवोपदर्शयति-न त्विति। यथा च भावस्य स्वाभावेन विरोधस्तथा स्वाभावव्याप्येनापि, अनागतत्वं चानतीतत्वलक्षणो योऽतीतत्वाभावस्तद्व्याप्य एव, अनागतत्वज्ञाने-ऽतीतत्वज्ञानादिति भवत्यनागतत्वस्यातीतत्वेन विरोध इति समा-धत्ते-नेति। अनतीतत्वाक्षेपाद् अनतीतत्वज्ञानात्। एकमेव ज्ञानमतीता-ऽनागताकारद्वयशालि दृश्यत इति नातीतत्वाऽनागतत्वयोर्विरोधः, ज्ञानस्यातीताकारेणानागताकारेण चाभेदः, आकारे चातीतत्वाऽना-गतत्वयोः सत्वे तदभिन्ने ज्ञानेऽपि तयोः सत्वमित्याशयेन शङ्कते-अतीतेति। तच्च ज्ञानं वासनाप्रभवं विपर्यभूताऽतीताऽनागताभावे-ऽप्युपजायत इति तदाकारयोर्न वस्तुतोऽतीतत्वाऽनागतत्वे, ततस्तद्-द्वारा न ज्ञानेऽपि ते, विषयजनितं च प्रत्यक्षं नाऽतीताऽनागताऽऽ-कारद्वयशालीति नाऽतीतत्वाऽनागतत्वसामानाधिकरण्यसिद्धिरित्या-

न-प्रत्यक्षे तथाकारानुपरागात्, प्रबुद्धवासनादोषजनित तथाविकल्पाच्च वस्त्वसिद्धेः। अनुभवाविशेषे विकल्पाविशेष इति चेत्, न-उपादानव्यक्तिविशेषेणोपादेयव्यक्तिविशेषादित्यन्यत्र विस्तरः।

"सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधान परिज्ञानमृजुसूत्रः"

इत्येन प्रतिक्षिपति-नेति। तथाकारानुपरागात् अतीतानागताकारसम्बन्धाभावात्। अतीतानागताकारोक्तज्ञानादेव कुतो न तथाभूतवस्तुसिद्धिरित्यपेक्षयामाह-प्रबुद्धेति-प्रबुद्धवासनाजनितत्वविशेषणेन तथाविधज्ञानस्य भ्रान्तत्वमावेदितम्। तथाविकल्पाच्च अतीतानागतज्ञानलक्षणविकल्पात् पुनः। ननु प्रत्यक्षात्मकमपि पूर्वसमनन्तरज्ञानेन जन्यते विकल्पोऽपि तथेति प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये विकल्पस्यापि तत्त्वमिति ततोऽपि वस्तुसिद्धि स्यादेवेति शङ्कते-अनुभवाविशेषे इति-"यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" इति वचनात् प्रत्यक्षस्थलेऽपि विकल्पद्वारैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं प्रमाणीभूतविकल्पकारणस्य प्रत्यक्षस्य यथाऽनुभवत्वं तथोक्तविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि तत्त्वमिति तदविशेषे यथैकस्य विकल्पस्य वस्तुसाधकत्वं तथाऽपरस्यापि, विकल्पत्वेन तयोरविशेष एवेत्यर्थः। वस्तुसिद्धौ द्वारीभूतस्य विकल्पस्योपादानीभूता या प्रत्यक्षव्यक्तिस्ततो विलक्षणीभूतोक्तविकल्पोपादानीभूता प्रत्यक्षव्यक्तिः, यस्याः प्रभूतवासनादोष. सद्भावेनेति। ग्रन्थगौरवभयादेतद्विषयविचारोऽत्र प्रतन्यते, ग्रन्थान्तरे विचारितोऽयमर्थस्ततो विशेषजिज्ञासुभिरवसेय इत्याशयेनाह-इत्यन्यत्र विस्तर इति। तत्त्वार्थभाष्योक्तमृजुसूत्रलक्षणमुपदर्शयति-सतामिति-अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वशालिनामित्यर्थः। वर्तमानक्षणस्वरूपस्यैवार्थक्रियाकारित्वं नातीतानागतयोरित्याशयेनाह-साम्प्रतानामिति-वर्तमानानामित्यर्थः। अभिधान-परिज्ञानमित्यत्र समाहारद्वन्द्व, तेनार्थक्रियाकारिवर्तमानक्षणस्वरूपार्थस्याभिधानं ज्ञानं च ऋजुसूत्रमित्यर्थः। ऋजुसूत्रस्य व्यवहारनयादतिशायित्वमेव लक्षणमिति

इति [१. ३५] तत्त्वार्थभाष्यम्, व्यवहारातिशायित्वं लक्षणमभिप्रेत्य तदतिशयप्रतिपादनार्थमेतदुक्तम्। व्यवहारो हि सामान्यं व्यवहारानङ्गत्वान्न सहते, कथं तद्र्थमपि परकीयमतीतमनागतं चापि, अभिधानमपि तथाविधार्थवाचकम्, ज्ञानमपि च तथाविधार्थविषयमविचार्य सहेतेत्यस्याभिमानः। न चायं वृथाभिमानः, स्वदेश-काल-

तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थमेवोक्तभाष्यमित्याह–व्यवहारातिशायित्वमिति। ऋजुसूत्रस्य व्यवहारतोऽतिशयप्रतिपादनाय व्यवहारमन्तर्व्यस्यायुक्तताभावेदयन्नाह–व्यवहार इति–अस्य 'न सहते' इत्यनेनान्वयः। हि यतः, सामान्येन जलाहरणादिक्रिया न भवतीत्यतो व्यवहाराऽनङ्गत्वात् सामान्यं नाभ्युपगच्छति व्यवहार इत्यर्थः। यथा सामान्यं नार्थक्रियाकारि तथा परकीयार्थोऽपि न स्वार्थक्रियाकारीति तदपि नाभ्युपगच्छेदेव, तथाऽतीतमनागतं चार्थमर्थक्रियाकारित्वाभावान्नाभ्युपगच्छेदेव, अभिधानस्यापि तथाभूतार्थवाचकस्य सदर्थप्रतिपादकत्वाभावादनभ्युपगम एव समुचितः, ज्ञानस्यापि तथाभूतार्थावगाहिनः सदर्थविषयकत्वाभावादनुपगम एव ज्यायान्, तथा चार्थं परकीयमतीतानागतं च तदभिधानं तज्ज्ञानं चाभ्युपगच्छन् व्यवहारो व्यवहाराऽनङ्गभूतार्थाभ्युपगन्तृत्वेन न परीक्षकपरीक्षार्हस्तन्नमित्याह–कथं तर्हीति–'अर्थमपि परकीयम्' इत्यस्य 'सहेत' इत्यनेनान्वयः, एवम् 'अतीतमनागतं च' इत्यादेरपि 'सहेत' इत्यनेनान्वयः, सर्वेस्मिन्नपि प्रत्येकं कथं तर्हि इत्यस्यान्वयः। 'अविचार्य' इत्युक्त्या विचारे क्रियमाणे तेषामसहनमेव युक्तमित्यावेदितम्। तथा च तेषामुपगमो विचारत एव व्यवहारस्येति न सूक्ष्मविचारपाटवं तस्येति ध्वनितम्। इति एवंस्वरूपः। अस्य ऋजुसूत्रस्य। अभिमान–अभिनिवेशः। अस्याभिमानस्य निष्प्रयोजनत्वे कदाग्रहरूपतैवेत्यपि नास्तीत्याह–न चेति। स्वदेशेति–स्वदेश एव वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वेन परकीयार्थस्य स्वदेशसत्त्वाभावेनासत्त्वमेव, एवं वर्त-

योरेव सत्ताविश्रामात्, यथाकथञ्चित् सम्बन्धस्य सत्ताव्यवहाराङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात्। न च देशकालयोः सत्त्वं विहायान्यदतिरिक्तं सत्त्वमस्ति यद्योगिता प्रकृते स्यात्, असत्ताबोधोऽपि चास्ति, तत्र सत्तानुवेधात्, अन्यथा खरशृङ्गादीनामसत्ता न सिद्ध्येत्। उद्देश्यासिद्ध्या क्व विधेयाऽसत्तेति चेत्, कथं तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारः। खरशृङ्गस्याभावप्रतियोगि शृङ्गमिति तदर्थ इति चेत्,

मानलक्षणस्वकाल एव निरुक्तसत्त्वेनातीताऽनागतयोस्तथाविधसत्त्वाभावेनासत्त्वमेव, तथार्थाभिधान तथार्थज्ञानयोरपि न सदर्थाभिधायकत्व सदर्थविषयकत्वे इति ऋजुसूत्रस्योक्ताभिमान सदभिमानयेति। परदेशे परकाले च बौद्ध सम्बन्धमादाय तस्य सत्ताव्यवहाराङ्गत्वे शशोऽपि कश्चिच्छृङ्गसम्बन्ध परिकल्प्य शशशृङ्गादिव्यवहारोऽप्यापतेदित्याह–यथाकथञ्चिदिति। स्वदेशे स्वकाले च यन्निरुक्त सत्त्व तदन्तरेण नैयायिकादिपरिकल्पित सत्त्व नास्त्येव यदाश्रयणेन परकीयार्थादि सत्त्वस्य व्यवहाराङ्गता स्यादित्याह–न चेति। न केवल परकीयार्थादिरुक्तसत्त्वाभाव किन्तूक्तसत्त्वासम्बन्धादसत्त्वावबोधोऽपीत्याह–असत्तेति। तत्र परकीयार्थादौ। अन्यथा निरुक्तसत्त्वासम्बन्धादसत्त्वबोधाऽनभ्युपगमे। ननु खरशृङ्गादयोऽसन्त इत्याकारकाऽसत्त्वबोधे खरशृङ्गादीनामुद्देश्यत्वाख्यविषयत्वम् असत्त्वस्य च विधेयत्वाख्यविषयत्वम्, खरशृङ्गादीनुद्दिश्याऽसत्त्व विधीयत इति तत्र खरशृङ्गादिरूपोद्देश्याऽसिद्ध्या तत्राऽसत्त्वविधानाऽसम्भवादिति शङ्कते–उद्देश्याऽसिद्ध्येति। यदि खरशृङ्गादीनुद्दिश्याऽसत्त्वविधान न सम्भवति तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारस्य का गतिरिति पृच्छति–कथं तर्हीति। तत्रोत्तरमाह–खरेति। तथा खरशृङ्गमसदित्यस्यार्थः। खरशृङ्गमसदिति वाक्यात् खरशृङ्गविशेष्यकाऽसत्त्वप्रकारकबोध एव स्वरसत उपजायते, न तु खरशृङ्गस्याभावप्रतियोगित्वप्रकारक शृङ्गविशेष्यकबोध इति खरशृङ्गस्याभावप्रतियोगिशृङ्गमिति तदर्थः स्वारसिको

न- एतस्यार्थस्यास्वारसिकत्वात्। तथाप्ययोग्यतानिश्चये कथं स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध इति चेत्, रूपकादिस्थल इवाहार्ययोग्यतानिश्चयात्, विकल्पात्मकज्ञाने तस्याप्रतिबन्धकत्वाद् वा। तथा चोक्तं श्रीहर्षेणापि[खाद्यखण्डने]-

"अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि।
अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम्"॥१॥इति।

न सम्भवतीति समाधत्ते-नेति। एतस्य खरवृत्त्यभावप्रतियोगि शृङ्गमित्येवरूपस्य। शङ्कते-तथापीति-निरुक्तार्थस्याऽस्वारसिकत्वेऽपीत्यर्थः। खरशृङ्गस्याऽसिद्धया तत्र कस्यापि धर्मस्याभावान्न तत्राऽसत्त्वस्यापीति तद्भावनिश्चयलक्षणाऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सद्भावात् खरशृङ्गमसदिति वाक्यात् स्वारसिकः खरशृङ्गविशेष्यकाऽसत्त्वप्रकारकबोधो न भवितुमर्हतीत्यतः खरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वप्रकारक-शृङ्गविशेष्यकबोध एवाऽगत्योपेय इत्याशयः। मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखं न चन्द्र इत्यादिबाधनिश्चयेऽप्याहार्ययोग्यतानिश्चयतः शाब्दबोध उपजायते तथा प्रकृतेऽपि स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध आहार्ययोग्यतानिश्चयतः स्यादेवेति समाधत्ते-रूपकादिस्थल इवेति। अथवा खरशृङ्गमसदिति वाक्याद् विकल्पाऽऽत्मकबोध एवोपजायते, तत्र च नायोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धक इति तस्मिन् सत्यपि स स्यादेवेत्याह-विकल्पाऽऽत्मकज्ञान इति। तस्य अयोग्यतानिश्चयस्य। अयोग्येऽप्यर्थे शब्दाज्ज्ञानमुपजायत इत्यत्र खाद्यखण्डनकर्तुः श्रीहर्षमिश्रस्य सम्मतिमुपदर्शयति-तथा चोक्तमिति। अत्यन्तेति-शब्दोऽत्यन्तासत्यप्यर्थे ज्ञानं करोति। अत्र अर्थे। अबाधात् अन्वयिनोऽर्थस्याभावनिश्चयाभावात्, तु पुनः स्वतः प्रामाण्यनिश्चलां प्रमां करोतीत्यर्थः। एतदनन्तरमयमपि श्लोकः खाद्यखण्डने-

"असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता संशीत्यबाधिते।
अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलम्भकम्" ॥१॥ इति।

अथासतोऽभावाश्रयत्वमभावप्रतियोगित्वं च भावधर्मरूपं न सम्भवतीति न तन्निषेधो युक्तः। शशशृङ्गमस्ति न वेति पृच्छतो धर्मिवचनव्याघातेनैव निग्रहात् तत्रान्यतराभिधानेनोभयनिषेधेन तूष्णीम्भावेन वा परा-

---

बाधितार्थस्थले भ्रमाऽनभ्युपगन्ता प्रभाकरः पदार्थद्वयसंसर्गबोधस्य प्रमाऽऽत्मकस्यासम्भवात् तयोरसंसर्गस्याग्रह एवेत्यभ्युपगन्ताऽपि अबाधितार्थस्थले पदार्थयोरत्यन्तमसन् योऽसंसर्गस्तस्याग्रहं पदार्थद्वयसंसर्गबोधसमनुगतं वदतीति तदर्थः। ननु—

"व्यावर्त्याभाववत्त्वैव भाविकी हि विशेष्यता।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" ॥१॥

इति वचनादत्यन्ताऽसतः खरविषाणादेर्भावधर्मस्य प्रतियोगित्वाश्रयत्वादेर्न सम्भव इत्यभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वं न सम्भवतीति न यथाश्रुतार्थसम्भव इत्याशङ्कते-अथेति। असत्त्वमभावात्मकधर्मविशेष एवेत्यभिप्रेत्योक्तम्-अभावाश्रयत्वमिति। किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताऽभावप्रतियोगित्वमसत्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्-अभावप्रतियोगित्वमिति। भावधर्मरूपमिति-भाव एव वर्तते, खरशृङ्गादिस्तु तुच्छत्वादभावरूप एवेति न तत्र तस्य सम्भव इत्यभिसन्धिः। तन्निषेध खरशृङ्गमसदित्येवंरूपेण खरशृङ्गनिषेधः। ननु यदि खरशृङ्गादेरसतो निषेधो न सम्भवति तर्हि तस्य खरशृङ्गमस्तीत्येवंरूपेण विधानमपि न सम्भवति विधेरपि भावधर्मत्वात्, एवं च खरशृङ्गमस्ति नवेति पृष्टो यदस्तीति ब्रूयात् नास्तीति वा ब्रूयादुभयथाऽप्ययुक्तभाषित्वान्निगृहीतः स्यात्, यदि न किञ्चिद् ब्रूयात् तदापि प्रश्नोत्तराऽदानादवचनेनैव निगृहीतः स्यादित्यत आह-शशशृङ्गमस्ति-विधौ निषेधे च शशशृङ्गमित्येन धर्मिवचनम्, तदर्थशून्यमित्यतः कोऽपि धर्मी नोपात्त इति कस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा पृच्छाविषयः स्यादिति धर्मिवचनव्याघातात् प्रष्टैव निगृहीत इति निगृहीतस्य कथायां पुनरुत्थानाऽसम्भवात् तत्र प्रतिवादी किमप्युत्तरं कथयतु, तूष्णीं वा भवतु नोभयथाऽपि तस्य पराजयाभावादिति मनुष्ठितार्थः। तत्र धर्मिवचनव्याघातेन निगृहीते प्रष्टरि। अन्यतराभिधानेन अस्तित्व नास्तित्वयो

जयाभावादिति चेत्, न—यथा परेषां विशिष्टस्यातिरिक्तस्यासत्त्वेऽपि तत्राभावाश्रयत्वस्याभावप्रतियोगित्वस्य वा व्यवहारस्तथास्माकमपि सदुपरागेणासत्यपि विशिष्टे वैज्ञानिकसम्बन्धविशेषरूपतद्व्यवहारोपपत्तेः। शशशृ-

---

रेकतराभिधानेन। ननु शशशृङ्गस्यास्तित्वाभावात् तन्नास्तित्वाभिधानेऽसदुत्तरदानात् कथं न पराजय इति चेत्, शशशृङ्गं धर्मीकृत्य पृच्छतोऽपि शशशृङ्गमनुमतमेव, तद् यद्रूपेणानुमतं तद्रूपेणास्तित्वमप्यस्य भवितुमर्हतीत्येतावतोत्तरसम्भवात्। अथवा प्रष्टा स्वयं निगृहीतो न किमपि तद्विषयिण्यां कथायां वक्तुमर्हतीत्यसदुत्तरमेतदित्यपि न ब्रूयादित्येतावताऽप्युत्तरयितु पराजयाभावात्। उभयनिषेधेनेति-न शशशृङ्गमस्ति नापि तन्नास्तीत्यसतो विधि-निषेधासम्भवादित्येवमुभयनिषेधेनेत्यर्थः। एवमपि प्रतिवादिनो न पराजय, धर्मिवचनव्याघातेनैव पराजयः स्यात्, स चोभयोरपि समान एवेति। तूष्णीम्भावेन वेति-उत्तरार्हे वस्तुनि उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति उक्तप्रश्नश्च नोत्तरार्ह इति नाप्रतिभात्मकनिग्रहस्थानमिति तूष्णीम्भावेनापि प्रतिवादिनः पराजयाभावादित्यर्थ। समाधत्ते-नेति। परेषां नैयायिकादीनाम्, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता सत्तातोऽतिरिक्ता नास्ति, विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य शुद्धनिरूपिताधिकरणतातोऽतिरिक्तत्वादेव विशेष्यवति गुणादौ विशिष्टवत्त्वप्रतीतेः प्रामाण्यासम्भवात्, एवमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे सामान्यं नास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्याभावाश्रयत्वमुपगम्यते, एवं गुणे गुणकर्मान्यविशिष्टसत्त्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्याऽभावप्रतियोगित्वमपि तस्य स्वीक्रियते, तदनुरोधी व्यवहारोऽपि भवति। अस्माकमपि ऋजुसूत्रनयकल्पमुपपादयतां जैनानामपि। सदुपरागेण सतोः शशशृङ्गयोः संसर्गेण। असत्यपि असद्रूपेऽपि। विशिष्टे शशशृङ्गे। वैज्ञानिकेति-शशशृङ्गं नास्तीति विकल्पात्मकज्ञानप्रयुक्तेत्यर्थः, सम्बन्धविशेषः विषयत्वादिलक्षणः, तद्रूपो यो व्यवहार ऋजुसूत्रनयेऽसतोऽपि विकल्पविषयत्वमुपेयत इति तस्योपपत्तेः सम्भवात्। तथा च खरशृङ्गमसत् शशशृङ्गमसदित्येवं खरशृङ्गादिनिषेधो युक्त एवेत्यर्थः। उक्तप्रश्नप्रतिविधानमपि सम्भवयेत्येवाह-

ङ्गमस्ति नवेति जिज्ञासुप्रश्ने शशशृङ्गं नास्तीत्येवाभिधातुं युक्तत्वात्, आनुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेः। इत्थमेव पीतः शङ्खो नास्तीत्यादेरपि प्रामाण्योपपत्तेः। काल्पनिकस्याप्यर्थस्य परप्रतिबोधार्थतया कल्पिताहरणादिवद् व्यवहरतः प्रामाण्यात्। इत्थमेव नयार्थरुचिविशेषोपादनाय तत्र तत्र नयस्थले दर्शनान्तरीयपक्षग्रहस्य तान्त्रिकैरिष्टत्वादिति दिक्। अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमताः। द्रव्यनिक्षेपं नेच्छत्ययमिति वादिसिद्धसेनमतानुसारिणः।

शशशृङ्गमस्तीति। यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रयुज्यते, तेन च शशशृङ्गस्याभावः प्रतीयते, यथा घटरूपं नास्तीत्यादौ घटारूपाद्यभावः, तथाऽपि घटरूपं नास्तीत्यादावाश्रयान्तरे घटरूपं निषिध्यते, प्रकृते तु नैवमिति तत्र विशिष्टाभावबोधनेऽपि प्रकृतानुपूर्वीविशेषाच्छशे शृङ्गाभावबोधस्य सम्भवेन वस्तु शशे शृङ्गाभावो बोधयितुमिष्टत्वादुद्देश्यः, तत्सिद्धिसम्भवात्, शाब्दबोधवैचित्र्यानुरोधेनानुपूर्वीलक्षणाऽऽकाङ्क्षावैचित्र्यस्योपेयत्वादित्याशयेनाह-आनुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेरिति-उक्तं च चिन्तामणिकृता-"नचि शशशृङ्गं नास्तीत्यप्रतीतेः शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रतीतेस्तत्र च शशे शृङ्गाभाव एव विषय" इति, अथवा शशशृङ्गं न नाम जगति इत्यवबोधनमेव जिज्ञासुं प्रत्युद्देश्यम्, तदवबोधनं च शशशृङ्गं नास्तीत्यानुपूर्वीकृते न सम्भवतीति तादृश्यानुपूर्वीभेदादुक्तोद्देश्यसिद्धेरित्यर्थः। पीतशङ्खस्यास्तत्वेऽपि तन्निषेधो भवति, तथापीयमेव गतिरित्याह-इत्थमेवेति। ननु शशशृङ्गस्य काल्पनिकत्वे तत्र नास्ति यदपि काल्पनिकमिति तदवबोधस्य कथं प्रामाण्यमित्यत आह-काल्पनिकस्यापीति। इत्थमेव उक्तप्रकारेणैव। अस्यापि ऋजुसूत्रनयस्यापि। वादिसिद्धसेनदिवाकरमते ऋजुसूत्रस्य न द्रव्यनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमित्याह-द्रव्यनिक्षेपमिति। अयम्

तेषामुक्तसूत्रविरोधः। न चोक्त एवैतत्परिहार इत्येतन्मत-परिष्कार इति वाच्यम्, नामादिवदुपचरितद्रव्यनिक्षेप-दर्शनपरत्वादुक्तसूत्रस्य तदनुपपत्तेः अधिकमन्यत्र ॥४॥

आदेशान्तरे "यथार्थाभिधान शब्द." [त० १,३५] इति त्रयाणामेक लक्षणम्। भावमात्राभिधानप्रयोजकोऽध्यव-

---

ऋजुसूत्र । तथा वादिसिद्धसेनमतानुसारिणाम् । उक्तसूत्रविरोध - ऋजुसूत्रो यदि द्रव्य नाभ्युपयात् तदा 'उज्जुसुयस्स एगे अणुवउत्ते एग दव्वावस्सय पुहत्त णेच्छइ' [प० ३३] त्ति सूत्र विरुध्येत इति ग्रन्थेनोक्तसूत्रविरोध । न च इत्यस्य वाच्यम् इत्यनेनान्वय ।

उक्त एवेति 'उक्तसूत्र त्वनुपयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्योपचारात् समाधेयम् [प० ३४] इति ग्रन्थेनोक्त एवेत्यर्थ । एतत्परिहार उक्तसूत्रविरोधपरिहार । एतन्मतपरिष्कारे वादिसिद्धसेन मतोपपादने । उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वेन सूत्रविरोध परिहृत, स चायुक्त उक्तसूत्रे उपचरितार्थत्वाभावादित्याह नामादिवदिति। तदनुपपत्ते - उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वानुपपत्ते ॥

॥ इति ऋजुसूत्रनयनिरूपणम् ॥

*

अथ शब्दनय निरूपयति—

आदेशान्तर इति शब्दपदेनैव साम्प्रत समभिरूढैवम्भूतात्मक नयभेदत्रयोपसङ्ग्रहात् पक्षे यादेशान्तर तत्र, नया पञ्च नैगम सङ्ग्रह व्यवहार ऋजुसूत्र शब्दभेदाविति मत इति यावत्। 'यथार्थाभिधानम इति लक्षणम् शब्द इति लक्ष्यम्। त्रयाणा शब्द समभिरूढैवम्भूतानाम्। 'एक लक्षणम् ' इत्युक्त्यैकलक्षणलक्षित त्वाद् एकत्वमिति पञ्च नया एतन्मत उपपद्यन्ते। यथार्थाभि धानत्व नैगमादिनयेऽतिप्रसक्तमत आह भावमात्रेति। नैगमादिनयश्च द्रव्याद्यभिधानप्रयोजकोऽपीति न तत्रातिप्रसङ्ग इत्याद्-त्वेति।

सायविशेष इत्येतदर्थः, तेन नातिप्रसङ्गादिदोषोपनिपातः। तत्रापि "नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः" [त०१,३५] इति साम्प्रतलक्षणम्, प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापन्नेषु नामादिष्वपि गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वपर्यवसायीति तदर्थः। तथात्वं च भावातिरिक्तविषयांश उक्तसङ्केतस्याप्रामाण्यग्राहकतया निर्वहति।

शब्दनयाऽवान्तरनयेषु साम्प्रतनयं निरूपयति-तत्रापीति-शब्दनयेऽपीत्यर्थः। 'नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः' इति लक्षणम्, 'साम्प्रतः' इति लक्ष्यम्। उक्तलक्षणवाक्यार्थमुपदर्शयति-प्रतिविशिष्टेति-परस्परव्यावृत्तेत्यर्थः, नाम्नो यो वर्तमानपर्यायः स स्थापनादिवर्तमानपर्यायेभ्यो भिन्नः, एवं स्थापनादिवर्तमानपर्याया अपि नामादिवर्तमानपर्यायेभ्यो व्यावृत्ता इति। पर्यायनये वर्तमानपर्यायापन्ना एव नामादय इति ज्ञापनार्थमेव 'प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापन्नेषु' इत्युक्तम्। नामादिष्वपि नाम-स्थापना द्रव्य भावेष्वपि। पर्यायनयविशेषे ऋजुसूत्रनये नामादिचतुर्णामभ्युपगमाच्चतुर्ष्वपि पदसङ्केतग्रहणतश्चतुर्णामप्यवबोधकत्वं शब्दस्येत्यतस्ततो वैलक्षण्यमावेदयति गृहीतसङ्केतस्येत्यादि-ततो भावमात्रे गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्रावबोधकत्वपर्यवसायी योऽध्यवसायविशेषः स साम्प्रतनय इति। तदर्थ. नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थप्रत्यय इति वाक्यार्थः, अर्थात् 'प्रसिद्धपूर्वाद्' इत्यस्य गृहीतसङ्केतिकादित्यर्थः। तथात्व च गृहीतसङ्केतिकस्य शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वं च। यद्यपि शब्दस्य सामान्यतो नामादिषु चतुर्ष्वपि सङ्केतस्तथापि भावमात्रबोधकत्वमेवेरयतो भावातिरिक्तविषयांशे सङ्केतोऽयथार्थ इति भावमात्रबोधकत्वतो ज्ञायते। भावमात्रबोधकत्वाभावेऽन्यत्रापि यथार्थत्वमेवोक्तसङ्केतस्य स्यादित्याह-भावातिरिक्तेति। साम्प्रतनयः कश्चिल्लिङ्गभेदेनाऽर्थभेदग्राहकः, कश्चित् सङ्ख्याभेदेन कश्चित् तु पुरुषभेदेनार्थभेदादिग्राहक इत्येवं बहुविधः, तत्र शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वपर्यवसायी योऽध्यवसायविशेषो न भवेत् तत्राव्याप्तिरुक्तलक्षणस्य मा भाम स्यादित्येतदर्थं जातिघटितलक्षणमाह-

तज्ञानीयाध्यवसायत्वं च लक्षणमिति न क्वचिदनीदृश- स्थलेऽव्याप्तिः, समभिरूढाद्यतिव्याप्तिश्च अध्यवसाये च तत्तदन्यत्वविशेषणदानान्निराकरणीया। सम्प्रदायेऽपि "विशेषिततर ऋजुसूत्राभिमतार्थग्राही अध्यवसायविशेष इति शब्दः" इत्यापादितसंज्ञान्तरस्यास्य लक्षणम्। "इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो" त्ति ॥ [२१८४] सूत्रम्। अत्रापि तरप्रत्ययमहिम्ना विशेषिततमाद्योवर्ति-

तज्ञानीयेति-निरुक्ताध्यवसायवृत्तिनयत्वव्याप्यजातिमदध्यवसायत्वं साम्प्रतनयस्य लक्षणमित्यर्थः। समभिरूढादिनयोऽपि भावमात्रमेवाभ्युपगच्छतीति तत्रातिव्याप्तिरेवमपि स्यादित्यत आह-समभिरूढाद्यतिव्याप्तिश्चेति-आदिपदादेवम्भूतनयपरिग्रहः। तत्तदन्यत्वेति-यस्य यस्य समभिरूढाध्यवसायविशेषस्यैवम्भूताध्यवसायविशेषस्य वा शब्दगतभावमात्रावरोधकत्वपर्यवसायित्वं तत्तद्भिन्नत्वस्याध्यवसायविशेषणतयोपादानान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः। सम्प्रदायमतेन, साम्प्रतनयस्य लक्षणमुपदर्शयति-सम्प्रदायेऽपीति-जिनभद्रक्षमाश्रमणप्रभृतिमतं सम्प्रदाय, तत्र द्रव्यार्थिकस्य नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्राश्चत्वारो भेदाः, पर्यायार्थिकस्य शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्त्रयो भेदाः, तन्मतेऽपीत्यर्थः। साम्प्रतनयः शब्द इति सामान्यनाम्नैवास्मिन् मतेऽभिधीयत इत्यापादितं संज्ञान्तरं यस्य स आपादितसंज्ञान्तरस्तस्येत्यर्थः। अस्य साम्प्रतनयस्य, न तु शब्द इति सामान्योक्तिमात्रेण त्रयाणामपि शब्दनयानामेतल्लक्षणमिति भ्रमितव्यमित्याशयः। उक्तलक्षणे सूत्रं प्रमाणयति-इच्छइ० इति-"इच्छति विशेषिततरं प्रत्युत्पन्नं नयः शब्दः" इति संस्कृतम्। प्रत्युत्पन्नमिति ऋजुसूत्रविषयोपदर्शनेन ऋजुसूत्राभिमतार्थग्राहित्वं लभ्यते। अस्य लक्षणस्य समभिरूढैवम्भूतयोरतिव्याप्तिर्नेति दर्शयति-अत्रापीति-एतल्लक्षणेऽपीत्यर्थः। अपिना पूर्वोक्तलक्षणे तत्तदन्यत्वविशेषणदानान्नातिव्याप्तिरित्यस्योपग्रहः। तरप्रत्ययमहिम्ना-'विशेषिततर' इत्यत्र तरप्रत्ययोपादानसामर्थ्येन। विशेषिततमेति-समभिरूढनयो हि ऋजुसूत्राभिमतं विशेषिततमं गृह्णाति.

विषयग्रहणाच्च समभिरूढाद्यतिव्याप्तिरिति स्मर्तव्यम्। ऋजुसूत्राद् विशेषः पुनरस्येत्थं भावनीयः-यदुत, संस्थानादिविशेषात्मा भावघट एव परमार्थः सन् तदितरेषां तत्तुल्यपरिणत्यभावेनाघटत्वात्। घटव्यवहारादन्यत्रापि घटत्वसिद्धिरिति चेत्, न– शब्दाभिलापरूपव्यवहारस्य सङ्केतविशेषप्रतिसंधाननियन्त्रितार्थमात्रवाचकतास्वभावनियम्यतया विषयतथात्वेऽतन्त्रत्वात्,

ततोऽपि विशेषिततममेवम्भूतनयो गृह्णाति, साम्प्रतस्तु विशेषिततरं गृह्णातीति विशेषिततरग्राहित्वाच्च समभिरूढैवम्भूतयोरतिव्याप्तिरित्यर्थः। ऋजुसूत्रात् समभिरूढस्य कथं विशेषिततरग्राहित्वमित्यपेक्षायामाह-ऋजुसूत्रादिति। अस्य साम्प्रतनयस्य। इत्थं 'यदुत' इत्यादिनाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण। तदितरेषां भावघटभिन्नानां नामस्थापना द्रव्यघटानाम्। तत्तुल्येति-भावघटपरिणतिसदृशेत्यर्थः। भावघटपरिणतिर्जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वस्वरूपा, न तादृशी परिणतिर्नामघटादीनामिति तुल्यपरिणत्यभावेन नामघटादीनां घटत्वाभावादित्यर्थः। यथा भावघटे घटव्यवहारस्तथा नामघटादावपीति 'नामघटादयो घटा घटत्वेन व्यवह्रियमाणत्वाद् भावघटवद्' इत्यनुमानान्नामघटादीनां घटत्वसिद्धिरिति शङ्कते-घटव्यवहारादिति। अन्यत्रापि नामघटादावपि। घटत्वेन व्यवह्रियमाणत्वं नास्त्येव नामघटादावित्यसिद्धस्तादृशो हेतुः घटपदेनाभिधीयमानत्वलक्षणो घटव्यवहारस्तु यत्र यत्र घटपदसङ्केतः क्रियते तत्र तत्र घटत्वाभावेऽपि घटपदसङ्केतविषयत्वस्याभाव्यादेव जायत इत्यनैकान्तिक इति समाधत्ते-नेति। विषयतथात्वे स्वविषयस्य व्यवह्रियमाणस्य घटत्वे। अतन्त्रत्वाद् अनिमित्तत्वात्। जलाहरणाद्यर्थक्रियार्थिनां घटानयनादिगोचरप्रवृत्त्यादिलक्षणव्यवहारविषयत्वं तु घटत्वनियतमपि नामघटादावसिद्धमेवेति न ततोऽपि घटत्वसिद्धिरित्याह-प्रवृत्त्यादीति। घटः

प्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारस्य चासिद्धेः। घटशब्दार्थत्वाविशेषे भावघटे घटत्वं नापरत्रेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्, अर्थक्रियैवेति गृहाण। अत एवात्रानुपचरितं घटपदार्थत्वम्, अन्यत्र तूपचरितमिति गीयते विशेषः। अथवा ऋजुसूत्रस्य प्रत्युत्पन्नो विशेषितः कुम्भ एवाभिमतः, अस्य तु मत ऊर्ध्वग्रीवत्वादिस्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः कुम्भः कुम्भ इति भण्यते। इदंत्वकुम्भत्वाद्यवच्छेदेन स्वशिष्यनिष्ठस्वपर्यायावच्छिन्नतत्त्वसत्ताबोधप्रयोजकप्रकृत-

पृच्छति-घटशब्दार्थत्वाविशेष इति। नापरत्र न नामघटादौ घटत्वम्। उत्तरयति-अर्थक्रियैवेति-जलाहरणाद्यर्थक्रिया भावघटेनैव जायते, न तु नामघटादिनेति तादृशार्थक्रियाकारित्वाद् भावघटस्य घटत्वं तादृशार्थक्रियाकारित्वाभावान्नामघटादीनां घटत्वाभाव इत्येवं घटत्वाऽघटत्वयोर्नियामकं जानीहीत्यर्थः। अत एव अर्थक्रियाकारित्वादेव। अत्र भावघटे। अन्यत्र तु नामघटादौ पुनः। इति एवंस्वरूपः। विशेषः-ऋजुसूत्रात् साम्प्रतनये विशेषः। गीयते सिद्धान्ते पूर्वाचार्यैरभिधीयते। एतत्पक्षे ऋजुसूत्राद् विशेष एव साम्प्रतनये उपपादितः, न तु तद्विषये विशेषिततरत्वम्, तच्च तदोपपादितं भवेद् यदि ऋजुसूत्रविषये विशेषितत्वम्, ततो वैशिष्ट्यात् साम्प्रतनयविषये विशेषिततरत्वमित्यत प्रकारान्तरमाह-अथवेति-ऋजुसूत्रविषये कुम्भे प्रत्युत्पन्नत्वमेव व्यवहारनयविषयात् कुम्भाद् विशेष इति विशेषितत्वम्, भाष्यानुरोधि च प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित इति वाक्यमेव युक्तम्, तत्र चोक्तदिशा विशेषे सत्यपि साम्प्रतनयापेक्षयाऽविशेषितत्वमिति बोध्यम्। अस्य तु मते साम्प्रतनयमते पुनः। इदंत्वेति-'स्वशिष्य०' इत्यत्र स्वपदं गुरुपरम्, 'स्वपर्याय०' इत्यत्र स्वपदं कुम्भादितत्त्वपरम्, 'इदन्त्व-कुम्भत्वाद्यवच्छेदेन' इत्यस्य 'तत्त्वसत्ताबोधे' अन्वयः, तथैव 'स्वशिष्यनिष्ठ०' इत्यस्यान्वयः, तथा च स्वपर्यायावच्छिन्ना या तत्तत्स्य कुम्भादेः सत्ता तस्या इदन्त्वकुम्भ-

वाक्ययेच्छारूपगुर्वर्पणयाऽयमूर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एव कुम्भः, ऊर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एवेत्यादिवाक्यप्रयोगात्। इत्थमेवोद्देश्यसावधारणप्रतीतेर्वादान्तरोत्थापितविपरीताभिनिवेशनिरासस्य च सिद्धेः ॥ १ [प्रथमो भङ्गः] ॥ इदमेव भङ्गान्तरेऽप्यर्पणप्रयोजनं बोध्यम्।

पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितोऽकुम्भो भण्यते, कुम्भे कुम्भत्वानवच्छेदकधर्माव-

त्वावच्छेदेन य, स्वशिष्यनिष्ठो बोधस्तत्प्रयोजकं यत् प्रकृतवाक्यम् 'अयमूर्ध्वग्रीवात्वादिना 'कुम्भ एव कुम्भ' इत्यादिवाक्यं तस्य या वक्तृगता विवक्षारूपेच्छा तद्रूपा गुरुगता याऽर्पणा तयेत्यर्थः, अस्य 'वाक्यप्रयोगाद्' इत्यनेनान्वयः। इत्थमेव अमुना प्रकारेण वाक्यप्रयोगादेव। उद्देश्येति-उद्देश्या शिष्यगततयाऽभीष्टा या सावधारणप्रतीतिस्तस्या सिद्धेः, तया वादान्तरेण मतान्तरेणोत्थापितो जनितो यो विपरीत ऊर्ध्वग्रीवत्वाद्यन्यधर्मेण नामकुम्भादीनामपि कुम्भत्वाद्यभ्युपगमलक्षणोऽभिनिवेशः कदाग्रहस्तन्निरासस्य च सिद्धेरित्यर्थः। एतावतैतन्मते स्यादस्त्येव कुम्भः।

इति प्रथमभङ्गस्योपपादनम्।

अनया दिशैव द्वितीयभङ्गादिसमर्थनमप्यवसेयमित्याह-इदमेवेति-उद्देश्यसावधारणप्रतीति वादान्तरोत्थापितविपरीताभिनिवेशनिरासद्वयलक्षणमेवेत्यर्थः।

अथ तत्र द्वितीयभङ्गं समर्थयति—

पटादिगतैरिति। ऊर्ध्वग्रीवत्वादिकमेव कुम्भत्वसत्तावच्छेदकं न तु पटादिगतं त्वक्त्राणत्वादिकं तदवच्छेदकमिति प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वमिति नियमेन त्वक्त्राणत्वादिकं भवति कुम्भत्वसत्त्वाभावरूपाकुम्भत्वसत्त्वावच्छेदकमिति त्वक्त्राणत्वाद्यवच्छिन्नाकुम्भत्वसत्त्वतो द्वितीयभङ्गोपपत्तिरित्याशयेनाह-कुम्भ-८-। ननु प्रमेयत्वादिकमपि कुम्भत्वानवच्छेदकत्वादकुम्भत्वावच्छे-

च्छिन्नाकुम्भत्वसत्त्वात् । नन्वेवं कुम्भत्वानवच्छेदक-प्रमेयत्वावच्छेदेनाप्यकुम्भत्वापत्तिः, नानाधर्मसमुदाय-रूपकुम्भत्वे प्रमेयत्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् ॥ २ [द्वितीयो भङ्गः] ॥

तथा सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्-भावाभ्यामर्पितोऽवक्तव्यो भण्यते, स्वपरपर्यायसत्त्वा-सत्त्वाभ्यामेकेन केनापि शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्-कुमशक्यत्वात् । अथैकपदवाच्यत्वं घटस्य स्वपर्याया-वच्छिन्नत्वोपरागेणापि नास्तीति तदवच्छेदेनाप्यवाच्य-तापत्तिः, वस्तुतः स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपदवाच्यत्वे-नावक्तव्यत्वाभावे वस्तुतः कथञ्चिदुभयपर्यायावच्छिन्न-

वकमिति प्रमेयत्वादिनाऽप्यसद्भावेनार्पितोऽकुम्भो भवेदित्याशङ्कते-नन्वेवमिति । प्रमेयत्व-वाच्यत्वादिकं सर्वमेव कुम्भे समस्तीति तत्सर्व-स्वरूपमेव कुम्भत्वमिति तदवच्छेदकं प्रमेयत्वादिकमपि भवतीति न तस्याकुम्भत्वावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदेन सद्भावार्पणमेव नासद्भावार्पणमिति समाधत्ते-नानाधर्मेति ।

इति द्वितीयभङ्गसमर्थनम् ।

अथ तृतीयभङ्गसमर्थनायाह—

तथेति । कथं तथाऽर्प्यमाणस्यावक्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह-स्वपर-पर्यायसत्त्वासत्त्वाभ्यामिति । तस्य घटस्य । 'अथ' इत्यारभ्य 'समुदाय' इत्यन्तमेका फक्किका तृतीयभङ्गासम्भवाऽऽशङ्कास्वरूपा बोध्या । यावन्तो घटस्य स्वपर्यायास्तावद्धर्मावच्छिन्नत्वेन घटस्य बोधकं नैकं किमपि पदं समस्तीति स्वपर्यायावच्छिन्नत्वेनापि घटस्या-वक्तव्यत्वं स्यादित्याह-एकपदवाच्यत्वमिति । तदवच्छेदेनापि स्वपर्या-यावच्छेदेनापि । ननु कुम्भादिपदेन घटोऽभिधीयते, स च घटः स्वपर्यायावच्छिन्न इति कृत्वा घटस्य स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपद-वाच्यत्वं समस्तीत्यत आह—वस्तुत इति-वस्तुस्थित्येत्यर्थः । एवं

स्याप्येकपदवाच्यत्वेन तथात्वापत्तेः, अन्यथा परपर्याया-
वच्छिन्नस्याप्यवक्तव्यत्वापत्तेः। विधेयांश एकपदजन्य
स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधाविषयत्वमे-
वावक्तव्यत्वमिति न दोष इति चेत्, न–उभयपदजन्य
स्याप्येकपदजन्यत्वाव्यभिचारात्। कुम्भ नञ्पदाभ्याम
कुम्भत्वबोधके द्वितीयभङ्गे परपर्यायावच्छेदेनाप्यवक्तव्य

स्वपर्यायावच्छिन्नत्वमुपलक्षणमेव घटस्य तथा च यथा स्वपर्याया-
वच्छिन्नत्वोपलक्षितस्य घटस्यैकशब्दवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वमिति न
ततस्तृतीयभङ्गप्रवृत्तिस्तथा स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नत्वोपलक्षित-
स्यापि तस्यैकपदवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वस्यैवापत्तेरवक्तव्यत्वाभावेन
स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावाऽसद्भावाभ्यामर्पणे तृतीयभङ्गप्रवृत्तिर्न
स्यादेवेत्यर्थः। अन्यथा उभयपर्यायावच्छिन्नत्वोपरागेणैकपदावाच्यत्वेना-
वक्तव्यत्वाभ्युपगमे। परेति परपर्यायावच्छिन्नत्वोपरागेणाप्येकपदा-
वाच्यत्वादवक्तव्यत्वं स्यादित्यर्थः। उक्तशङ्काया प्रतिविधानमाशङ्कते-
विधेयांश इति–सम्मतमिदम्, तेन विधेयांशविशेष्यकत्वं तदर्थः
शाब्दबोधेऽन्वेति तेनैकेन केनचित् पदेन स्वपरपर्यायावच्छिन्नेन
येनापि धर्मेण कुम्भादेर्बोधो न जायते इत्युक्तावक्तव्यत्वं घटादेर्न
घटतीत्यर्थः। स्वपर्यायेणार्पितः सन् कुम्भः परपर्यायेणार्पितोऽसन्
कुम्भ इत्येवं स्वपरपर्यायाभ्यामर्पणे सदसदितिपदद्वयेन स्व परपर्याया-
वच्छिन्नप्रकारको बोधो जायते तस्याप्येकपदजन्यत्वं समस्त्येवे
न तु निरुक्तशाब्दबोधाविषयत्वमिति तद्रूपमवक्तव्यत्वं न स्यादेवेति
मञ्चयित्वा प्रतिक्षिपति नेति। यदि च एकपदजन्यत्वमित्यस्यैकपदमात्र-
जन्यत्वमित्यभिमतं तदा द्वितीयभङ्गेऽपि नैकपदमात्रेण विधेयांशे शाब्द-
बोध इति तत्राप्यवक्तव्यत्वोल्लिप्य स्यादित्याह–कुम्भ नञ्पदाभ्यामिति। यथा
चन्द्र सूर्ययोरप्येकेन सङ्केतितेन पुष्पदन्तपदेन बोधस्तथासत्त्वाऽसत्त्व-
योरुभयोरप्येकेन सङ्केतितेन केनचित् पदेन बोध स्यादेवेत्येकपदमात्र-
जन्यस्य परपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वमेव न तु
निरुक्तशाब्दबोधाविषयत्वमिति तल्लक्षणावक्तव्यत्वस्य बाधादपि न

स्योल्लेखापत्तेः । प्रकृतेऽप्येकेन तदुभयादिसाङ्केतिकपदेन-बोधसम्भवाद् बाधाच्च । अथ 'स्वपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधेयकशाब्दबोधाविषयत्वमेवावक्तव्यत्वम्', द्वितीयभङ्गे चक्रमेण-नञ्पदाभ्यामपि तात्पर्यवशादेकविधेयकबोधस्यैवोद्देश्यत्वान्नातिप्रसङ्गः, उभयादिपदाच्च बुद्धिस्थधर्माद्युभयविधेयकबोधस्यैवोद्देशान्न बाध इति चेत्, न-अप्र-

तृतीयभङ्गप्रवृत्तिसम्भव इत्याह-प्रकृतेऽपीति । तदुभयेति-सत्त्वाऽसत्त्वोभयेत्यर्थः । पुनरुक्ताशङ्कायां शङ्कितप्रतिविधानगतदोषपरिहाराय प्रतिविधानमाशङ्कते-अथेति-प्रथमभङ्गे स्वपर्यायावच्छिन्नसत्त्वनिष्ठैकविधेयताकशाब्दबोध, द्वितीयभङ्गे परपर्यायावच्छिन्नासत्त्वनिष्ठैकविधेयताकशाब्दबोधो न तु स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधेयताकशाब्दबोध इति तादृशशाब्दबोधाविषयत्वलक्षणमवक्तव्यत्वं तृतीयेऽस्तीति तत्प्रतिपादकस्तृतीयभङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयभङ्गेऽवक्तव्यत्वोल्लेखापत्तिं वारयति-द्वितीयभङ्गे चेति । एकविधेयकेति नास्तित्वात्मकैकविधेयकेत्यर्थः, तृतीयभङ्गे त्वस्तित्व नास्तित्वोभयविधेयकबोध उद्देश्यः, तस्याभावाद् द्वितीयभङ्गे नावक्तव्यत्वोल्लेख इत्यर्थः । अस्तित्व नास्तित्वयोः सङ्केतिताद्उभयादिपदादस्तित्वनिष्ठविधेयताकत्वे सति नास्तित्वनिष्ठविधेयताको बोधो जायते न तु विधेयतैक्यं न त्वेका विधेयतेति तादृशशाब्दबोधविषयत्वेऽप्येकविधेयताकशाब्दबोधाविषयत्वमस्त्येवेति न तस्य बाध इत्याह-उभयादिपदाच्चेति । 'उभयविधेयकबोधस्यैव' इत्येवकारेण स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधेयताकशाब्दबोधस्य व्यवच्छेदः । स्वपरपर्यायावच्छिन्नः कश्चिदेको धर्मो नास्त्येवेति तन्निष्ठैकविधेयताकबोधाप्रसिद्ध्या तद्विषयत्वाप्रसिद्धौ तदभावरूपाप्रसिद्धेस्तल्लक्षणावक्तव्यत्वाभावान्न तस्य तृतीयभङ्गार्थत्वसम्भव इति दोषप्रतिविधानं युक्तमित्याह न-अप्रसिद्धेरिति । ननु विकल्पसिद्धत्वमुपगम्यत एव प्रमाणासिद्धस्यापीति निरुक्तावक्तव्यत्वस्य विकल्पसिद्धस्य तृतीयभङ्गार्थता स्यादित्यत आह—

सिद्धेः। विकल्पबलात् कथञ्चित्प्रसिद्धावप्यनापेक्षिकत्वेन तत्र स्यात्पदप्रयोगानुपपत्तेः, तथा चापेक्षिकविशेषविश्रान्तवक्तव्यत्वप्रतिपक्षावक्तव्यत्वासिद्धौ वक्तव्यत्वविषयस्याष्टमभङ्गस्यापत्तेः। अवक्तव्यत्वप्रतिपक्षस्य विशेषविश्रान्तत्वादेव नाष्टमभङ्गापत्तिरिति हि सम्प्रदाय इति चेत्, न—प्रकृतविधिनिषेधसमसमयावच्छिन्नैकविधेयता-

निरूपकत्वमिति। ईदृशावक्तव्यत्वस्य न कस्यचित्प्रतीति तत्र स्याद् र्थस्य निश्छिद्रपक्षत्वस्य न योग इति 'स्यादवक्तव्य एव' इति तृतीय भङ्गोल्लेखो न भवति स्याद् अनपेक्षितत्वेनेति निरस्तावक्तव्यत्वस्यानापेक्षिकत्वेन पर्य । तत्र तृतीयभङ्ग । माऽस्तु स्यात्पदप्रयोग, अवक्तव्यमेव इत्यस्यैव प्रयुज्यता तृतीयभङ्ग इत्यत आह तथा चेति-अनापेक्षिकावक्तव्यत्वमादाय तृतीयभङ्गोपपादनं चेत्यर्थः । सप्तभङ्ग्या परस्परप्रतिपक्षयोरेव विधिनिषेधयोः प्रतिपादकानि सप्त वाक्यानि भङ्गाभिधेयानि घटकानि नान्यथाभूतानि इदं चावक्तव्यत्वमनापेक्षिकमिति तत्प्रतिपादकं वाक्यमतथाभूतमेव यदि तत्र निविशते तदा वक्तव्यत्वमप्यनापेक्षिकं किञ्चिदुपगम्य तत्प्रतिपादकं वक्तव्यमेव इत्येवरूपस्याष्टमभङ्गस्यापि तत्र सन्निवेशः प्रसज्यते यत आपेक्षिकावक्तव्यत्वस्य सद्भावेन तत्प्रतिपादकभङ्गवदनापेक्षिकवक्तव्यत्वप्रतिपादकभङ्गस्याप्यभ्युपगमनीय स्यात्, आपेक्षिकावक्तव्यत्वस्यापेक्षिकमेव वक्तव्यत्वं हि प्रतिपक्षम्, तच्च कथञ्चिदस्तित्वादिविशेषस्वरूपमेव, तत्प्रतिपादकं च प्रथमभङ्गादिकं वर्तत एवेति न तत्प्रतिपादकस्याष्टमभङ्गस्यापत्तिः अनापेक्षिकावक्तव्यत्वस्य नापेक्षिकवक्तव्यत्वविशेषप्रतिपक्षभूतमतस्तत्प्रतिपादकं यथाकामत एव तत्र सन्निविशते तथा यथाकामत एव वक्तव्यत्वप्रतिपादकभङ्गसन्निवेशः स्यादित्याशय । अवक्तव्यत्वस्य विशेषविश्रान्तत्वे न चैवम् अष्टमभङ्गापत्तिरित्यत्र प्राचां सम्मतिमाह अवक्तव्यत्वस्येति । विशेषविश्रान्तत्वं कथञ्चिदस्तित्वादिविशेषस्वरूपविधानं न सादृश । समाधत्ते नेति-प्रकृतविधिनिषेधसमसमयावच्छिन्नैकविधेयतानिरूपकस्वरूपाववोधस्य प्रसिद्धौ

कशाब्दबोधाविषयत्वरूपस्यावक्तव्यत्वस्य 'स्वपरपर्यायो भयावच्छेदेन तृतीयभङ्गोपस्थित्या दोषाभावात्, अवच्छिन्न-शान्तोपादानादवक्तव्यत्वैकविधेयतामादाय न बाध इति दिक् ॥ ३ [तृतीयो भङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेनापरस्मिंश्च परपर्याया-सत्त्वेन विवक्षितो घटोऽघटश्च भण्यते, एकस्मिन् धर्मिणि

तद्विषयत्वमेव घटस्येति न तद्विषयत्वस्यावक्तव्यत्वम्, तस्या भिन्नत्वे तद्विषयत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्यप्रसिद्धिः विकल्पनात् प्रसिद्धयभ्युपगम्यमप्यनापेक्षितत्वमेव, तथापि स्यात्पदेन स्वपर पर्यायोभयावच्छेदेन निरुक्तावक्तव्यत्वस्य घटेऽवस्थानमवधार्यते, स्वरूपेऽपदस्य चास्याऽभावेऽस्थितानापेक्षितत्वस्य सद्भावात् स्यात्पद-प्रयोगोपपत्तिः, स्थितौ सापेक्षस्य वक्तव्यत्वस्य सन्न्येऽतत्प्रतिपक्षता, तत्र स्वपर्यायावच्छेदेनापेक्षितस्थितिकस्य वक्तव्यत्वस्य कथञ्चिदस-त्त्वलक्षणविशेषेऽन्तर्भाव परपर्यायावच्छेदेनापेक्षितस्थितिकस्य तस्य कथञ्चिन्नास्तित्वलक्षणविशेषेऽन्तर्भाव इति प्रथमभङ्गादित एव गतार्थत्वान्न वक्तव्यत्वविषयस्याप्रमभङ्गस्यापत्तिरिति हृदयम्। 'प्रकृतविधिनिषेधसंसर्गावच्छिन्न०' इत्यस्योपादाने च विधेयता ऽवक्तव्यत्वनिष्ठविधेयता तन्निरूपक शाब्दबोधस्तृतीयभङ्गजन्य शाब्दबोध तद्विषयत्वमेव कुम्भादाविति बाध स्यात्, तद्वारणाय तदुपादानम्, तथा चास्तित्वस्य नास्तित्वस्य च य संसर्ग स नावक्तव्यत्वस्य किन्त्वन्य एवेत्यवक्तव्यत्वनिष्ठविधेयता न प्रकृतविधि-निषेधसंसर्गावच्छिन्नेति तन्निरूपकशाब्दबोधविषयत्वमादाय न बाध स्याद्-अर्थ [illegible] पादनमिति।

इति तृतीयभङ्गसमर्थनम्।

अथ चतुर्थभङ्गसमर्थनायाह—

एकस्मिन् देश इति-अत्र-तद्धर्मावच्छिन्नत्वेन समूहरूपस्य कुम्भस्यैकधर्मात्मक स्वरूपं देश इति तस्मिन्नेकदेश इत्यर्थः। 'परस्मिंश्च'

देशभेदेन भिन्नतया विवक्षिते एकवाक्याद्रुभयबोधता स्पर्येण तथाबोधात् ॥४ [चतुर्थो भङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सत्त्वेनार्पितोऽन्यत्र तु देशे स्वपरोभयपर्यायैः सत्त्वासत्त्वाभ्यामर्पितः कुम्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र सत्त्वावक्तव्यत्वोभयबोधनतात्पर्यैकवाक्येन तथाबोधात् ॥५ [पञ्चमो भङ्गः]॥

एकदेशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितोऽन्यस्मिंस्तु स्वपरपर्यायैः सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकेन शब्देन वक्तुमभिप्रेतोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्रासत्त्वावक्तव्यत्वोभयबोधनतात्पर्यकवाक्येन बोधात् ॥६ [षष्ठो भङ्गः] ॥

तथैकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितोऽन्य-

त्ति [illegible]काराद् [illegible] [illegible]यस्य समुच्चय । [illegible]भेदेन घटात्मना[illegible]ऽघटात्मन्देशभेदेन । [illegible] स्याद् घट स्यादघट इति वाक्याद् । [illegible]ति-घटत्वाऽघटत्वोभयवाभेन्यथ । [illegible] घटोऽघटश्चेत्या[illegible] ।

इति चतुर्थभङ्गसमर्थनम् ।

अथ पञ्चमभङ्गसमर्थनायाह—

[illegible] इति । भावना तु दर्शितैव ।

इति पञ्चमभङ्गसमर्थनम् ।

अथ षष्ठभङ्गसमर्थनायाह—

[illegible] इति व्यक्तमद् ।

इति षष्ठो भङ्गः ।

अथ सप्तमभङ्गमुपपादयति—

[illegible] इति । [illegible]ति-सत्त्वाऽसत्त्वाऽव[illegible]यैतत्त्रय[illegible]बोधनत्[illegible] ।

इति सप्तमभङ्गः ।

स्मिंस्तु परपर्यायैरसद्भावेनार्पितोऽपरस्मिंस्तु स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यामेकेन शब्देन वक्तुमिष्टः कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र त्रयबोधनतात्पर्यैकवाक्येन तथाबोधादिति विशेषः ॥७ [सप्तमो भङ्गः] ॥

तथा च बभाषे भाष्यकारः—

"अहवा पच्चुप्पन्नो, रिउसुत्तस्साविसेसिओ चेव ।
कुंभो विसेसियतरो, सब्भावाईहिं सद्दस्स ॥२२३१॥
सब्भावाऽसब्भावोभयप्पिओ सपरपज्जओभयओ ।
कुंभा-कुंभा-ऽवत्तव्वोभयरूवाइभेओ सो" ॥२२३२॥
[विशेषावश्यकभाष्यगाथे] त्ति ।

अत्र कुम्भाकुम्भेत्यादि गाथार्धेन षड् भङ्गाः साक्षादुपात्ताः, सप्तमस्त्वादिशब्दात्, तथाहि कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यः, कुम्भश्चाकुम्भश्च कुम्भश्चावक्तव्यश्चाकुम्भश्चा-

इति विशेषः-एवंस्वरूपसप्तभङ्गीसम्भवः साम्प्रतनये ऋजुसूत्राद् विशेषः । साम्प्रतनये उक्तदिशा सप्तभङ्ग्युपगमे भाष्यसम्मतिमुपदर्शयति-तथा च बभाषे भाष्यकार इति । अहवेति-"अथवा प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव । कुम्भो विशेषिततरः सद्भावादिभिः शब्दस्य ॥ सद्भावाऽसद्भावोभयार्पितः स्व-परपर्यायोभयतः । कुम्भाऽकुम्भाऽवक्तव्योभयरूपादिभेदः सः ॥" इति संस्कृतम् । अत्र निरुक्तभाष्यगाथायाम् । तथाहि-उक्तभाष्यतः सप्तभङ्गलाभ एवाऽवेद्यते । कुम्भ इति-अयं कुम्भ एवेति प्रथमभङ्गः । अकुम्भ इति-अयमकुम्भ एवेति द्वितीयभङ्गः । अवक्तव्य इति-अयमवक्तव्य एवेति तृतीयभङ्गः । इमे भङ्गा एकैकधर्मावबोधकाः । कुम्भश्चाकुम्भश्चेति-अयं कुम्भोऽकुम्भश्चेति चतुर्थभङ्गः । कुम्भश्चावक्तव्यश्चेति-अयं कुम्भश्चावक्तव्यश्चेति पञ्चमभङ्गः । अकुम्भश्चावक्तव्यश्चेति-अयमकुम्भश्चावक्तव्यश्चेति षष्ठभङ्गः ।

वक्तव्यश्चेति त्रिविध उभयरूपः, आदिशब्दसङ्गृहीतश्च कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्चेति सप्तभेदो घट इति । अत्र च सकलधर्मिविषयत्वात् त्रयो भङ्गा अविकलादेशाः, चत्वारश्च देशावच्छिन्नधर्मिविषयत्वाद् विकलादेशा इति । यद्यपीदृशसप्तभङ्गपरिकरितं सम्पूर्णं वस्तु स्याद्वादिन एव संगि

आदिशब्देति- 'उभयरूपादि०' इत्यादिशब्देत्यर्थः । कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्चेति अयं कुम्भश्चाकुम्भश्चावक्तव्यश्चेति सप्तमभङ्गः । सप्तभेदः कुम्भत्वादिसप्तविधधर्मवत्त्वात् सप्तभेदः । आदिभङ्गत्रये देशादेशो न निवेशितः किन्तु अखण्डधर्म्यनेकधर्मात्मना निर्धीयत इति सकलधर्मिविषयत्वात् सकलादेशाः, चतुर्थादिभङ्गचतुष्टये तु देशभेदेन विभिन्नधर्मव्यवस्थयात्मना धर्मी निर्धीयत इति देशादेश आश्रीयत इति विकलधर्मिविषयत्वाद् विकलादेशास्ते इत्याह-अत्र चेति-उक्तसप्तसु भङ्गेष्वित्यर्थः । अविकलादेशाः सकलादेशाः । अन्ये पुनः सप्तानामपि भङ्गानां सकलादेशत्वं विकलादेशत्वं चाऽऽमनन्ति, कालादिभिरभिन्नानि कुम्भत्वाद्येकैकधर्मस्य कुम्भादिगतान्यधर्मैः सह द्रव्यार्थिकनयादेशादभेदवृत्तिप्राधान्यात् पर्यायार्थिकनयादेशादभेदवृत्त्युपचारतश्चैकधर्मप्रतिपादनद्वारा तदभिन्नसकलधर्मप्रतिपादनेनानन्तधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकत्वात् सकलादेशत्वम्, तैरेव कालादिभिर्भिन्नैर्द्रव्यार्थिकनयादेशाद् धर्माणां भेदवृत्त्युपचारतः पर्यायार्थिकनयादेशाद् भेदवृत्तिप्राधान्यतश्चैकैकधर्ममात्रप्रतिपादकत्वेनैकैकधर्मात्मनैव धर्मिप्रतिपादकत्वतो विकलादेशत्वम्, सकलादेशस्वरूपा च सप्तभङ्गी प्रमाणवाक्यम्, विकलादेशस्वरूपा च सा नयवाक्यमिति तेषामाशयोऽन्यत्र प्रपञ्चितः । ननु सप्तानामपि भङ्गानामुपगमे साम्प्रतनयस्य प्रमाणत्वमेव प्रसज्यत इति तथाभ्युपगच्छतस्तस्य स्याद्वादित्वं भवेत्, स्याद्वादिनामेवेदृशसप्तभङ्गार्थसमर्पितसम्पूर्णवस्तुस्वीकर्तृत्वादित्यत आह-यद्यपीति-उक्तदिशा सप्तानामपि भङ्गानामभ्युपगमस्य सम्भवे तन्मध्यात् कस्यान्यतरभङ्गस्याधिकस्याभ्युपगमः कस्य च नाभ्युपगमो येन न स्याद्वादित्वम्, एतन्मध्याद्

रन्ते, तथापि ऋजुसूत्रकृताभ्युपगमापेक्षया एतदन्यतर-भङ्गाधिक्याभ्युपगमाच्छब्दनयस्य विशेषिततरत्वमदुष्ट-मिति सम्प्रदायः । अथवा लिङ्ग-वचन-संख्यादिभेदेनार्थ-भेदाभ्युपगमादृजुसूत्रादस्य विशेषः । अयं खल्वेतस्या-शयः-यदि ऋजुसूत्रेण—

"पलालं न दहत्यग्निर्भिद्यते न घटः क्वचित् ।
नासंयतः प्रव्रजति भव्योऽसिद्धो न सिद्ध्यति" ॥१॥

इत्याद्यभिनिवेशस्तर्हि विकाराविकाराद्यर्थकक्रिया-नामादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या किं न तथा-कल्पने अभिनिविश्यतेति । अस्य चोपदर्शिततत्त्वो भाव-

स्यैवाभ्युपगम इत्यत्र विनिगमकं नोपदर्शितमेव सप्तभङ्गाभ्युपगमेऽपि मतान्तरे सप्तानामपि भङ्गानां विकलादेशत्वे नयेन समाश्रिते सम्पूर्णवस्त्वभ्युपगमप्रयोजकत्वाभावात्र स्याच्छब्दादित्वप्रसङ्ग इत्यादिविचारणीयमत्रेति प्रकारान्तरमृजुसूत्रात् साम्प्रतनयस्य विशेषे दर्शयति-अथवेति-तटस्तटी तटमित्यादौ लिङ्गभेदेऽप्यर्थभेदमृजुसूत्रनयो नाभ्युपगच्छति, साम्प्रतनयश्चाभ्युपगच्छतीति, एवं वचनादिभेदेऽपि बोध्यम् । अस्य साम्प्रतनयस्य । साम्प्रतनयाभिप्रायं प्रकटयति-अयमिति-'यदि' इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः । एतस्य साम्प्रतनयस्य । विकारेति-विकारार्थकं क्रियापदं नामादिपदं चाविकाराद्यर्थकमिति । समानाधिकरण्यानुपपत्त्येति-विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम्, तदनुपपत्त्येत्यर्थः । पदार्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धेनाऽन्वये सत्येव तत्प्रतिपादकपदयोः सामानाधिकरण्यसम्भवः, विकाराऽविकाररूपार्थयोश्च न तादात्म्यमिति न तत्प्रतिपादकक्रिया-नामपदयोः सामानाधिकरण्यमिति । तथाकल्पने उक्तदिशाऽर्थभेदकल्पने । साम्प्रतनयश्च भावनिक्षेपमेवाभ्युपगच्छतीत्याह-अस्य चेति-साम्प्रतनयस्य पुनरित्यर्थः । उपदर्शिततत्त्वः नामघटादयो न जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारिण इति न ते कुम्भशब्दवाच्याः, ऊर्ध्वग्रीवत्व-पृथुबुध्नोदरादित्ववानेव जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारी घट इत्येवमुपदर्शिततत्त्वः ।

॥ इति साम्प्रतनयनिरूपणम् ॥

निक्षेप एवाभिमतः ॥५॥

"असंक्रमगवेषणपरोऽध्यवसायविशेषः समभिरूढः" "वत्थूओ संकमणं होई अवत्थू णए समभिरूढे त्ति" [२१८५] सूत्रम्। 'सत्स्वर्थेष्वसङ्क्रमः समभिरूढ इति' तत्त्वार्थभाष्यम् [१,३५]। तत्त्वं च यद्यपि न संज्ञाभेदेनार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वम्, घटपटादिसंज्ञाभेदेन नैगमादिभिरप्यभ्युपगमात्, तथापि संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं धर्मभेदात्तत्। एवम्भूतान्यत्वविशेषणाच्च न तत्रातिव्याप्तिः। अयं ह्यस्याभिमानः-यदुत, यदि शब्दो लिङ्गादिभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यते तर्हि संज्ञाभेदेनापि किमित्यर्थभेदं

अथ समभिरूढनयं प्ररूपयति—

असङ्क्रमेति-'असङ्क्रमगवेषणपरोऽध्यवसायविशेष' इति लक्षणम्, 'समभिरूढ' इति लक्ष्यम्। समभिरूढस्यासङ्क्रमगवेषणापरत्वे सूत्रं प्रमाणयति वत्थूओ० इति-"वस्तुनः सङ्क्रमणं भवति अवस्तु नये समभिरूढे" इति संस्कृतम्। तत्त्वार्थभाष्यमपि तत्र प्रमाणतयोपदर्शयति-सत्स्वर्थेष्विति। एतावताऽतिव्याप्त्यादिदोषविकलं समभिरूढस्य लक्षणं किमभिमतमित्यपेक्षायामाह-तत्त्वं चेति-समभिरूढत्वं चेत्यर्थः। संज्ञाभेदेनेति-नैगमादिनये घटकुम्भादिसंज्ञाभेदेऽपि घटरूपार्थ एक एवेति न संज्ञाभेदनियतोऽर्थभेद इति न संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं नैगमादिनय इति न तत्रातिव्याप्तिः। तत् समभिरूढनयत्वम्। व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं यथा समभिरूढनये तथैवम्भूतनयेऽपीति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वस्यैवम्भूतनये सत्त्वादतिव्याप्तिः, तद्वारणार्थमेवम्भूतनयभिन्नत्वे सति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं तादृशं त्वन्यत्वविशेषणसंपत्तिमित्याह-एवम्भूतेति। तत्र एवम्भूतनये। समभिरूढनयमन्तव्यमुपदर्शयति-अयमिति-यदुत' इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधास्यमान इत्यर्थः।

न स्वीकुरुते, अनुशासनबलाद् घट-कुटादिशब्दानामेकत्र सङ्केतग्रहादिति चेत्? ऋजुसूत्रेणेव तेनान्यथा ग्रहितोऽपि सङ्केतो विशेषपर्यालोचनया किमिति न परित्यज्यते? । अथ येन रूपेण यत्पदार्थबोधस्तेनैव रूपेण तत्पदशक्तिः, भवति च घटपदादिव कुटपदादपि घटत्वेनैवार्थबोध इति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेव युक्तमिति चेत्, न-घटन-कुटनादिविभिन्नक्रियापुरस्कारेणैव घट-कुटादिपदेभ्योऽर्थबोधात्, तेषामर्थभेदनियमादसमानाधिकरणपदत्वापेक्षया लाघवाद् भिन्नपदत्वावच्छेदेनैव भिन्नार्थत्वकल्प-

अस्य समभिरूढस्य । सम्प्रतनयवादी आह—अनुशासनबलादिति । समभिरूढनयवादी प्राह—ऋजुसूत्रेणेवेति-व्यवहारानुसार्यनुशासनबलात् तत्तद्धर्मावच्छिन्ने गृहीतोऽपि शब्दस्य सङ्केतो यथा ऋजुसूत्रेण परित्यज्यते, तेनान्यापोहपुरस्कारेणव संकेताभ्युपगमात् तथेत्यर्थः । ननु शाब्दबोधानुरोधेनार्थे पदस्य सङ्केतः स्वीक्रियते, शाब्दबोधे च येन रूपेण यदर्थस्य यत्पदाद् भानं तेनैव रूपेण तदर्थे तत्पदस्य शक्तिरूपेयते, अन्यथा तेन रूपेण तदर्थस्य तत्पदादुपस्थितौ तेन रूपेण तदर्थस्य भानमेव शाब्दबोधे न भवेत्, भवति च यथा घटपदाद् घटत्वेन रूपेण घटरूपार्थस्य शाब्दबोधे भानम्, तथा कुटपदादपि तस्य तथैव भानमिति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेवेति नानुशासनबलाद् गृहीतस्य सङ्केतस्य परित्यागः समुचित इति शङ्कते-अथेति । घटपदाद् घटनक्रियाविशिष्टत्वेन रूपेण घटस्य बोधः, कुटपदात् कुटनक्रियाविशिष्टतया तस्य बोधः, इत्येकरूपेण बोधाभावान्न तयोः पर्यायतेति समाधत्ते-नेति । सामान्यतः पर्यायपदमेव नास्तीति दर्शयति-तेषामिति-घट-कुटादिपदानामित्यर्थः । यद् असमानाधिकरणपदं तद् भिन्नार्थमिति नियमापेक्षया यद् भिन्नपदं तद्भिन्नार्थमिति नियमकल्पन एव लाघवमिति पर्यायपदमेव नास्तीत्यर्थः । ननु घटनादिक्रियामपुर-

नात् पर्यायपदाप्रसिद्धेः। व्युत्पत्त्यर्थबोधं विनाऽपि दृश्यते पदार्थबोध इति चेत्, न–अन्यत्र विपरीतव्युत्पन्नात् तदसिद्धेः। हन्त! एवं पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वमापन्नमिति चेत्, आपन्नमेव, किं हन्तेति पूत्कारेण?, तदुक्तम्–"तत्र परिभाषिकी नार्थतत्त्वं ब्रवीति" इति। अथार्थबोधकत्वमात्रे यदि पदत्वभावस्तदा यदृच्छाशब्दसङ्केतादपि

ननु घटपदात् घटत्वेन बोधः कुटपदादपि तथा बोध इत्याशङ्कते–व्युत्पत्त्यर्थबोधं विनाऽपीति। सम्यग्व्युत्पन्नानां घटपदस्य घटनक्रियापुरस्कारेण कुटपदस्य कुटनक्रियापुरस्कारेण सङ्केतग्रहतस्तथैव शाब्दबोधः, घटत्वेन घटे सङ्केतं गृहीतस्तु विपरीतव्युत्पन्नस्य घटत्वेन घटशाब्दबोधो भवतु नाम, न ततोऽर्थव्यवस्थितिः,अन्यथा विपरीतव्युत्पन्नस्य कस्यचित् पटपदादपि घटशाब्दबोधभावेन पटपदार्थत्वमपि घटस्य स्यादिति समाधत्ते–नेति। विपरीतेति–विपरीतव्युत्पन्नादन्यत्र तदसिद्धेरित्यन्वयः, विपरीतव्युत्पन्नभिन्नपुरुषे व्युत्पत्त्यर्थबोधं विना पदार्थबोधस्यासिद्धेरित्यर्थः। परः शङ्कते–एवमिति–व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियापुरस्कारेणैव पदार्थबोधस्याभ्युपगमे। पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वापत्तिरिष्टैवेति समाधत्ते–आपन्नमेवेति–पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वमस्माभिरभ्युपेयत एवेति तदापादनं नानिष्टमित्यर्थः। साम्प्रतनये पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वे वृद्धसम्मतिमुपदर्शयति–तदुक्तमिति। पारिभाषिकी आधुनिकसङ्केतिता व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियामपुरस्कृत्यैव काष्ठमयहस्त्यादौ डित्थादिसंज्ञा। पारिभाषिकसंज्ञातोऽप्यर्थबोधो भवत्येवेत्यर्थबोधकत्वेन नैमित्तिक-पारिभाषिकसंज्ञयोरविशेष एवेति शङ्कते–अथेति। 'अर्थबोधकत्वमात्रे यदि पदत्वभाव' इति स्थाने 'अर्थबोधकत्वमात्रं यदि पदस्वभावः' इति पाठः समुचितः, उक्तपाठप्रामाण्ये सति सप्तमी ज्ञेया। तदभिव्यक्तेः–अर्थाभिव्यक्तेः।

तदभिव्यक्तेः किं वैधर्म्यमिति चेत्, न–पदानां व्युत्पत्तिनिमित्तोपकारेणैवार्थबोधकत्वस्याभाव्यात्, यदृच्छासंकेतोपप्लवादस्वभावभूतस्यैव धर्मस्य ग्रहेण वैधर्म्यात् । अथ नानार्थकपदेऽर्थसंक्रमवदर्थेऽपि पदसंक्रमः किं न स्यादिति चेत्, न– अर्थस्येव पदस्यापि क्रियोपरागेण भेदादर्थासंक्रमस्वीकारात्, 'हरी'इत्यादौ च पदसारूप्येणैवैकशेषः, न त्वर्थसारूप्येणेति दिक् । अस्याप्युपदर्शिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ॥७॥

ननु वैधर्म्यम् नैमित्तिकसंज्ञातः पारिभाषिकसंज्ञायाः किं वैलक्षण्यम् ?, अर्थबोधकत्वस्योभयत्र समानत्वात् । व्युत्पत्तिनिमित्तपुरस्कारेणाऽर्थबोधकत्वमेव पदानां स्वभावः, नार्थबोधकत्वमात्रम्, पारिभाषिकशब्दस्तु यादृच्छिकसङ्केतबलादस्वभावभूतमेव धर्ममात्मसात् करोतीति वैधर्म्यमस्त्येवेति समाधत्ते–पदानामिति । ग्रहेण परिग्रहेण । ननु यथा हर्यादिशब्दस्यैकस्यापि विष्णु-सिंहेन्द्रादिनानार्थत्वमिति पदे नानार्थसङ्क्रमः, तथैकस्यापि घटस्य घट कुटादिनानाशब्दवाच्यत्वमित्यर्थेऽपि पदसङ्क्रमोऽस्त्विति शङ्कते–अथेति । अर्थस्य क्रियावत्त्वात् क्रियोपराग, पदस्य क्रियानिमित्तकत्वात् क्रियोपराग इति नैकस्य पदस्य नानार्थत्वम्, विष्ण्वाद्यन्यक्रियानिमित्तेन प्रवर्तमानो यो हरिशब्दः, तस्मात् तदन्यक्रियानिमित्तेन प्रवर्तमानो हरिशब्दोऽन्य एवेति पदेऽपि नार्थसङ्क्रमः, हरिश्च हरिश्च हरी इत्यादौ "स्वरूपाणामेकशेषः" [सि० ३-१-११९] इत्यनेनैकशेषो विहित, तत्रापि पदसारूप्यादेवैकशेषः, न तु विभिन्नार्थयोरनयोरर्थसारूप्यमिति न तन्निबन्धनैकशेष इति समाधत्ते–नेति । समभिरूढस्यापि भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्तृत्वमित्याह–अस्यापीति–समभिरूढस्यापीत्यर्थः ॥८॥

॥ इति समभिरूढनयनिरूपणम् ॥

"व्यञ्जना-ऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेष एवम्भूतः" ॥ "वंजण-अत्थ-तदुभए, एवम्भूओ विसेसेइ" ॥ [वि० आ० २१८५] इति सूत्रम् ॥

"व्यञ्जना-ऽर्थयोरेवम्भूतः" इति तत्त्वार्थभाष्यम् ॥ [१.३५

तत्त्वं च पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युपगन्तृत्वम्, नियमश्च कालतो देशतश्चेति न समभिरूढातिव्याप्तिरपि। अयं खल्वेस्य सिद्धान्तः—यदि घट-पदव्युत्पत्त्यर्थाभावात् कुटपदार्थोऽपि न घटपदार्थस्तदा जलाहरणादिक्रियाविरहकाले घटोऽपि न घटपदार्थोऽविशेषादिति।

अथ एवम्भूतनयं निरूपयति—

व्यञ्जनेति—'व्यञ्जना-ऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेषः' इति लक्षणम्, 'एवम्भूतः' इति लक्ष्यम्। व्यञ्जनस्य–शब्दस्य अर्थस्य च–वाच्यस्य यो विशेषः–व्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया-देश-कालनियमलक्षणः, तदवगाहनपरः। उक्तार्थे सूत्रं प्रमाणयति–वंजण० इति–"व्यञ्जनाऽर्थतदुभयानेवम्भूतो विशेषयति" इति संस्कृतम्। तत्त्वार्थभाष्यसम्मतिमाह–व्यञ्जनेति। तत्त्वं च एवम्भूतत्वं च। समभिरूढातिव्याप्तिवारणायाह–नियमश्चेति–समभिरूढे यदा कदाचिद् यत्र कुत्रापि गोर्गमनक्रियाभावे गवि गौरिति व्यपदेशो भवतीति गोपदस्य गोरूपार्थो व्युत्पत्त्यर्थक्रियया कालतो देशतश्च न नियत इति नोक्तलक्षणस्य तस्मातिव्याप्तिरित्यर्थः। एवम्भूताभिमतत्वमुपदर्शयति–अयमिति–'यदि' इत्यादिनानन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः। अस्य एवम्भूतनयस्य। ननु जलाहरणादिक्रियाविरहकाले घटपदव्युत्पत्तिनिमित्तार्थाभावाद् यदि घटस्य न घटपदार्थत्वं तदा प्राणधारणलक्षणजीवनक्रियारूपजीवपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावात् सिद्धस्यापि जीवत्वं न स्यादित्याशङ्कते–

नन्वेवं प्राणधारणाभावात् सिद्धोऽपि न जीवः स्यादिति चेत्, एतन्नये न स्यादेव, तदाह भाष्यकारः—

"एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो।
सिद्धो पुणरजीवो जीवणपरिणामरहिओ त्ति" ॥२२५६॥

अत एव जीवो नोजीवोऽजीवो नोऽजीव इत्याकारिते॰ नैगमदेश-संग्रह-व्यवहारर्जुसूत्र-साम्प्रत समभिरूढा जीवं प्रत्यौपशमिकादिभावपञ्चकग्राहिणः, तन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितात्मत्वरूपपरिणामभावविशिष्टस्य जीवस्य भावपञ्चकात्मनः पदार्थत्वादित्यमी पञ्चस्वपि गतिषु जीव इति जीवद्रव्यं प्रतियन्ति. नोजीव इति च नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थपक्षेऽजीवद्रव्यमेव, देशनिषेधार्थपक्षे च देशस्याप्रतिषेधाज्जीवस्यैव

नन्वेवमिति। अत्रेष्टापत्तिरेव समाधानमित्याह—एतन्नय इति—एवम्भूतनय इत्यर्थः। न स्यादेव सिद्धो न भवेदेव जीवपदार्थः। उक्तार्थे भाष्यकारवचनं संवादकतयोपदर्शयति—तदाह भाष्यकार इति। एवमिति—"एवं जीवन् जीवः संसारी प्राणधारणानुभवः। सिद्धः पुनरजीवो जीवनपरिणामरहितः" ॥१॥ इति संस्कृतम्। अत एव प्राणधारणलक्षणजीवनक्रियाकाल एवैवम्भूतनये जीवत्वाभ्युपगमादेव। 'औपशमिकादि॰' इत्यादिपदादौदयिक क्षायोपशमिक-क्षायिक पारिणामिकभावानां ग्रहणम्। तन्मते नैगमादिषड्नयमते। अमी नैगमादयः षड् नयाः। पञ्चस्वपि गतिषु—नराऽमर तिर्यग्-नारक-सिद्धगतिषु। जीव इति जीव इत्येवंस्वरूपशब्देन। नोजीव इति च नोजीव इत्येवंस्वरूपशब्देन। 'अजीवद्रव्यमेव' इत्यनन्तरं 'प्रतियन्ति' इत्यनुवर्तते, एवमग्रेऽपि। देशनिषेधार्थपक्षे 'नोजीवः' इत्यत्र 'नोशब्दस्य' जीवस्य देशनिषेधार्थत्वपक्षे। देशस्याप्रतिषेधात् यत्किञ्चिज्जीवदेशस्य प्रतिषेधेऽपि

देश-प्रदेशौ; अजीव इति नकारस्य सर्वप्रतिषेधार्थत्वात् पर्युदासाश्रयणात् जीवादन्यत् पुद्गलद्रव्यादिकमेव; नोऽजीव इति सर्वप्रतिषेधाश्रयणे जीवद्रव्यमेव, देशप्रतिषेधाश्रयणे चाजीवस्यैव देशप्रदेशौ। एवम्भूतस्तु जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहकः, तन्मते क्रियाविशिष्टस्यैव पदार्थत्वादिदमयं जीव इत्याकारिते भवस्थमेव जीवं गृह्णाति, न तु सिद्धम्, तत्र जीवनार्थानुपपत्तेः; नोजीव इति चाजीवद्रव्यं सिद्धं वा; अजीव इति चाजीवद्रव्यमेव; नोऽजीव इति च भवस्थमेव। जीवदेश-प्रदेशौ तु सम्पूर्णग्राहिणाऽनेन न स्वीक्रियेते, इत्यस्माकं प्रक्रिया। केचित् तु-"एवम्भूता-

---

तदीयान्यदेशस्याप्रतिषेधात्। अजीव इति अजीव इत्येवंस्वरूपशब्देन। नकारस्य न जीवोऽजीव इति समस्यमानस्य नञः। सर्वप्रतिषेधार्थत्वात् सम्पूर्णजीवस्वरूपप्रतिषेधार्थत्वात्, तथा चैवम्भूतजीवनिषेधे तद्देश-प्रदेशावपि निषिद्धावेव। एव सति जीवात्यन्ताभाव एव प्रतिपादितः स्यादत आह-पर्युदासाश्रयणादिति-प्रसज्यनिषेधाश्रयणे हि स्याद् अत्यन्ताभावप्रतीतिः, पर्युदासस्तु तद्भिन्नतत्सदृशग्राही, तस्याश्रयणाद्येत्यर्थः। नोऽजीव इति नोऽजीव इत्येवंस्वरूपशब्देन। सर्वप्रतिषेधाश्रयणे नञ्द्वयस्यापि प्रत्येकं सर्वप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे। 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायात् जीवद्रव्यमेव प्रतिपद्यन्ते। देशप्रतिषेधाश्रयणे नोशब्दस्य देशप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे। नैगमादीनां षण्णां जीव इत्यादावभिप्रायमाख्यमुपदर्श्य तेभ्य एवम्भूतस्य नयाभिप्रायवैलक्षण्यमुपदर्शयति-एवम्भूतस्त्विति। तन्मते एवम्भूतनयमते। 'अयम्' इत्यस्य 'गृह्णाति' इत्यनेन सम्बन्धः। अयम् एवम्भूतनयः। तत्र सिद्धे। जीवनार्थानुपपत्तेः जीवनार्थस्य प्राणधारणस्यानुपपत्तेः। नोजीव इति इत्यादि स्पष्टम्। सम्पूर्णग्राहिणाऽनेन सम्पूर्णवस्तुस्वरूपग्राहिणा एवम्भूतनयेन। अस्माकं श्वेताम्बराणाम्। एवम्भूतमतमेवं दिगम्बरमतेनोपदर्शयति-

भिप्रायेण सिद्ध एव जीवो भावप्राणधारणात्, न तु संसारी" इति परिभाषन्ते, तदाहुः-[द्रव्यसङ्ग्रहे]

"तिक्काले च दु पाणा इंदियबलमाउ आणपाणा य।
ववहारा सो जीवो णिच्छयदो दुचेदणा जस्स" ॥३॥ इति।

न च द्विचेतनाशाली संसार्यपि जीव एवेति वाच्यम्, शुद्धचैतन्यरूपनिश्चयप्राणस्य सिद्धेनैव धरणात्। न च संसारिचैतन्यमपि निश्चयतः शुद्धमेवोपरागस्य तेन प्रतिक्षेपात्, तदुक्तम् [द्रव्यसंग्रहे]—

"मग्गण-गुणठाणेहि अ चउदस य हवंति तह असुद्धणया।
विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा उ(हु) सुद्धणया" ॥१३॥

इतीति वाच्यम्;

एकीकृतनिश्चयेन तथाग्रहणेऽपि पृथक्कृतनिश्चयभेदेन

—येनिश्चित-'परिभाषन्ते' इत्यनेनान्वयः। पूर्वं सिद्धे श्वासप्रश्वासादिलक्षणप्राणधारणनिषेधादजीवत्वमावेदितम्, एतन्मते च भावप्राणधारणलक्षणजीवपदार्थाश्रयणेन सिद्धमात्रस्य जीवत्वमुपदर्शितम्। उक्तार्थे संवादमाह—तदाहुरिति। तिक्का० इति-'त्रिकाले च द्वौ प्राणा इन्द्रियबलमायुरान-प्राणौ च। व्यवहारात् स जीवो निश्चयतो द्विचेतने यस्य"॥ इति संस्कृतम्। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वय। शुद्धचैतन्यं जीवे नास्तीत्यभिप्रायेण निषेधहेतुमाह-शुद्धचैतन्यरूपेति। न च' इति 'वाच्यम्' इत्युत्तरेण योगः। उपरागस्य-आवरणीयकर्मसम्बन्धस्य। तेन निश्चयेन। मग्गण० इति-"मार्गणगुणस्थानैश्च चतुर्दश च भवन्ति तथा अशुद्धनया.। विज्ञेयाः संसारिणः सर्वे शुद्धास्तु शुद्धनया." ॥ इति संस्कृतम्। निषेधे हेतुमाह-एकीकृतनिश्चयेनेति-चैतन्यत्वेन सर्वचैतन्यानामैक्यमेवेत्येवम्भूतसंग्रहनिश्चयनयेनेत्यर्थः। तथाग्रहणेऽपि संसारिचैतन्यस्य शुद्धत्वेन ग्रहणेऽपि। पृथक्कृतनिश्चयभेदेन तत्तदात्मस्वरूपचैतन्यं तत्तदात्मभेदेन विभिन्नमेवे-

तदग्रहणादिति; तच्चिन्त्यम्–एवम्भूतस्य जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहकत्वात्। न चास्य क्रियाया एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् धात्वर्थ एव भावनिक्षेपाश्रयणे शुद्धधर्मग्राहकत्वमप्यनाबाधमिति वाच्यम्, यादृशधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्येतरनयार्थप्रतिसंधानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासयैव प्रसङ्गसङ्गत्यैवम्भूताभिधानस्य साम्प्रदायिकत्वात्, अन्यथा

स्यैवं तत्तच्चैतन्यविशेषग्राहिनिश्चयविशेषेण। तदग्रहणात् संसारिचैतन्यस्य शुद्धत्वाग्रहणात्। तच्चिन्त्यमिति–एवम्भूतनये सिद्धस्यैव भावप्राणधारणाज्जीवत्वमिति दिगम्बरमत चिन्त्यमित्यर्थः। चिन्ताबीजं प्रकटयति–एवम्भूतस्येति–शुद्धचैतन्यं च पारिणामिकमिति तद्ग्राहकत्वाभावान्न तदाश्रयणेन सिद्धस्य जीवत्वं तन्मते इति भावः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। अस्य एवम्भूतस्य, मते इति शेषः। क्रियाया एव प्राणधारणक्रियाया एव। प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। एतावताऽपि भावप्राणधारणं न लब्धमित्यत आह–धात्वर्थ एवेति–प्राणधारणलक्षणधात्वर्थ एवेत्यर्थः। भावनिक्षेपाश्रयणे–भावनिक्षेपश्च भावमेवाभ्युपैति, भावप्राणता च शुद्धचैतन्यस्यैवेति तदाश्रयणे। शुद्धधर्मग्राहकत्वमपि चैतन्यलक्षणशुद्धधर्मग्राहकत्वमप्येवम्भूतनयस्य। नैगमादिनयेषु व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावरूपधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्य तदुपलक्षितात्मत्वविशिष्ट एव जीवपदार्थः प्रतिसन्धीयते, तथा च व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावरूपधात्वर्थप्रकारकज्ञानं मे आयतामितीच्छयैव तादृशज्ञानसाधनैवम्भूतनयाभिधानं सम्प्रदायसिद्धम्, अत एवम्भूतनयेन तादृशज्ञानमेव 'जीव' इत्याकारेण युक्तमित्याशयेन निषेधहेतुमुपदर्शयति–यादृशधात्वर्थमिति–शुद्धचैतन्यरूपप्राणधारणमुपलक्षणीकृत्य तु नेतरनयार्थप्रतिसन्धानम्, अतो न सिद्धो जीव इत्यभिमत एवम्भूतस्येति। अन्यथा उक्तरीत्यनभ्युपगमे। यत्राऽपि भावनिक्षेपाश्रयण-

तत्रापि निक्षेपान्तराश्रयणेऽनवस्थानात्, प्रकृतमात्रापर्यवसानादद्वैते शून्यतायां वा पर्यवसानात्। किञ्चैतादृगुपरितनैवम्भूतस्य प्राक्तनैवम्भूताभिधानपूर्वमेवाभिधानं युक्तम्, अन्यथाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात्। तस्माद् व्यवहाराद्यभिमतच्युतप्रत्ययानुरोधेनौदयिकभावग्राहकत्वमेवास्य, सूरिभिरुक्तं चैतदिति स्मर्तव्यम्। न चेन्द्रियरूपप्राणानां क्षायोपशमिकत्वात् कथमेवम्भूतस्यौदयिकभावमात्रग्राहकत्वमित्याशङ्कनीयम्, प्राधान्येनायुष्कर्मोदयलक्षणस्यैव जीवनार्थस्य ग्रहणात्, उपहतेन्द्रियेऽप्यायुरुदयेनैव जीवननिश्चयात्। ननु यदि जीवं प्रत्यौदयिकभाव एव

स्वचैतन्यलक्षणभावप्राणधारणेऽपि। भवत्वनवस्थानं किं नश्छिन्नमित्यत आह—प्रकृतेति। अद्वैते शून्यतायामपि एवम्भूतनयाभिप्रायस्य पर्यवसानमस्त्वेतावताऽपि न नः किञ्चिदपचीयत इत्युत्प्रेक्षतामारमति स्वीकुर्याद् यद्याशाम्बरस्तदाऽप्याह—किञ्चेति। श्रेणिक्रमेणैवोर्ध्वारोहणं युक्तं न तु क्रममतिक्रम्यैव तद् युक्तमिति प्राक्तनमौदयिकप्राणधारणलक्षणजीवनक्रियाविशिष्टो जीवो जीवपदाभिधेय इत्येवम्भूताभिप्रेतमुपदर्श्य तदनन्तरं सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं तदीयविचाराश्रयणेनैतादृगुपरितनैवम्भूतस्याभिधानं युक्तं सूक्ष्मविचारस्य स्थूलविचारपूर्वकत्वादित्याह—एतादृगिति—अनन्तरोपदर्शितरूपेत्यर्थः। प्राक्तनेति—'असौ पञ्चस्वपि गतिषु' इत्यादिनोपदर्शितेत्यर्थः। 'अभिधानपूर्वम्' इत्यस्याभिधानं पूर्वं यस्येति विग्रहः। अन्यथा प्राक्तनैवम्भूताभिधानमकृत्वैवैतादृगुपरितनैवम्भूतस्याभिधाने। उपसंहरति—तस्मादिति। अस्य एवम्भूतनयस्य। न चैतत् स्वकल्पनामात्रमित्याह—सूरिभिरिति। 'न च' इत्यस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः। निषेधे हेतुमाह—प्राधान्येनेति—अन्यत् स्पष्टम्। सिद्धस्य जीवत्वं भवद्भिरुक्ताभिहितमेवं सति कथं सङ्गतमिति शङ्कते—नन्विति। नद्वैगमाद्यभिप्रायेणोक्तं न त्वेव-

गृहाण एवम्भूतेन, कथं तर्हि भावप्राणयोगाद् भवतामपि सिद्धस्य जीवत्वं मलयगिरिप्रभृतिभिरुक्तमिति चेत्?, भावपक्षकग्राहिनैगमाभिप्रायेणेति गृहाण, अत एव प्रज्ञापनादौ जीवनपर्यायविशिष्टतया जीवस्य शाश्वतिकत्वमभिदधे। यदि पुनः प्रस्थकन्यायाद् विशुद्धतरनैगमभेदमाश्रित्य प्रागुक्तस्वग्रन्थगाथा व्याख्यायते परैः, तदा न किञ्चिदस्माकं दुष्यतीति किमस्पीयसि दृढतरक्षोदेन?। सिद्धोऽप्येतन्नये सत्त्वयोगात् सत्त्वः, अतति सततम् परापरपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा च स्यादेव। अस्याप्युपर्शिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ॥७॥ तदेवं लक्षिताः सप्तापि नयाः॥ एतेषु च यद्यपि क्षणिकत्वादिसाधने

म्भूताभिप्रायेणेति समाधत्ते-भावपक्षेति औदयिक क्षायिक क्षायोपशमिकौपशमिक पारिणामिकभावपक्षकेत्यर्थः। अत एव नैगमाद्यभिप्रायेण तथोक्तत्वादेव। एवम्भूतनयं परित्य य नैगमविशेषाश्रयणेन दिगम्बरैरेतदुच्यमानं तु सङ्गतमेव न तथास्माकं विरोध इत्याह--यदि पुनरिति। प्रागुक्तस्वग्र न्था॥ तिकाले च दुपाण० इत्यादि गाथा। परैः दिगम्बरैः। अस्माकं श्वेताम्बराणाम्। एवम्भूतनये उक्तदिशा जीवपदवाच्यो न भवति सिद्धः पर सत्त्वपदवाच्य आत्मपदवाच्यश्च भवत्येव, तद्व्युत्पत्तिनिमित्तस्य तत्र सत्त्वादित्याह-सिद्धोऽपीति। एतन्नय एवम्भूतनये। एवम्भूतनयस्यापि भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्तृत्व मित्याह-अस्यापीति एवम्भूतनयस्यापीत्यर्थः ॥७॥

॥ इत्येवम्भूतनयनिरूपणम् ॥

ननु स्यात् सप्तनयनिरूपणमपि परिसमाप्तमित्युपसंहरतिएवमिति। यदि नये स्वस्वविषयमात्रमेव क्रियते तर्हि नसम्येन क्षणिकत्वादिसाधनप्रवृत्तेन नित्यत्वादिपरिकरणमेकताशुभये वारयमाणमेव प्रसक्तमित्यत आह-एतेषु चेति-लक्षितसप्तनयेषु

नित्यत्वादिपराकरणमेकान्तानुप्रवेशादप्रमाणम्, तथापि परेषां तर्क इव प्रमाणानां स्वरुचिविशेषरूपाणामनुग्राहकत्वादुपयुज्यन्त इति सम्भाव्यते, तत्त्वं तु बहुश्रुता विदन्ति। एतेषु च बलवत्त्वाबलवत्त्वादिविचारेऽपेक्षैव शरणम्, निश्चयव्यवहाराभिमतकारणानामानन्तर्यपारम्पर्यव्यवस्थितानामप्यपेक्षाऽविशेषात्, पूर्वेण परस्योपक्षयाद् विशेष इति चेत्, न-इच्छामात्रशरणत्वात्।

चेत्यर्थः। परेषां नैयायिकादीनाम्। तर्को यथा प्रमाणानामनुग्राहकत्वादुपयुज्यते तथा स्वरुचिविशेषरूपाणां नयानामनुग्राहकत्वान्नित्यत्वादिपराकरणमुपयुज्यते, नहि प्रमाणमेवानुग्राहकमिति नियमस्तथा सति आहार्यारोपरूपस्य तर्कस्यापि प्रमाणानुग्राहकत्वं परसम्मतं न स्यादिति नित्यत्वादिनिराकरणस्याप्रमाणस्यापि नयानुग्राहकत्वं न दुष्टमित्याशयः। एतेषां बलवत्त्वाऽबलवत्त्वादिविचारोऽप्यपेक्षात एव तत्रैको नय एकनयापेक्षया बलवानप्यन्यनयापेक्षया दुर्बल इत्येकत्रापि नये आपेक्षिके बलवत्त्वाऽबलवत्त्वे न विरुद्धे इत्याह-एतेषु चेति। यच्चानन्तर्येण कारणं यच्च पारम्पर्येण कारणं तयोरपि कारणत्वमविशिष्टमेव अपेक्षाया अविशेषादित्याह निश्चयेति-निश्चयनये यदेवाव्यवहितपूर्ववर्ति तदेव कारणमिति तस्यानन्तर्यव्यवस्थितत्वम्, व्यवहारनये व्यवहितपूर्ववर्त्यपि कारणतया व्यवह्रियमाणत्वात् कारणं भवत्येवेति तस्य पारम्पर्यव्यवस्थितत्वमिति। शङ्कते पूर्वेणेति पूर्वेणानन्तरकारणेनापरस्य परम्पराकारणस्य। व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरित्युपगमं एवानन्तरकारणेन परम्पराकारणस्यान्यथासिद्धिरिति स्वेच्छापरिकल्पितनियमत एव, एवं च व्यापारिणा व्यापारस्यान्यथासिद्धिरिति नियमोऽपीच्छया किं न स्यादिति समाधत्ते-न इच्छामात्रशरणत्वादिति। ज्ञाननयात् क्रियानये

क्रियानये स्वविषयसमवधाननियतेतरविषयसमवधानं विशेषः, इति चेत्, न– चरमकारणीभूतक्रियाजनकज्ञानविषयत्वात् ज्ञाननयस्यापि विशेषात्। क्रियानये कार्योपयिको विशेषः, ज्ञाननये तु व्यवहारोपयिक इति चेत्, न– ज्ञाननयविशेषस्यापि परम्परया कार्योपयिकत्वात्, पारम्पर्यानन्तर्ययोर्विशेषश्चेच्छामात्रादेवेत्युक्तम्। अत एव 'इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री' इति सामग्रीलक्षणमन्यत्र निराकृतम्, विनिगमनाविरहात्। न च

विशेषमाशङ्कते–क्रियानय इति– एवम्भूतनय इत्यर्थः। एवम्भूतनये क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियानयत्वं बोध्यम्, ततो ज्ञाननये विशेषप्रदर्शनेन समाधत्ते नेति। विशेषेऽपि विशेषमाशङ्कते–क्रियानय इति। उक्तविशेषस्योभयत्र समानत्वेन न विशेषकत्वमिति समाधत्ते–न–ज्ञाननयविशेषस्यापीति। पारम्पर्यानन्तर्यकृतविशेषस्येच्छामात्रशरणत्वेन न विशेषकत्वमित्याह–पारम्पर्येति। 'अत एव' इत्यस्य 'निराकृतम्' इत्यनेन सम्बन्धः, अत एव इच्छामात्रशरणत्वादेव। इच्छामात्रशरणत्वेन विनिगमनाविरहः यथोपदर्शितो भवतीत्याह–विनिगमनाविरहादिति–इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री चरमकारणविशिष्टानीतरकारणानि वा सामग्रीत्यत्र विनिगमकस्य कस्यचिदभावाद् द्वितीयपक्षाश्रयणे परम्परकारणस्यापि प्राधान्यसम्भवादित्याशयः। न च चरमकारणस्य साक्षादेव सम्बन्धः कारणत्वावच्छेदकसम्बन्धः, परम्पराकारणस्य तु स्वजन्यव्यापारवत्त्वादिस्तथेति सम्बन्धलाघवमितरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्रीत्यत्र विनिगमकमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति। चरमकारणे इतरकारणवैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्र चेतरकारणस्याधिकरणता परम्परासम्बन्धरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नैव विवक्षितेति सम्बन्धघटकतया तद्ग्रहस्यावश्यकत्वे सम्बन्धलाघवासिद्धेरिति प्रतिक्षेपहेतुमुपन्यस्यति–विशेषद्वे

सम्बन्धलाघवं विनिगमकम्, विशेष्य इव विशेषणे तत्सम्बन्धग्रहावश्यकत्वे तदसिद्धेरिति दिक्। स्यादेतत्—कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव क्रियानयाभिमतं कारणं युक्तम्, नान्यत्, अत एव क्रियासिद्धयैव कुर्वद्रूपत्वोपपत्तौ क्रियमाणं कृतमेवेति वदन्ति। न चैवं कृतकरणासमाप्तिः, सिद्धस्यापि साधने करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्, कार्यमुत्पाद्य क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः। न च यादृशव्यापारवतां दण्डादीनां पूर्वं सत्त्वम्, तादृशानामेव तेषां क्वचिद्

ति। तदसिद्धेः सम्बन्धलाघवासिद्धेः। 'स्यादेतत् कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव क्रियानयाभिमतं युक्तम्' इत्यारभ्य 'गम्भीरनयमतं कियदिह विविच्यते' इत्यन्तं क्रियानयोपपादिका प्रश्नस्वरूपेणोल्लिखितैका फक्किका। समर्थस्य विलम्बायोगात् कुशूलस्थबीजं यद्यङ्कुरसमर्थं तदा तदानीमप्यङ्कुरं कुर्यादेव, अथासमर्थं तदा तेन कदाचिदप्यङ्कुरं न स्यादेव, अङ्कुरकार्याऽसमर्थशिलाशकलतः कदाचिदप्यङ्कुराजननात्। सहकारिसमवधाने सति सामर्थ्यं तदसमवधानेऽसामर्थ्यमित्यपि न युक्तं स्वयमसामर्थ्ये सहकारिभिरपि सामर्थ्यालम्भवात् स्वयं सामर्थ्य चालं सहकारिभिः। किञ्च-सहकारी तत्र किञ्चिदुपकारं विदधाति नवा ?, द्वितीयेऽनुपकारिणस्तस्यापेक्षाऽयोगात्, आद्ये उपकारेऽपि कर्तव्ये सहकार्यन्तरापेक्षाऽऽवश्यकीत्यनवस्थेत्यादियुक्तिभिः कुर्वद्रूपत्वलक्षणवैजात्येनैव कारणत्वम्, कुर्वद्रूपत्वं च चरमकारणस्यैवेति कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव कारणं युक्तमित्यर्थः। नान्यत् चरमकारणादन्यच्च न कुर्वद्रूपमिति न तत्कारणम्। अत एव कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणस्यैव कारणत्वादेव। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। एवं क्रियमाणं कृतमेवेत्युपगमे। कृतकरणासमाप्तौ हेतुमाह–सिद्धस्यापि साधन इति–निष्पन्नस्यापि निष्पादन इत्यर्थः। प्रतिक्षेपे हेतुमाह–कार्यमुत्पाद्येति। तत्समाप्तेः कृतकरणसमाप्तेः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। यादृशव्यापारवतां चक्रभ्रमणा-

घटोत्पत्त्यनन्तरमपि सत्त्वं भवेत्, तदा तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्थूलतत्सत्त्वेऽपि सूक्ष्मक्रियाविगमात्। न च तत्क्रियाया घटोत्पत्तेः प्राक् सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, असत्त्वे च कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेन कारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपकारणतायाः कार्यसहवृत्तितानियमात्। अत एव कुर्वद्रूपत्वमप्रामाणिकम्, बीजत्वादिना साङ्कर्याज्जातिरूपतदसिद्धेरिति निरस्तम्। अथैवं चक्रभ्रमणा-

द्यनुकूलक्रियायताम्। पूर्वं घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वम्। तत्सत्तामेव तादृशव्यापारवतामेव। तेषां दण्डादीनाम्। तदा घटोत्पत्त्यनन्तरकाले। तदुत्पत्तिप्रसङ्गः घटोत्पत्तिप्रसङ्ग-। निषेधे हेतुमाह-स्थूलतत्सत्त्वेऽपीति-स्थूलतादृशव्यापारसत्त्वेऽपीत्यर्थः। सूक्ष्मक्रियाविगमात् कुर्वद्रूपात्मकक्रियाऽभावात्। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन योगः। तत्क्रियाया घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपदण्डादिक्रियायाः। तदापि घटोत्पत्तिप्राक्कालेऽपि। तदुत्पत्तिप्रसङ्ग-। घटोत्पत्तिप्रसङ्गः। असत्त्वे च घटोत्पत्तेः प्राक्काले घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपदण्डादिक्रियाया अभावे च। यदा च कारणस्य परिणामविशेषपरतः सत्त्वं तदा कार्यमित्येव कार्यकारणयोः समसमयत्वेन व्याप्तिरिति कार्योत्पत्तिकाल एवोक्तपरिणामविशेषलक्षणकारणमिति हेतुमुपदर्शयति-कार्येति तादृशपरिणामविशेषस्य कुर्वद्रूपत्वमेवेति कुर्वद्रूपत्वमपि प्रामाणिकमेवेत्याशयः। अत एव उक्तव्याप्यतावच्छेदकतया कुर्वद्रूपत्वस्य सिद्धत्वादेव, अस्य 'निरस्तम्' इत्यनेनान्वयः। बीजत्वादिनेति-आदिपदाद् दण्डत्वादेरुपग्रहः, बीजत्वाभाववति घटकुर्वद्रूपात्मकदण्डादौ कुर्वद्रूपत्वस्य सत्त्वम्, कुर्वद्रूपत्वाभाववति कुसूलस्थबीजे बीजत्वस्य सत्त्वम्, उभयोश्च कुर्वद्रूपात्मकबीजे सत्त्वमिति साङ्कर्यम्, बीजत्वव्याप्यतया कुर्वद्रूपत्वाभ्युपगमोऽपि न सम्भवति तथापि शाल्यादिना साङ्कर्यसम्भवात्। जातिरूपतदसिद्धेः जातिरूपस्य

द्युपलक्षिततद्दीर्घक्रियाकाले कुतो न दृश्यते घटः? यदि क्रियमाणः कृत एवेति चेत्, न- क्रियाया दीर्घकालत्वा-सिद्धेश्चरमसमये तदभ्युपगमात्, घटगताभिलाषोत्कर्ष-वशादेव मृन्मर्दनाद्यान्तरालिककार्यकरणवेलायां घटं करोमीति व्यवहारात्; तदुक्तम्-[वि० भाष्ये]-

"पइसमयकज्जकोडी-णिरवेक्खो घडगयाहिलासो सि।
पइसमयकज्जकालं थूलमई! घडंमि लाएसि"॥२३१८॥इति।

क्रियादीर्घत्वस्यासिद्धेः, जातिरूपस्य तस्याभावेऽपि परिणामविशेष-रूपस्य तस्य सम्भव एवेति निरासहेतुः। ननु मृदानयन तन्मर्दन-तच्चक्रोपरिस्थापन-चक्रभ्रमणादिक्रियाकलापः सर्वोऽपि घटोत्पादना-नुकूलत्वाद् घटस्य क्रियमाणकालस्य एवेति चरमक्रियासमय इव, तत्पूर्वक्रियाकालेऽपि घटस्य क्रियमाणत्वे कृतत्वभावान्निष्पन्नस्य सतस्तस्य प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कते-अथेति। एवम् एतन्मते क्रिय-माणस्य कृतत्वाभ्युपगमे। घटकुर्वद्रूपात्मिका क्रिया यदनन्तरं घटो भवत्येव तदानीमेव, न तु दीर्घकालिकी सेति चरमसमय एव क्रियमाणत्वं तदानीमेव च कृतत्वमिति न पूर्वसमये घटोपलब्धिरिति समाधत्ते-नेति। तदभ्युपगमात् घटकुर्वद्रूपात्मकक्रियाऽभ्युपगमात्। ननु यदि चरमसमय एव घटस्य क्रियमाणत्वं तदा मृन्मर्दनादि-वेलायां घटं करोमीति व्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह-घटगतेति-घटस्य निष्पत्तिर्यद्यपि चरमसमय एव, तथा घटभवनगोचरोत्कटे-च्छावशादेव मृन्मर्दनादिवेलायामपि घटं करोमीति व्यवहार इत्यर्थः। उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमुपदर्शयति-तदुक्तमिति। पइसमय० इति-"प्रति-समयकार्यकोटीनिरपेक्षो घटगताभिलाषोऽसि। प्रतिसमयकार्यकालं स्थूलमते! घटे लगयसि" इति संस्कृतम्। क्रियमाणस्य कृतत्व-मेव यदि तर्हि 'कृतं निष्पन्नमेवेति तत्र क्रियावैफल्यमिति न शङ्कनीयम्, क्रियात एव तन्निष्पत्तिर्भवति, क्रियामन्तरेण कृतत्व-स्यैवाघटमानत्वेन निष्ठार्थे क्रियायाः साफल्यादित्याह-कृतस्यैवेति।

कृतस्यैव करणे क्रियावैफल्यमित्यपि न रमणीयम्, क्रिययैव निष्ठां जनयित्वा कार्यस्य कृतत्वोपपादनात्। कृतमेव क्रिया जनयति, नाकृतम्, असत्त्वात्, क्रियाजनितत्वाच्च कृतमित्यन्योऽन्याश्रय इति चेत्, न- घटत्वादिनैव घटादिक्रियाजन्यत्वात्, तत्र कृतत्वाप्रवेशादार्थादेव समाजात् कृतत्वोपपत्तेः। यदि च क्रियमाणं न कृतम्, तदा क्रियासमये कार्याभावात् तत्पूर्वं तत्पश्चाच्च कारणाभावात् तत्कार्यं न भवेदेव। सामग्र्यास्तदुत्तरसमय एव कार्यव्याप्यत्वोपगमान्नैष दोष इति चेत्, न- सामग्रीसमयस्यैव कार्यव्याप्यत्वोपगमौचित्यात्, व्याप्तावुत्तरत्वाप्रवेशेन

कृतस्य क्रियातो भावेऽन्योऽन्याश्रयमाशङ्कते-कृतमेवेति। असत्त्वात् अकृतस्यासत्त्वादभावात्, तथा च कृतत्वे सति क्रियाजन्यत्वम्, क्रियाजन्यत्वाच्च कृतत्वमित्यन्योऽन्याश्रय इत्यर्थः। कृतत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेन कारणत्वमित्येव नेष्यते, येनाऽन्योऽन्याश्रयः स्यात्, किन्तु घटत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेन कारणत्वम्, क्रियात उत्पन्नत्वादत्र कृतत्वमर्थात् सिद्धमिति समाधत्ते नेति। तत्र क्रियाजन्यतायाम्। क्रियमाणस्य कृतत्वानभ्युपगमे दण्डमाह यदि चेति। तत्पूर्वं क्रियासमयात् पूर्वम्। तत्पश्चाच्च क्रियासमयात् पश्चाच्च। यदा सामग्री तदनन्तरं कार्यं भवत्येव व्याप्तिरिति क्रियासमयात् पश्चात् कारणाभावेऽपि क्रियासमये कारणसत्त्वात् कार्यं स्यादेवेति शङ्कते-सामग्र्या इति। तदुत्तरसमय एव सामग्र्युत्तरसमय एव। नैष दोषः न कार्याभवनलक्षणो दोषः। यदा सामग्री तदा कार्यमिति समसमयत्वेनैव तयोर्व्याप्तिर्ग्रहणात्, न तु यदा सामग्र्युत्तरत्वं तदा कार्यमिति व्याप्तिर्गौरवादिति समाधत्ते-नेति। यदा कारणाभावस्तदा कार्याभाव इत्येव व्याप्तिर्न तु यदा कारणोत्तरत्वाभावस्तदा कार्याभावो गौरवादिति कारणोत्तरकाले कारणाभावात् कार्याभावस्यैव प्राप्तेरि

लाघवात्, कारणाभावस्यैव कार्याभावव्याप्यत्वेन कारणोत्तरकालेऽपि कार्यासिद्धेश्च । अथ क्रियमाणमित्यत्र वर्तमानत्वमानशोऽर्थः, कृतमित्यत्र चातीतत्वं निष्ठार्थः; तत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालवृत्तित्वम्, अतीतत्वं च विद्यमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम्, विद्यमानत्वं च तत्तत्प्रयोगाधारत्वम्, प्रयोगत्वं च तत्तदर्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वं लिप्युच्चारणादिसाधारणं तदादेर्बुद्धिस्थत्ववल्लडादेः शक्यतावच्छेदकतत्तत्कालानुगमकम्, तच्च वर्तमानत्वमतीतत्वं वा धात्वर्थेऽन्वेति; धातूत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्, अत एव नातीतघटज्ञानाश्रये घटं

त्याह- कारणाभावस्यैवेति । क्रियमाणत्व कृतत्वयोर्विरोधान्नैकत्र सम्भव इति क्रियमाणं कृतमित्यन्वयानुपपत्तिरित्याशङ्कते- अथेति । तयोर्विरोधोपपत्तये तत्स्वरूपविशेषाऽवबोधनाय चाऽऽनशाद्यर्थमुपदर्शयति- क्रियमाणमित्यत्रेति । निष्ठार्थः क्तप्रत्ययार्थः । तत्र वर्तमानत्वातीतत्वयोर्मध्ये । तदादेरिति- बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति तच्छक्यतावच्छेदकस्य घटत्व पटत्वादेरनुगमकं यथा बुद्धिस्थत्वं तथा तत्तत्प्रयोगाधारकालवृत्त्यादौ शक्तस्य लडादेः शक्यतावच्छेदकतत्तत्कालानुगमकं वर्तमानत्वादिकमित्यर्थः । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्येति- विशेष्यतासम्बन्धेन धातूत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिर्धात्वर्थ एवेति तत्रैव धातूत्तरप्रत्ययार्थस्यान्वय इत्याशयः । अत एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वातीतत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वयादेव । घटं जानातीत्यत्र लट्प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्य ज्ञाधात्वर्थे ज्ञानेऽन्वयेनातीतज्ञाने तद्बाधेन नातीतघटज्ञानमादाय घटं जानातीति

जानातीति प्रयोगप्रसङ्गः, न चैवमारम्भसमये पचतीति प्रयोगो न स्यात् तदा पाकाभावादिति वाच्यम्, स्थूलकालमादाय तत्समाधानात्, तस्मात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न-एवं सत्यारम्भकाल इव तत्पूर्वकालेऽप्येकस्थूलकालसम्भवेनपचतीतिप्रयोगप्रसङ्गाद् व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्य वस्त्वसाधकत्वात्, अन्यथा 'पुरुषो व्याघ्रः' इति प्रयोगात् पुरुषस्यापि व्याघ्रत्वप्रसङ्गः। किञ्च,एवं 'नष्टो घटः', 'नश्यन् घटः' इत्यादिप्रयोगव्यवस्थायां तव का गतिः?, नाशस्योक्तातीतत्वायोगात्, नष्टेऽपि घटे

प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वयाभ्युपगमे। आरम्भसमये पाकारम्भकाले। तदा पाकारम्भकाले। पाकारम्भक्षणमारभ्य यावता कालेन पाको निष्पद्यते तावान् सर्वोऽपि कालः पाकाधिकरणतया विवक्ष्यते, स च सूक्ष्मरूपेणानेकोऽपि, स्थूलरूपेणैक एव, तादृशवर्तमानकालश्च पाकारम्भसमयादारभ्य पाकपरिसमाप्तिं यावदेक एवेति तद्वृत्तित्वात् पाकारम्भसमयेऽपि पचतीति प्रयोगः स्यादेवेति समाधत्ते-स्थूलकालमादायेति। तत्समाधानात् पाकारम्भसमये पचतीति प्रयोगसम्भवात्। शङ्कितां स्वाभिमतमुपसंहरति-तस्मादिति। समाधत्ते-नेति। एवं सति स्थूलकालमुपादाय पाकारम्भकाले पचतीति प्रयोगस्योपपादने। तत्पूर्वकालेऽपि आरम्भकालात् पूर्वकालेऽपि। ननु पाकारम्भपूर्वकाले पचतीति न व्यवह्रियत इति न तत्कालव्यापिस्थूलकालमुपादीयते, पाकारम्भकाले तु भवति तथाव्यवहार इति तत्कालव्यापिस्थूलकालमुपादाय तथाव्यवहारसम्भव इत्यत आह-व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्येति। अन्यथा व्यवहारानुकूलप्रयोगतोऽपि वस्तुसिद्ध्यभ्युपगमे। उक्तातीतत्वायोगात्-यद्यपि नाशस्य पूर्वमेव

विद्यमाननाशप्रतियोगित्वाद् वा । अथ तत्रातीतत्वं वर्तमानत्वं च कृत्प्रत्ययार्थोत्पत्तावेवान्वेतीति न दोष इति चेत्, न-उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् । धातुत्व-प्रत्ययत्वादेर्नानात्वात् तन्नियमस्य विशिष्य विश्रान्तिरिति चेत्, न-अन्ततो

जातस्येदानीमपि वर्तमानस्य विद्यमानो यो भूतकालस्य नाशस्तत्प्रतियोगी भूतकालस्तद्वृत्तित्वमस्तीत्युक्तातीतत्वयोग एव, तथाऽपीदृशातीतत्वं विद्यमानघटेऽपि समस्ति, यतो विद्यमानो ध्वंसः पूर्वकालस्य ध्वंसस्तत्प्रतियोगी पूर्वकालस्तद्वृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वात्, अतस्तादृशकालमात्रवृत्तित्वं विवक्षणीयम्, तच्च यथा न वर्तमानघटे तथा नोक्तध्वंसेऽपीत्याशयः। यदि च मात्रार्थमनिवेश्यैव तत्रातीतत्वमुपपाद्यते तदा पूर्वजातोऽपि ध्वंसो विद्यमानकालवृत्तित्वाद् वर्तमान इति तत्प्रतियोगित्वाद् विनष्टस्यापि घटस्य विनश्यमानत्वं स्यादित्याह-नष्टेऽपि घट इति। यस्य घटस्य नाशः पूर्वमेव जातः स एव विनष्ट इत्युच्यते तन्नाशस्योत्पादो न वर्तमानवृत्तीति विद्यमानकालोत्पत्तिकनाशप्रतियोगित्वाभावान्न नष्टघटे नश्यन् घट इति प्रयोगापत्तिः, अतीतकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वाभावान्न नश्यद्घटे न नष्टो घट इति प्रयोगापत्तिश्चेति शङ्कते-अथेति। समाधत्ते-नेति। उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् प्रत्ययार्थोत्पत्तौ प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्यातीतत्वस्य चान्वयाभ्युपगमे, विशेष्यतासम्बन्धेन धातूत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावमूलकस्य प्रत्ययार्थवर्तमानत्वातीतत्वयोर्धात्वर्थ एवान्वय इति नियमस्य भङ्गापत्तेः। न च तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोध एव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या तत्तद्धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति विशिष्यैव कार्य-कारणभावः, धातुत्व-प्रत्ययत्वयोरनुगतत्वाभावेन सामान्यकार्य-कारणभावाभावात्, तथा चोक्तकार्यकारणभावमूलकनियमोऽपि विशिष्य विश्रान्त एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्कते-धातुत्व-प्रत्ययत्वादेरिति। तन्नियमस्य धात्वर्थ एव प्रत्ययार्थकालान्वय इति नियमस्य।

धातुपदवत्त्वादिनाऽपि तदनुगमात्। अथान्यत्राप्येकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृत्यादिस्वार्थ एव स्वार्थकालान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, न च पचत्यपि भाविकृतिप्रागभावमाद्यकृतिध्वंसं चादाय पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग

सङ्केतविशेषसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वं धातुत्वम्, सङ्केतविशेषसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वं प्रत्ययत्वम्, इत्येवं तयोरप्यनुगतयोः सम्भवात् सामान्यकार्यकारणभावसम्भवेन तन्मूलकसामान्यनियमस्यापि सम्भवेन तद्भङ्गदोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वादिति समाधत्ते-नेति। अखण्डोपाध्यादिरूपस्यापि धातुर्धातुरिति प्रतीतिनियामकस्य धातुत्वस्य तथैव प्रत्ययत्वस्यापि तथाभूतस्य भवत्येव सम्भवस्तथाऽप्यनभ्युपगमे आह-अन्तत इति। तदनुगमाद् धात्वादेरनुगमात्। ननु सर्वत्र प्रत्ययार्थवृत्त्यादावेव प्रत्ययार्थवर्तमानत्वादेरन्वय उपेयते, न चोक्तकार्यकारणभावः स्वीक्रियते, नवोक्तनियमोऽपीति, हर्यादेकपदोपात्तयोः सूर्याश्वयोरन्वयबोधाभावेऽप्येकपदोपात्तयोरन्वयबोधस्य दर्शनादेकपदोपात्तयोर्नान्वय इति नियमाभावाद् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणैकपदोपात्तयोरप्यन्वयोपगमे क्षत्यभावादित्याशङ्कते-अथेति। अन्यत्रापि अन्यधातुस्थलेऽपि। कृत्यादिस्वार्थ एव कृत्यादिलक्षणप्रत्ययार्थ एव, एवकारेण धात्वर्थे प्रत्ययार्थकालादेरन्वयव्यवच्छेदः। स्वार्थकालान्वय प्रत्ययार्थकालान्वयः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। पचत्यपि पाकानुकूलवर्तमानकृतिमत्यपि पुरुषे। भावीति-भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्ष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गः, आद्यकृतिध्वंसमादायाऽपाक्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग इत्येवमन्वय। पक्ष्यतीत्यत्राद्यकृतिप्रागभावकालवृत्तित्वमपाक्षीदित्यत्र चरमकृतिध्वंसकालवृत्तित्व प्रत्ययार्थः, तथा च पाकानुकूलवर्तमानकृतिसद्भावकाले आद्यकृतिप्रागभावासत्त्वाच्चरमकृतिध्वंसासत्त्वाच्च नोक्तप्रसङ्ग इति प्रतिक्षेपहेतुमुपन्यस्यति-

इति वाच्यम्, आद्यकृतिप्रागभावचरमकृतिध्वंसयोर्भविष्यदतीतप्रत्ययार्थत्वादिति चेन्, न–जानातीत्यादौ धात्वर्थे कालान्वयदर्शनात्। अस्तु वा, तथापि कृत्प्रत्ययार्थोत्पत्तेः प्रातिपदिकार्थे घटे कथमन्वयोऽयोग्यत्वात्। परम्परासम्बन्धेन तत्र तदन्वयोपपत्तिरिति चेत्, न–विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानापत्तेः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। उत्पत्तेर्धात्वर्थं तस्य च प्रातिपदिकार्थेऽन्वयान्न दोष इति चेत्,

धावतीति। जानातीत्यादौ ज्ञान एव वर्तमानकालवृत्तित्वस्यान्वयोपगमेन प्रत्ययार्थ एव प्रत्ययार्थवर्तमानकालादेरन्वय इति नियमासम्भवादिति समाधत्ते–नेति। धात्वर्थे कालान्वयदर्शनाद् धात्वर्थे ज्ञाने प्रत्ययार्थवर्तमानकालस्यान्वयदर्शनात्। भवतु ज्ञाधातुव्यतिरिक्तस्थले सर्वत्र प्रत्ययार्थ एव प्रत्ययार्थकालादेरन्वय इत्येवमुपगमेऽपि कृत्प्रत्ययार्थनाशोत्पत्तेर्नाश एव सम्भवेन घटे तदन्वयासम्भवान्नष्टो घटो नश्यन् घट इति प्रयोगानुपपत्तिः स्यादित्याह–अस्तु वेति–प्रत्ययार्थे प्रत्ययार्थकालादेरन्वयोऽस्तु वेत्यर्थः। तथापि उक्तान्वयसम्भवेऽपि नाशोत्पत्तेरपि स्वाश्रयनाशप्रतियोगित्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन घटेऽन्वयो भविष्यतीति शङ्कते–परम्परासम्बन्धेनेति। तत्र घटे। तदन्वयोपपत्तिः नाशोत्पत्त्यन्वयोपपत्तिः। नाशोत्पत्तेः स्वाश्रयनाशप्रतियोगित्वसम्बन्धो वृत्त्यनियामक एवेति तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशोत्पत्त्यभावस्याप्रसिद्ध्या बोधयितुमशक्यत्वेन विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानुपपत्तिरिति समाधत्ते–नेति। नष्टो घट इत्यत्रानीतत्वस्य प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययार्थोत्पत्तावन्वयः, तस्याश्च विशेषणविधया धात्वर्थे नाशेऽन्वयः, तस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटेऽन्वय इत्यतीतोत्पत्तिमन्नाशप्रतियोगी घट इति बोधसम्भव इत्याशङ्कते–उत्पत्तेरिति। तस्य च धात्वर्थस्य

न-नामार्थयोः साक्षाद्भेदसम्बन्धेनान्वयायोगात्, अन्यथा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि कर्मत्वसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयप्रसङ्गात्। अथ भेदेन निपातान्यनामार्थ-प्रकारकबोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधासम्भवेऽपि धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यक-

---

पुनः। प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, तस्य च वृत्तिनियामकत्वमपीति भवति विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरित्यभिमानः। यथा च नामार्थयोः साक्षाद् भेदसम्बन्धेन नान्वयस्तथा नामार्थ धात्वर्थयोरपीति धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वाख्यभेदसम्बन्धेन नामार्थे घटे नान्वयसम्भव इति समाधत्ते-नेति। 'नामर्थयो' इति स्थाने 'नामार्थ धात्वर्थयोः' इति पाठो युक्तः। अन्यथा नामार्थ धात्वर्थयोरपि साक्षाद् भेदसम्बन्धेनान्वयाभ्युपगमे। कर्मत्वसंसर्गेणेति-विभक्त्यर्थस्य कर्मत्वस्य संसर्गतयाभानमाश्रित्य। प्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलपदरूपप्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलस्य। धात्वर्थे पच्धात्वर्थे पाके। नष्टो घट इत्यत्र धात्वर्थस्य नाशस्य प्रकारविधयैव नामार्थे घटेऽन्वय उररीक्रियते, तदुपपत्तये प्रकारान्तरमाशङ्कते-अथेति। समानेति-विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताकबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थिति कारणमिति कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्न-तण्डुलनिष्ठप्रकारताकबोधस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पाके उत्पत्तिस्तदा स्याद् यदि तत्र निपातप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन भवेत्, तदभावाच्च नामार्थतण्डुलप्रकारकधात्वर्थपाकविशेष्यकबोधस्यासम्भवेऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नष्टधात्वर्थनाशप्रकारकघटविशेष्यकबोधस्योक्तकार्यकारणभावानाक्रान्ततयोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यर्थः। प्रति-

बोधः प्रकृतेऽनपाय एवेति चेत्, न–चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिसंसर्गेण पाकादेश्चैत्रादावन्वयाबोधाय धात्वर्थप्रकारकबोधेऽपि निपात-प्रत्यान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वास्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात्। स्यादेतत्, अत्र नश्‌धातोर्नाशवति लक्षणयाऽभेदेनैवास्तु प्रातिपदिकार्थेन सममन्वयः। न च धात्वर्थस्याख्यातार्थ एवान्वयनियमात् कथमेवमिति वाच्यम्, शक्त्यैव धात्वर्थप्रकारकबोधे आख्यातादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्, अत एव जानातीत्यादौ ज्ञाधातोर्ज्ञानवति लक्षणया प्रातिपदिकार्थेनान्वयसम्भवे

क्षिपति-नेति-चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वसम्बन्धेन पाकप्रकारकचैत्रविशेष्यकान्वयबोधापत्तिवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थनिष्ठप्रकारताकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन निपातप्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभावान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेन प्रतियोगितासम्बन्धेनातीतनाशप्रकारकघटविशेष्यकबोधस्य नष्टो घट इति वाक्यतोऽसम्भवादित्यर्थः। शङ्कते-स्यादेतदिति-स्तोकं पचतीत्यत्राभेदसम्बन्धेन नामार्थ धात्वर्थयोरन्वयबोधस्य स्वीकृतत्वेन प्रकृतेऽपि नश्‌धातोः प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशवति लक्षणातो नाशविशिष्टरूपार्थस्याभेदसम्बन्धेन घटरूपार्थेऽन्वयबोधस्य सम्भव इत्यर्थः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। कथमेव कथं धात्वर्थस्य नाशवतोऽभेदसम्बन्धेन घटरूपनामार्थेऽन्वयः। शक्त्या धातुजन्योपस्थितिविषयप्रकारकशाब्दबोधे समानविशेष्यतयाऽऽख्यातादिपदजन्योपस्थितेः कारणत्वमित्येव कार्यकारणभावः, लक्षणया धातुजन्योपस्थितिविषयप्रकारकशाब्दबोधस्य निरुक्तकार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वादुक्तकारणाभावेऽपि तत्सम्भवादिति निषेधे हेतुमुपदर्शयति-शक्त्यैवेति। अत एवेति-लाक्षणिकधात्वर्थप्रकारक-

आख्यातार्थोऽयोग्यत्वान्न भासत इति चिन्तामणिकृतोक्तं युक्तम्, अन्यथा निरूपितत्वसंसर्गेण ज्ञानप्रकारकाश्रयत्वविशेष्यकावान्तरशाब्दबोधतद्धेतुत्वादिकल्पने गौरवात्। न च सामान्यतो हेतुत्वं क्लृप्तमेवेति क्व गौरवमिति वाच्यम्, तथापि तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानादिहेतुताकल्पने गौरवादिति, मैवम्-तथा सति जानातीत्यत्राख्यातार्थसङ्ख्यानन्वयप्रसङ्गात्, भावनान्वयिन्येवाख्यातार्थसंख्यान्वयात्।

नामार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्याभ्युपगमादेवेत्यर्थ। अन्यथा जानातीत्यादौ धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्यानभ्युपगमे। निरूपितत्वेति-तत्राख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणामभ्युपगम्य तत्र धात्वर्थस्य ज्ञानस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन नामार्थे चैत्रादावन्वय इति निरूपितसम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकाश्रयत्वविशेष्यकशाब्दबोधे जानातीत्यानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वेन गौरवादित्यर्थं। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वय। अन्यत्र धात्वर्थप्रकारकप्रत्ययार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्योत्पत्त्या धातुप्रत्ययपसमभिव्याहारस्य सामान्यत कारणत्व क्लृप्तमेवेति न गौरवमित्यर्थ। निषेधे हेतुमाह-तथाऽपीति सामान्यतो हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपीत्यर्थ। उक्ताशङ्काया समाधानमाह-मैवमिति। तथा सत धात्वर्थस्यैव ज्ञानवतोऽभेदेन प्रातिपदिकार्थेऽन्वयाऽभ्युपगमे। आख्यातार्थेति-एकवचनलट्प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य चैत्रादिप्रातिपदिकार्थेऽनन्वयप्रसङ्गात्। कुतोऽनन्वयप्रसङ्ग इत्यपेक्षायामाह-भावनेति-आख्यातार्थस्य कृत्यादेर्यत्रान्वय स्तत्रैवाख्यातार्थसङ्ख्याया अन्वयात् प्रकृते तु सङ्ख्यातिरिक्तस्याख्यातार्थकृत्यादेरनभ्युपगमेन तदन्वयाभावत सङ्ख्या कुत्रान्वयादित्यर्थ। प्रथमान्तपदोपस्थाप्य व यत्र तत्राख्यातार्थसङ्ख्यान्वय इत्येव स्वीक्रियत इति भावना वयामानेऽप्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वय

अथाख्यातार्थसङ्ख्यान्वये भावनाविशेष्यत्वं न तन्त्रम्, किन्तु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवेति न दोष इति चेत्, न— धात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यातादिजन्योपस्थितेः हेतुत्वाच्छक्त्येतिप्रवेशे गौरवात्, प्रजयतीत्यादावनन्वयप्रसङ्गाच्च । पाकोऽयमित्यादौ तु 'स्तोकं पचति', 'स्तोकः पाक' इति प्रयोगयोर्विशेषाय घञादीनां धात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिस्वीकारान्न दोष इति दिक् ।

स्यादित्याशङ्कते—अथेति । न तन्त्र न प्रयोजकम् । लाक्षणिकधात्वर्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽभेदसम्बन्धेनान्वयाभ्युपगमे शक्त्या धातूपस्थाप्यार्थप्रकारकशाब्दबोधे समानविशेष्यतयाऽऽख्यातादिजन्योपस्थितेः कारणत्वं वाच्यमिति कार्यतावच्छेदककोटौ शक्त्येत्यधिकस्य निवेशाद् गौरवं स्यादतः शक्त्येत्यनिवेशयैवोक्तकार्यकारणभावो वाच्य इति न लाक्षणिकस्यापि धात्वर्थस्य नामार्थेऽन्वयसम्भव इति समाधत्ते—नेति । प्रजयतीत्यादौ धातुशक्यार्थ एव प्रशब्दार्थस्य प्रकृष्टस्यान्वयो लाक्षणिकार्थे तद्वति तदन्वयाभावादेकदेशान्वयाभावाच्चेत्याह—प्रजयतीति । ननु धात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यातादिजन्योपस्थितेः कारणत्वाभ्युपगमे पाकोऽयमित्यादावयिदमर्थे पच्धात्वर्थस्य पाकस्यान्वयोऽपि न भवेदित्याह—पाकोऽयमित्यादाविति—स्तोकपदार्थस्य स्तोकं पचतीत्यादौ धात्वर्थविशेषणत्वात् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वातिदेशात स्तोकपदस्य द्वितीयान्तत्वम्, स्तोकः पाक इत्यादौ च न धात्वर्थविशेषणत्वं स्तोकस्य, किन्तु पच्धातूत्तरघञ एव पाकत्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेण घञर्थ एव स्तोकस्यान्वय इति न द्वितीयान्तता, किन्तु घञन्तस्य विशेष्यवाचकपदस्य प्रथमान्तत्वात् तस्यापि प्रथमान्तत्वमेव, एवं पाकोऽयमित्यादावपि न धात्वर्थस्येदमर्थेऽन्वयः, किन्तु घञर्थस्यैव पाकत्वावच्छिन्नस्य तत्रान्वय इति धात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एव प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः,

अथ ज्ञातो घट इत्यत्र विषयस्येव नष्टो घट इत्यत्र प्रतियोगिनोऽपि प्रत्ययविशेषार्थत्वान्नान्वयानुपपत्तिरिति चेत्? तथापि नाशोत्पत्तिकालेऽपि निष्ठार्थाविरोधात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयोपपत्तेः, पक्व इत्यादाविव सर्वत्र कालवृत्तिताविशेषरूपसिद्धत्वस्य निष्ठार्थत्वात्, तस्य चावसमयावच्छेदेन साध्यत्वेन समम विरोधात्, सिद्धत्व-विशिष्टसाध्यताया वर्तमानार्थत्वात्, "प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः" इति हि वैयाकरणाः, चिरनष्टे इदानीं नष्ट इति, चिरोत्पन्ने चेदानीमुत्पन्न इति च प्रतीतिः सम-भिव्याहारविशेषादेतत्कालावच्छिन्नसाध्यत्वविशिष्टसिद्ध-

एवं च जानातीत्यादौ धात्वर्थस्य लाक्षणिकस्यापि न नामार्थेऽन्वय-सम्भव इति प्रत्ययार्थमाश्रयत्वमन्तर्भाव्यैव तत्रान्वय इति नष्टो घट इत्यादौ नश्यतोर्नाशवति लक्षणामभ्युपेत्य तस्याभेदेन घटेऽन्वय इति न सम्भवतीत्यर्थः। शङ्कते-अथेति-यथा ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानविषयाभिन्नो घट इत्यन्वयबोधस्तथा नष्टो घट इत्यत्र नाशप्रति-योग्यभिन्नो घट इत्यन्वयबोधः सम्भवतीत्यर्थः। एवं सति निष्ठार्थः प्रतियोगित्वं नाशोत्पत्तिकालेऽपि नाशप्रतियोगिनि घटे घटत इति तदानीमपि नष्टो घट इति स्यादेव, तद्दृष्टान्तबलादेव च क्रियमाणं कृतमित्यपि युज्यते एव कालवृत्तिताविशेषरूपस्य सिद्धत्वस्य क्रिय-माणेऽपि भावात्। पक्व इत्यादौ यथा कालवृत्तिताविशेषरूपमेव सिद्धत्वं निष्ठार्थस्तथा सर्वत्राऽपीत्याह-पक्व इत्यादाविवेति। तस्य च निरुक्तसिद्धत्वस्य च। सिद्धत्वविशिष्टसाध्यत्वस्य वर्तमानत्वरूपत्वे वैयाकरणानां सम्म-तिमाह-प्रारब्ध इति। समभिव्याहारविशेषात् इदानींपद नष्टपदयोरिदानीं-पदोत्पन्नपदयोश्च पूर्वापरीभावलक्षणाऽऽकाङ्क्षाविशेषात्। क्रियमा-णस्य किञ्चिदंशेन सिद्धत्वं किञ्चिदंशेन साध्यत्वमिति सिद्धांशोपादा-नेन कृतमिति साध्यांशोपादानेन क्रियमाणमिति भवति क्रियमाणं

त्वोपस्थित्यैव न भवति। इत्थमेव क्रियमाणं कृतमेव, कृतं च क्रियमाणत्वेन भजनीयमिति सिद्धान्तः सङ्गच्छते, सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतायाः सिद्धत्वनियतत्वात्, शुद्ध-सिद्धतायाश्च विशिष्टसाध्यताऽनियतत्वात्। अस्तु वा विपरिणाम स्वरूपनिष्पत्त्यादिरूपाऽननुगतैव निष्ठा, समभिव्याहारविशेषादेव बोधविशेषोपपत्तेः, परमुक्तयुक्तेः क्रियाकालो निष्ठाकालं न विरुणद्धीति गम्भीरनयमतं कियदिह विविच्यते? इति, सत्यम्-निश्चयत इत्थमेव

कृतमिति, यच्च पूर्वमेव कृत तत्र सिद्धत्वमेव न तु साध्यत्वमिति तथाविधकृतस्य न क्रियमाणत्वम्, यच्चेदानीमेव किञ्चिदंशेन निष्पन्न किञ्चिदंशेन साध्यते तत् कृत क्रियमाणमपीति स्याद्वाद एव तत्र प्रगल्भत इत्याशयेनाह इत्थमवेति। विशिष्टसद्भावे विशेषणसद्भावोऽवश्यभावीति सिद्धत्वविशिष्टसाध्यता यत्र तत्रावश्यमेव सिद्धत्वम्,

" किञ्चित् सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

इति वचनाद् वर्तमानक्रियाकाले सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतावति सिद्धत्वस्यावश्यभावात् क्रियमाण कृतमित्याशयेनाह-सिद्धत्वविशिष्टेति। सामान्यत सिद्धत्व च यत् सर्वथा निष्पन्न यच्च किञ्चिदंशेन निष्पन्नं किञ्चिदंशेन च साध्यते तदुभयत्र समस्तीति तत्र यत् सर्वथा निष्पन्न तत्र कृतत्वमेव न क्रियमाणत्वम्, अन्यत्र तु कृतत्वमपि क्रियमाणत्वमपीति कृतस्य क्रियमाणत्वे भजनेत्याशयेनाह-शुद्धसिद्धतायाश्चेति। क्वचिद् विपरिणाम एव निष्ठाप्रत्ययार्थं क्वचिच्च स्वरूप-निष्पत्तिरित्येवमननुगतत्वेऽपि समभिव्याहारविशेषात् कस्यचित् क्वचित् प्रतीत्युपपत्तिरेवमपि क्रियाकाल निष्ठाकालयोरविरोधात् क्रियमाणं कृतमित्युपपद्यत इत्याशङ्कितां स्वाभिप्रेतमुपसहरति-अस्तु वेत्यादिना। समाधत्ते-सत्यमिति। निश्चयत निश्चयनयत.। इत्थमेव

तत्त्वव्यवस्थायामपि व्यवहारतोऽकुर्वतोऽपि नियतपूर्ववर्तिनः कारणत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा पूर्वं कुर्वद्रूपत्वानिश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्। किञ्च, इदं कुर्वद्रूपत्वमपि सहकारिसम्पत्तावेव नान्यथेत्यवस्थितकारणादेव सहकारिचक्रानुप्रवेशात् कार्योपपत्तौ किं कुर्वदकुर्वतोर्भेदाभ्युपगमकष्टेन?। न चोपादानोपादेयभावनियतैः क्षणैरेव कुर्व-

---

क्रियमाणं कृतमेव, निश्चयस्त इत्थमेव तत्त्वव्यवस्थायामपीत्यें कं वानयम्। निश्चयनयनश्चरमकारणमेव कुर्वद्रूपत्वात् क्रियात्वाभिमतं कारणमित्यस्य युक्तत्वेऽपि व्यवहारतो नैतद् युक्तमित्याह-व्यवहारत इति। अकुर्वतः तदानीमकुर्वतः। अन्यथा कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमे। पूर्वं कार्योत्पत्तेः प्राक्। प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्तत्प्रतिनियतकार्योत्पादनार्थं तत्तत्कारणसंघटनगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्, इष्टसाधनतानिश्चयस्य प्रवर्तकत्वाद् कुर्वद्रूपत्वात्मककारणतावच्छेदकनिश्चयाभावे इष्टसाधनतानिश्चयस्यैवाभावादित्यभिसन्धिः। किञ्च, कुर्वद्रूपत्वमेव नास्ति कुतस्तद्रूपेण चरमकारणस्य कारणत्वसम्भव इत्याह-किञ्चेति। इदं कारणतावच्छेदकतया निश्चयनयसम्मतम्। सहकारिसम्पत्तावेव यावत्सहकारिसमवधाने सत्येव कारणे भवति। नान्यथा सहकारिसम्पत्त्यसत्त्वां कुर्वद्रूपत्वं न भवति, एवं च कुर्वद्रूपत्वं किमिति प्रकल्प्यं? सकलसहकारिसमवहितात् स्थिरकारणादेव कार्योत्पत्तिसम्भवे सहकार्यसमवहितं कुशूलस्थबीजमकुर्वद्रूपमन्यत्, अन्यच्च सकलसहकारिसमवहितं कुर्वद्रूपं बीजमित्येवं कुर्वद्रूपाकुर्वद्रूपभेदाभ्युपगमेनालमित्याह-इत्यवस्थितकारणादेवेति। ननु पूर्वपूर्वकारणादुपादानरूपाज्जायमानमुपादेयस्वरूपं तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपात्मकमेवोपजायत इत्येतावतैव कुर्वद्रूपत्वनियमनं भविष्यतीति न तत्र सहकारिचक्रनियम्यत्वमुपेयत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति-अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन सम्बन्धः। एतन्मते उपादेयकाले उपादानसत्ता

द्रूपत्वं नियम्यत इति वाच्यम्, क्षणत्वेन सर्वेषामविशेषादेकस्वभावस्य कुतोऽपि विशेषायोगात्। किञ्च, एवं कार्येण कारणानुमानोच्छेदः, सामान्यतः कारणताग्रहाभावात्। न च सादृश्येन तथाग्रहाददोषः? पूर्वापराननुसन्धानेन क्षणिकपक्षे सादृश्यस्यैव ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यादिकं व्युत्पादितमनेकान्तजयपताकादौ पूर्वसूरिभिः। अत एव कि-

---

मोप्यते किन्तु पूर्ववर्त्तित्वमेव कारणत्वमुपादानस्य, तद्वान्यकारणानामपि समानमेवेति इदमुपादानमिदं च सहकारीति नियम एव क्षणिकवादिमते न सम्भवतीति पूर्ववर्त्तित्वस्वभाव. सर्वेषां क्षणानामेक एव, स्वभावान्तरं चोपदर्शयितुमशक्यमेवेति नोक्तदिशा कुर्वद्रूपत्वनियमसम्भव इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-क्षणत्वेनेति। किञ्च निश्चयनये वह्नित्वेन धूमत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु धूमं प्रति धूमकुर्वद्रूपत्वेनैव कारणत्वमिति धूमात्मककार्येण वह्न्यात्मककारणानुमानं न स्यादित्याह-किञ्चेति। एवं कुर्वद्रूपत्वेन कारणत्वाभ्युपगमे। कार्येण धूमत्वेन धूमलक्षणकार्येण। कारणानुमानोच्छेदः वह्नित्वेन वह्निरूपकारणानुमानोच्छेदः। सामान्यतः वह्नित्व धूमत्वादिना। ननु धूमं प्रति धूमकुर्वद्रूपात्मकवह्नेरेव यद्यपि कारणत्वं तथापि मौवसादृश्यादकुर्वद्रूपस्यापि वह्नेः कारणत्वग्रहात् तेन तदनुमानं भविष्यतीत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति-न चेति। तथाग्रहाद् कारणताग्रहात्। अदोष इति-कार्येण कारणानुमानस्योच्छेदो नेत्यर्थः। पूर्वपूर्ववह्निना सममुत्तरोत्तरवह्नेः सादृश्यग्रह एव क्षणिकपक्षे न सम्भवति, पूर्ववह्निग्रहकाले उत्तरवह्नेरग्रहादुत्तरवह्निग्रहकाले पूर्ववह्नेरग्रहात् प्रतियोग्यनुयोगिनोरग्रहे सादृश्यग्रहासम्भवादित्याह-पूर्वापराननुसन्धानेनेति। एतद्विशेषजिज्ञासुभिरनेकान्तजयपताकादिकमवलोकनीयम्, विस्तरभयान्नेह तत्प्रपञ्चः क्रियत इत्याशयेनाह-इत्यादिकमिति। अत एव कुर्वद्रूपत्वेन कार-

यमाणमेतन्नये न कृतम्, कारणचक्रसम्परयुत्तरमेव कार्य-सिद्धेः, अन्यथा समसमयभावित्वे कार्यकारणभावव्यव-स्थाऽयोगात्, उपादानोपादेयभावस्यापिपरस्परोपमर्दनिय-तस्य क्षणभेदनियतत्वात्। न च वर्तमानत्वमतीतत्वं चैकत्र व्यवहारसिद्धम्, न चानीदृशोऽर्थे प्रमाणावतारः, न च यत्कि-ञ्चिद्व्यवहारदर्शनात् सर्वत्र तदनाश्वासो न्याय्य इत्यादिकं व्यवहारनिश्चयघोर्मिथो विवादमवलोक्य वस्तुस्थितिर-

णत्वानभ्युपगमादेव। एतन्नये व्यवहारनये। अन्यथा कारणचक्रसम्प-त्त्युत्तर कार्यमित्यस्यानभ्युपगमे। समसमयभावित्वे कार्यकारणयो समान-समयभावे। पूर्ववर्ति कारणमुत्तरकालवर्ति कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकपूर्वा परीभावे स्याद् व्यवस्था, समसमयत्वे तु द्वयो समसमयत्वाविशेषात् कारणत्वेनाभिमतमपि कार्यं कार्यत्वेनाभिमतमपि कारण किं न स्यात्? विशेषान्तराभावात् समसमयभाविनो सव्येतरगोविषाणयोरिव वा कार्यकारणभाव एव न भवेदित्याह–कार्यकारणभावव्यवस्थाऽयोगादिति। ननु यदुपादान तत् कारणं यदुपादेय तत् कार्यमित्येवं समसमयत्वेऽपि व्यवस्था भवेदित्यत आह–उपादानोपादेयभावस्यापीति–यदुपमृद्य यद् भवति तदुपादेयमुपमर्दकमुपादानं चोपमर्द्यमित्यपि क्षणभेदे सत्येव भवितुमर्हति नैकक्षणवृत्तित्वे इत्याशय। वर्तमानत्वे सति भवति क्रियमाणत्वमतीतत्वे सति भवति कृतत्वम्, तयोश्च विरोधान्नैकत्र व्यवहारत प्रसिद्धिरित्याह–न चेति। यत्र व्यवह्रियते तत्रैव प्रमाण प्रवृत्ति, अव्यवह्रियमाणे च प्रमाणमपि न प्रवर्तते, क्रियमाणस्य कृतत्वे व्यवहृतिनये प्रमाणमपि नास्तीत्याह–न चानीदृशेऽर्थ इति। नन्वेकस्य कस्यचिद् व्यवहाराभावेऽप्यन्यस्य व्यवहार- क्वचिद् दृश्यते, तथा यत्रापि व्यवहारो न दृश्यते तत्राऽपि व्यवहार-कस्यचित् कदाचिद् भविष्यतीति सम्भावनयाऽनाश्वास इत्यत आह–न चेति। 'अन्वेषणीया' इत्यनेनान्वेषणे सम्यक् क्रियमाणे स्याद्वाद-

न्वेषणीया । फलं पुनर्विचित्रनयवादानां जिनप्रवचनविषयरुचिसम्पादनद्वारा रागद्वेषविलय एव । अत एवार्य [श्रीभद्रबाहु]भगवदुपदेशोऽपि [आवश्यकनिर्युक्तौ]—

"सव्वेसिं पि णयाणं बहुविहवत्तव्वयं णिसामित्ता।
तं सव्वणयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू" ॥१०५५॥

["सर्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिशब्दात् तद्भेदानां च, नयानां द्रव्यास्तिकादीनाम्, बहुविधवक्तव्यतां सामान्यमेव, विशेषा एव, उभयमेव वाऽनपेक्षमित्यादिरूपाम्, अथवा नामादीनां नयानां कः कं साधुमिच्छतीत्यादिरूपाम्, निशम्य श्रुत्वा, तत् सर्वनयविशुद्धं सर्वनयसम्मतं वचनम्,

प्रमाणराजद्वयमार्गे एव वस्तुस्थितिर्नान्यत्रेति सूचितम् । यदि स्याद्वादेन एव वस्तुस्थितिस्तर्हि विचित्रनयवादविचारोऽनारम्भणीय एव परीक्षकाणां फलाभावादित्यत आह-फलं पुनरि-त्यादि-यत् किमपि वचनवीथीमवतरति तत् सर्वमपि जिनप्रवचनविषयः, तस्य परस्परविरोधप्रतिभासे तद्विषये रुचिरपि दोलायमानेव स्यात्, एवं सति कस्यचित् क्वचिद्विषयेऽभिनिवेशादिष्टसाधनताप्रतिसन्धानतो रागः क्वचिच्च द्विष्टसाधनताप्रतिसन्धानतो द्वेषश्च समुदियात्, विचित्रनयवादे तु विचारितेऽयमर्थोऽनेन नयेन घटतेऽयमनेनेति जिनप्रवचनविषया सर्वेऽप्यर्थाः समीचीना एवेति रुचिरुपजायते ततो रागद्वेषविलयोऽपीति फलवान् विचित्रनयवादविचार इत्याशयः ।

उक्तार्थे भगवच्छ्रीभद्रबाहुसंवादमुपदर्शयति-अत एवेति-जिनप्रवचनविषयरुचिसम्पादनद्वारा विचित्रनयवादानां रागद्वेषविलयलक्षणफलस्य सद्भावादेवेत्यर्थः । सव्वेसि पि० इति—'सर्वेषामपि नयानां बहुविधवक्तव्यतां निशम्य । तत् सर्वनयविशुद्धं यच्चरणगुणस्थितः साधुः" ॥१॥ इति संस्कृतम्, अस्या गाथायाः हरिभद्रीया व्याख्या

च्चरणगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव भावनिक्षेप-
मिच्छन्तीति गाथार्थः।" इति श्रीहरिभद्रीया वृत्तिः] त्ति।
चरणगुणस्थितिश्च परममाध्यस्थ्यरूपा न रागद्वेषविलय-
मन्तरेणेति तदर्थमवश्यं प्रयतितव्यमित्युपदेशसर्वस्वम्॥

[प्रशस्ति —]

यस्यासन् गुरवोऽत्र जीतविजयप्राज्ञाः प्रकृष्टाशया
भ्राजन्ते सनया नयादिविजयप्राज्ञाश्च विद्याप्रदाः।
प्रेम्णां यस्य च सद्म पद्मविजयो जातः सुधी· सोदरः
सोऽयं न्यायविशारदः स्म तनुते काञ्चिन्नयप्रक्रियाम्॥१॥

सर्वेषामिति। तद्भेदानां मूलनयभेदानाम्, अन्यद् व्यक्तम्। तदर्थं
रागद्वेषविलयार्थम्॥

निर्मितस्यास्य नयरहस्यप्रकरणस्योपादेयत्वव्यक्तये तत्कर्तुः-
स्वस्य वैशिष्ट्यं प्रकटयति यस्येति। समीचीनशिक्षणाध्यापनादिकर्तृ-
त्वादिबहुविधगुरुगुणवत्त्वावबोधनाय गुरव इति बहुवचनम्। अत्र
अस्मिन् गच्छे एतेन अन्यत्रापि न्यायादिविद्याप्रदानकुशलाः कादया
गुरवः येभ्यो न्यायादिविद्यामासादितवानस्मीति सूचितम्। प्राज्ञत्व
विशेषणात् स्वपरनयरहस्याभिज्ञत्वं तेषां ज्ञापितम्। प्रकृष्टाशयत्व
विशेषणाच्च यथा स्वयमवगच्छन्ति तथैव हितबुद्ध्या शिष्येभ्य उपदि-
शन्ति न तु क्षुद्राशयपुरुषवत् प्रतारणाद्यभिप्रायेणाऽन्यथाऽवगतम-
र्थमन्यथोपदिशन्तीति तथा चैतादृशविशिष्टगुरुप्रसादतो ज्ञाततत्त्वस्य
ममान्यातिशायिविद्यावत्त्वं प्रति किमु वक्तव्यमिति ध्वनितम्। जीतवि-
जयश्च स्वगुरुनयविजयसतीर्थ्य इति तस्मात् प्राप्तविद्यावतोऽपि मम
स्वगुरुनयविजयतोऽपि विद्याप्राप्तिर्विशिष्टहेतुरेवेत्याशयेनाह—भ्राजन्त

ग्रन्थे दूषणदर्शने निविशते दुर्मेधसां वासना
भावाभिज्ञतया मुदं तु दधते ये केऽपि तेभ्यो नमः ।
मन्दारद्रुमपल्लवेषु करभाः किं नो भृशं द्वेषिणो
ये चास्वादविदस्तदेकरसिकाः श्लाघ्यास्त एव क्षितौ ॥२॥
कृत्वा प्रकरणमेतत् प्रवचनभक्त्या यदर्जितं सुकृतम् ।
रागद्वेषविरहितस्तेनोऽस्तु कल्याणसम्प्राप्तिः ॥३॥
कृतं च भट्टारकश्रीहीरविजयसूरिशिष्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्य-पण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यपण्डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यपण्डितश्रीनय-विजयगणिशिष्यन्यायविशारद-न्यायाचार्यपण्डितश्रीयशोविजयगणिना

श्रीनयरहस्यप्रकरणं संपूर्णम् ॥

। ग्रन्थाग्रम्-पादोनानि षट्शतानिश्लोकाः प्रायः ।

इति । सनयत्वविशेषणोपादानात्तोनिमद्भ्यस्तेभ्यो नयकुशलत्वं स्वस्य जातमित्यावेदितम् । स्वयं सम्पादिताऽपि विद्या स्वसदृशान्यसंवाद-मलभमाना प्रतिदिवसं क्षीणातिक्षीणैव संजायते, मम तु विशिष्ट-मतिसोदर्यधनपत्नविजयावाप्तसंवादा सा प्रतिदिवसं प्रवर्धमानैवे-त्याशयेनाह-प्रेम्णामिति । विविधविद्वच्छालिनः स्वस्य निर्मितग्रन्थो-पादेयताप्रयोजकं न्यायविशारदत्वमित्याशयेन न्यायविशारद इति ॥१॥ प्रतुकाशयमविदित्वैव येऽत्रोत्तःकालं मदुक्तिं दूषयिष्यन्ति ते शास्त्ररहस्यानभिज्ञा अन्यैरेव शास्त्ररहस्याभिज्ञैः काले प्रतिबोधनीयाः, तैः प्रतिबोधिताः सन्तोऽपि यदि तत्त्वं नावगच्छेयुः किं नाम मम ग्रन्थस्य दूषणम् ? सन्ति सहृदयाः केचन येषामेतद्ग्रन्थरहस्यावबोधत आनन्दोल्लासः स्यादेव, तान् प्रति नमस्कृतिरस्तु मदीयेत्याशयेनाह-ग्रन्थ इति ॥ २ ॥ स्वस्यैतद्ग्रन्थकरणफलमाशंसते-कृत्वेति ॥ ३ ॥

टीकागता मूलार्थसङ्ग्रहश्लोकाः—

वादिव्रातमतार्थसार्थघटनानैपुण्यभाजा सदा
नीतीना समयानुसारिभजनाक्रान्तप्रयासस्पृशा ।
लक्ष्याणामपि लक्षणाऽननुगमभ्रान्त्यादिदोषालयैः
र्दुर्लक्ष्यत्वमुपापमानितदृशा दुर्नीतितोच्छित्तये ॥ १ ॥

सामान्येन नयस्य लक्षणमतिव्याप्त्यादिनाऽदूषितं
तत्त्वार्थोक्त्यनुशीलितं प्रथमतो ग्रन्थेऽत्र संदर्शितम् ।
नो तन्त्रान्तरयोगिता न च तथा स्यातन्त्र्यमेषां सतां
मानापेक्षितया किलोभयभिदाशून्या इमा दृष्टयः ॥ २ ॥

एता विप्रतिपत्तिभावविकला दृष्टान्ततो भाविता
भेदाभेदमुखा विरोधरहिता जात्यन्तरे स्थापिताः ।
द्वौ भेदौ च नयस्य चात्र गदितौ द्रव्यार्थिकश्चादिमः
पर्यायार्थिकनामकस्तदितरो नाभ्यां विभिन्नो नयः ॥ ३ ॥

द्रव्यं केवलमभ्युपैति प्रथम पर्यायमात्र पर
श्चत्वारः प्रथमस्य वृद्धगदिता भेदास्त्रयोऽन्त्यस्य तु ।
अन्यासा भय आदिमस्य गदिताश्चत्वार इम मते
चान्त्यस्येति ततो नया समुदिता ससेति भाव्या बुधैः ॥ ४ ॥

पञ्चैवेति मतान्तरे तु कथिताः शब्दात् त्रयाणां ग्रहा-
ज्ज्ञेयौ नैगम संग्रहौ व्यवहृतिः शुद्धर्जुसूत्रस्तथा
शब्दः सांप्रतनामकः समभिरूढाख्यो नयोऽन्यस्तथा
चैवम्भूत इतीह नीतिनिपुणैर्नयः समस्तस्त्वत. ॥ ५ ॥

ते शुद्धास्तु प्रदेश-प्रस्थक-वसत्युन्नीतदृष्टान्ततो
निर्णीताः क्रमतो यथाक्रममभी संलक्षिता लक्षणैः ।
तत्त्वार्थादिचिरन्तनोक्तिघटनाऽभीष्टार्थसिद्धौ कृता
निक्षेपोपगमेऽपि सन्नियमिता प्रत्येकमेषां घटा ॥ ६ ॥

आदेशान्तरचर्वणेऽपि बहुधा चर्चा प्रसङ्गाऽऽगता
तत्रापीष्टविशेषितत्वगतये सप्तापि भङ्गाः श्रिताः ।
एवम्भूतनयस्य तत्त्वमनने दिग्वाससां सम्मतं
संक्षेपेण निराकृतं निजमतं संक्षेपतो भावितम् ॥ ७ ॥

नीतीनां च बलाबले तु गदिते इच्छाश्रिते तत्कथा-
सम्बन्धाद् व्यवहार-निश्चयनयोल्लासोऽपि संवर्धितः ।
इत्थं न्यायविशारदेन मननं सिद्धान्ततः सूत्रितं
तत्तत्त्वावगमाय तत्र रचिता व्याख्याऽस्त्वभीष्टप्रदा ॥ ८ ॥

व्याख्या नयरहस्यस्य मन्दमोदविधायिनी ।
लावण्यसूरिणा दब्धा गुरूणां कृपया मुदा ॥ ९ ॥

१ परिशिष्टम्–

१५ पृष्ठे १३ पङ्क्तौ 'सफलमेव' इत्यनन्तरम्–

ननु विप्रतिपत्तिसाधकस्य अंशग्राहित्वरूपस्य द्वितीयस्य, प्रमितिवैलक्षण्यरूपस्य तृतीयस्य च हेतोरपाकरणायान्तिमोदाहरणद्वयदानं नौचितीमञ्चति, द्वितीय तृतीयान्यतरेणैवोदाहरणेन तन्निरासाद्, किं मतिज्ञानादीनां प्रत्यक्षत्वं नास्ति? आहोस्वित् प्रत्यक्षादीनां मतिज्ञानादित्वं नास्ति? येनान्तिमोदाहरणद्वयपदान्यता दर्शितेति चेत्, न-प्रत्यक्षा ऽनुमित्यादीनां मतिज्ञानत्वमविशिष्टमिति न मतिज्ञानत्वमुपादाय प्रमितिवैलक्षण्यम्, किन्तु प्रत्यक्षत्वा ऽनुमितित्वादिकमुपादायैव, तथा एकत्रैवार्थे घटादिरूपे कथञ्चिद्रूप रस गन्ध स्पर्शात्मके चाक्षुषप्रत्यक्षं रूपमेव गृह्णाति, स्पार्शनप्रत्यक्षं स्पर्शमेव विषयीकरोति, रासनप्रत्यक्षं रसमेवावगाहते, घ्राणजप्रत्यक्षं गन्धविषयकमेव भवतीत्येवं प्रत्यक्षत्वावान्तरचाक्षुषत्वादिवैजात्यलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यं प्रतिनियतविषयविभागाकलितं प्रत्यक्षत्वमुपादायैव, यद्यपि मतिज्ञान श्रुतज्ञाने वस्तुतः परोक्षे, अवधि-मन पर्यवज्ञाने विकलप्रत्यक्षे, केवलं च सकलप्रत्यक्षमित्येवमध्यात्मविद्भिरेव पारमार्थिकप्रत्यक्षम्, तथापि सांव्यवहारिकप्रत्यक्षत्व मतिज्ञानस्याप्यनुमतम्, किन्त्वनुमित्यादिपरोक्षज्ञानरूपमपि तद् इति प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिप्रमितिवैलक्षण्यं प्रमितिभेदनिबन्धनं विरुद्धधर्मतया न मतिज्ञानस्य, तत्र प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादेः सत्त्वात्, न चैकत्रार्थे प्रतिनियतविषयविभागो मतिज्ञानत्वलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यनिबन्धनः, किन्तु प्रत्यक्षत्वावान्तरचाक्षुषत्वादिलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यनिबन्धन एव, चाक्षुषत्वादिकं न मतिज्ञानत्वस्य साक्षाद् व्याप्यम्, किन्तु मतिज्ञानत्वव्याप्येन्द्रियजत्वानिन्द्रियजत्वादिव्याप्यम्, प्रतिनियतविषयविभागशालित्वमेव प्रत्यक्षादीनां प्रमितिवैलक्षण्योपोद्बलकं विशेषणं प्रागुपन्यस्तम्, तच्च चाक्षुषत्वादिकमुपादायैव निर्वहति, चाक्षुषत्वादिकं च प्रत्यक्षत्वस्यै-

याथान्तरसामान्यम्, एवं च मतिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं च, प्रत्यक्षादीनां मतिज्ञानत्वादिकमपि, परमुक्तार्थगतिः प्रत्यक्षत्वादिना प्रत्यक्षादीनामुपादानेनेत्यर्थमस्तिमोदाहरणद्वयोपादानम् ॥

<u>३४ पृष्ठे, २४ पङ्क्तौ 'उत्तमङ्गं त्विति' इत्यनन्तरं त्रुटितटीकांशः—</u>

'अनुयोगांशमादाय' इति स्थाने 'अनुपयोगांशमादाय' इति पाठो युक्तः "अनुपयोगो द्रव्यम्, उपयोगस्तु भावः" इति पारमर्षप्रसिद्धिमाश्रित्य यदा वर्तमानावश्यकपर्यायोऽपि प्रमोना तत्र नोपयुक्तस्तदाऽनुपयुक्ते वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारादुपचरितद्रव्यस्वरूपवर्तमानावश्यकपर्यायमिच्छति ऋजुसूत्र इत्येवमर्थकरणेन निरुक्तसूत्रमुपपद्यते, तस्यतुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमाभावेऽपीत्यर्थः।

<u>४० पृष्ठे २२ पङ्क्तौ 'ऋजुसूत्रस्येति भावः' इत्यनन्तरम्—</u>

प्रत्येकधर्मपदेन सामान्यविश्रामपक्षे कस्य, विशेषविश्रामपक्षे च कस्य ग्रहणमित्यत्रायं विवेकः—सामान्यविश्रामपक्षे प्रदेशपदेन धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रत्येकं यावन्तः प्रदेशास्ते सर्वेऽपि समुपस्थिताः, तेषु धर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्मस्तत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वं नास्ति, धर्मास्तिकायप्रदेशे धर्मास्तिकायप्रदेशत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि अधर्मास्तिकायप्रदेशे तस्याभावात्, एवमधर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्मस्तत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वस्याधर्मास्तिकायप्रदेशे भावेऽपि धर्मास्तिकायप्रदेशेऽभावात्, एवमाकाशास्तिकायप्रदेशत्वादेरपि प्रत्येकधर्मपदेन ग्रहणेऽन्वयो बोध्यः, तथा च सामान्यविश्रामपक्षे प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशत्वादेरग्रहणम्। विशेषविश्रामपक्षे प्रदेशपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशस्य ग्रहणे प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, एवं प्रदेशपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशग्रहणे प्रत्येकधर्मपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, एवमाकाशप्रदेशत्वादेर्ग्रहणं बोध्यम् ॥

४८ पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तितो मुद्रितस्य सुखावबोधाय विस्तरः

मू० शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्तु-प्रस्थकाधिकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं नः सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्, बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलम्भकालेऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाऽद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा। न च ज्ञानाऽज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकमनयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपाऽसमावेशेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात्। विषयत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकूतम्, यदाश्रयणेन 'अर्थाऽभिधान-प्रत्ययानां तुल्यार्थत्वम्' उक्तमिति दिक्॥

त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकविषये समानाभिप्रायाणां वक्तव्यमुपदर्शयति-शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्त्विति-अस्य 'न सहन्ते' इत्यनेनान्वयः। प्रस्थकपरिमितमपि भूमौ न्यस्तं कुशूलादिगतं वा धान्यम् 'एतत् प्रस्थकप्रमितम्' इति यावन्नाऽवगतं तावत् प्रस्थकस्तत्र भवति प्रमाणाभावात्, एवं प्रस्थक एव धान्यादिमापकः सन्नपि बाह्यो यावन्न मापनव्यापृत्या निश्चीयते-'अयं प्रस्थकः' इति तावत् प्रमाणाभावात् स प्रस्थको न भवति, तथा च प्रस्थकाकारज्ञानमेव प्रस्थकस्वरूपतन्मेयनिर्णायकत्वात् प्रस्थक इति, तच्च प्रस्थकाकारज्ञानं प्रस्थकाधिकारज्ञगतं प्रस्थककर्तृगतं वा भवितुमर्हति, तत्र 'अयं प्रस्थकप्रमितं धान्यादिकमिच्छति, धान्यादिकं मातुं वा प्रस्थकमिच्छति' इतीच्छाविशेषलक्षणमधिकारिपुरुषगतं प्रस्थकाधिकार यो जानाति त

प्रस्थकाधिकारज्ञः, स प्रस्थकोपयोगतो वाणिज्यं प्रस्थकनिमित्तं क्रय-विक्रयादिलक्षणं विधातुं प्रगल्भत इति तत्पुरुषविशेषगतं प्रस्थकाकारज्ञानं प्रस्थकनिश्चयमानात्मकत्वात् प्रस्थक इति; यश्च काष्ठ-मृत्तिकाद्युपादानकाऽऽकारविशेषात्मकप्रस्थककर्ता पुरुषः स निर्माण-समयात् पूर्वमेव बुद्धौ 'इदमित्थं भवितुमर्हति' इत्याकलय्य निर्मिमीते प्रस्थकमिति तद्गतं यत् प्रस्थकज्ञानं तदपि मेयमानस्वरूपप्रस्थक-निश्चयमानात्मकत्वात् प्रस्थकः, तदतिरिक्तं तु निश्चयमानाऽनात्मकत्वान्न प्रस्थक इत्याह-प्रस्थकाधिकारज्ञानादिति । अयमभिप्रायः-मानविशेष-निर्णयप्रयोजनक एव प्रस्थकः, मानविशेषनिर्णयश्च न स्वरूपसतो बाह्यप्रस्थकात्, तथा सति प्रस्थकैकद्वयादिपरिमितधान्यविशेषक्रय-विक्रयार्थं वाणिज्यवीथीमुपगतः पुमान् तद्व्यवस्थितबाह्यप्रस्थकादेव प्रस्थकाधिकारज्ञवचनमन्तरेणैव 'प्रस्थकप्रमितमिदं धान्यम्, अयं वा प्रस्थकः' इत्यवधारयेत्, तथावधारणतश्च क्रय विक्रयादिव्यवहारमपि निःसंदिग्धं प्रवर्तयेत्, न चैवम्, किन्तु प्रस्थकाधिकारज्ञवचनादेव 'इदं प्रस्थकमितं धान्यम्, एष मापकः प्रस्थकः, एतन्मितं च प्रस्थकः' इत्याकारात् प्रस्थकादिमापक-मेयादिकमवधारयति व्यवहारविशेषं च प्रवर्तयति, एवं च तस्य तत्र न साक्षादेव प्रमाणं जडस्वरूपस्य तस्य निश्चयप्रमाणात्मत्वाभावात्, किन्तु स्वोल्लिखितं यत् प्रस्थकाधिकारज्ञगतं प्रस्थकज्ञानं तदेव निश्चयप्रमाणात्मकमिति तद्द्वारा तत् प्रमाणमिति, अत एव स्वामिमुखदेशे मापकविशेषेण परिच्छिद्यमानमपि धान्यमिदं प्रस्थकमितं यथावत् किं वा नेति विवादे प्रमाणमत्रायं देवदत्तः प्रस्थकाधिकारज्ञ इति लौकिका अपि व्यवहरन्ति, देवदत्तादेश्च प्रामाण्यं स्वगतप्रस्थकोपयोगात्मकनिश्चयप्रमाणाधारत्वादेवेति सिध्यति प्रस्थकोपयोगस्यैव प्रस्थकत्वमिति; एवं प्रस्थककर्तुरपि 'अयं प्रस्थकः' इति ज्ञानं तदेव प्रस्थकः, यतः प्रस्थककर्तृपुरुषसकाशात् प्रस्थकोपादानकर्ता न ग्राहकं प्रस्थकं पश्यन्नपि प्रस्थक एवायमित्यवधारयति, किन्तु प्रस्थककर्तारं पृच्छति-एतेषु

मापकेषु कः प्रस्थकः? इति, तत्र 'अयं प्रस्थकः' इति प्रस्थककर्तृपुरुषवचनतो निश्चिनोति-अयं प्रस्थक इति, अत्रापि तद्वचनस्य जडात्मकत्वेन निश्चयप्रमाणात्मत्वाभावान्न साक्षात् प्रामाण्यं किन्तु स्वोल्लिखितप्रस्थककर्तृगतप्रस्थकोपयोगस्य निश्चयप्रमाणात्मत्वेन तत्र प्रामाण्यमिति तद्द्वारा प्रामाण्यम्, अत एव तदर्थमुपस्थिता लोका एवं कथयन्ति 'प्रमाणमत्र प्रस्थककर्ताऽयं देवदत्त' इति, तस्य स्वगतनिश्चयप्रमाणात्मकप्रस्थकोपयोगाधारत्वादेव प्रामाण्यम्, अतो व्यवस्थितमिदम् प्रस्थककर्तृगतं प्रस्थकज्ञानं प्रस्थक इति। शब्दोल्लिखित एवोक्तदिशा प्रस्थकाधिकारज्ञगतः प्रस्थककर्तृगतो वा प्रस्थकोपयोगः प्रस्थक इष्यते, शब्दस्यात्र प्राधान्यमिति शब्दप्राधान्योपगन्तॄणां शब्दसमभिरूढैवंभूतानामित्थं मन्तव्यमिति।

प्रस्थकोपयोगातिरिक्ते वस्तुनि प्रस्थकत्वाऽसहने प्रस्थकत्वाऽनभ्युपगमलक्षणे हेतुमुपदर्शयति-निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्येति- 'प्रस्थकाधिकारज्ञगताद्' इत्यादिविशेषणोक्त्येदमपि सुनिश्चितमेव, यदुत यः प्रस्थकोपयोगो न प्रस्थकाधिकारज्ञगतो नवा प्रस्थककर्तृगतः स निरुक्तविशेषणविशिष्टप्रस्थकोपयोगातिरिक्तत्वात् प्रस्थको न भवति, यद्यपि शब्दनयानां ज्ञानाऽद्वैताभ्युपगन्तृत्वपर्यवसाने घटादिकं निखिलमेव बाह्यवस्तु स्वाकारोपयोगस्वरूपमिति बाह्यप्रस्थकोऽपि स्वाकारोपयोगस्वरूप इष्यत सर्वस्यापि प्रस्थकोपयोगस्य प्रस्थकरूपता सिध्यति तथापि प्रस्थकोपयोगवन्तोऽपि निरुक्तपुरुषद्वयव्यतिरिक्ताः पुरुषा अन्येन 'किमयं प्रस्थकः?' इति पृष्टाः सन्तः कथयन्ति-प्रस्थकाधिकारज्ञात् प्रस्थककर्तुर्वा सकाशादयं प्रस्थक इति वयमवगच्छाम, नाऽत्राऽस्मदीयज्ञानानामस्माकं चैतन्निर्णये स्वातन्त्र्यम्, किन्तु स्वतन्त्रौ तावेवात्र प्रमाणमिति, तथा च निश्चयमानात्मकप्रस्थकोपयोगः प्रस्थकाधिकारज्ञ-प्रस्थककर्त्रन्यतरगतः प्रस्थक इति, तदाधारत्वाच्च तावपि प्रमाणभूतत्वेन प्रस्थकः, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य प्रस्थकोपयोगस्वरूपस्य जडवृत्तित्वाभावेन

तदाधारत्वाभावाद्योक्तप्रस्थकोपयोगातिरिक्तस्य बाह्यप्रस्थकस्य प्रस्थकत्वम्, निरुक्तपुरुषद्वयस्य तूपयोगेन सह तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति न तादृशोपयोगातिरिक्तत्वमित्याशयः। ननु निश्चयमानात्मकप्रस्थकोपयोगस्यैव प्रस्थकत्वाभ्युपगमे बाह्येऽपि विशिष्टसंस्थानाद्याकलिते वस्तुनि प्रस्थकोऽयमिति व्यपदेशो भवति, तस्य का गतिरित्याह-बाह्यप्रस्थकस्यापीति-प्रस्थकपदेन व्यपदिश्यमानस्य बाह्यस्यापीत्यर्थः. यदि बाह्यं तद् वस्तु योगातिरिक्तं स्याद्, अनुपयोगकालेऽपि सत् स्यात्, न चानुपलम्भकाले तत् समस्तीत्यत उपयोगस्वरूपमेव तदित्येवं बाह्यप्रस्थकस्योपयोगानतिरेकाश्रयणाद् उपयोगस्य प्रस्थकत्वे तदभिन्नतयाऽऽश्रितस्य बाह्यप्रस्थकस्यापि प्रस्थकत्वमुपपद्यत इत्यर्थः। यद्यपि बाह्यवादिना बाह्यप्रस्थकस्यानुपलम्भकालेऽपि सत्त्वमेव स्वीक्रियते, शब्दसमभिरूढैवम्भूतानामपि बाह्यवादित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, यतो लिङ्गभेदेन शब्दस्यार्थभेदं साम्प्रतनयोऽभ्युपगच्छति, पर्यायभेदेनाऽर्थभेदं समभिरूढ उररीकरोति, व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकाल एवार्थं शब्दप्रवृत्तिमेवम्भूत उपैति, यदि च साकारज्ञानमात्रस्यैव, सर्वस्य वस्तुनः उपयोगाभेदस्यैव वोपगम उक्तनयानां तर्ह्युपदर्शितमन्तव्यभेदो न स्यादिति शब्दादीनामेषामनुपलम्भकालेऽपि बाह्यप्रस्थकस्य सत्त्वमिति, तथापि सूक्ष्मविचारशालिनामेषामयमपि विचारः प्रोल्लसति यदुत, विनाशो भावानां व्यतिरिक्तो यैरुपेयते तैरतिरिक्तं विनाशेऽपि जाते किमिति भावस्तदानीं नाभ्युपेयते? विनाशस्य प्रतियोगिविरोधित्वादिति न वाच्यम्, तथा सति प्रतियोग्युपादान एव विनाश इति न स्यात्; यस्मिन् काले ध्वंसो न तस्मिन् काले प्रतियोगीति कालिकविरोधोऽनयोरिति चेत्, अयमपि विरोधः कुतोऽवधृतः? ध्वंसकाले प्रतियोगिनोऽनुपलम्भादिति चेत्, एवं सत्यायातो मार्गं, अनयोक्त्यैतदेवाभ्युपगतम्-यो यदोपलभ्यते तदा स समस्ति, यदा नोपलभ्यते तदा

नास्ति, इति सिद्धमिदम्-बाह्यप्रथस्याऽनुपलम्भवाळेऽसत्त्वेनेति, अनेन हेतु-नोपयोगानतिरेकोऽपि बाह्यप्रथकस्य सिद्ध्यति, यतः, अनुपलम्भो नाम उपलम्भाभावः, तत्रान्यस्योपलम्भाभावदशायामपि स्वस्योपल-म्भसद्भावे स्वस्य सत्त्वं भवत्येवेति स्वोपलम्भाभावकाल एव स्याऽसत्त्वं साधयितुमभिलषितम्, तथा च यो यदा नोपलभ्यते स तदा नास्तीति नियमोऽनेन विवक्षितः, तत्रैतत् स्यात्-स्वस्योपलम्भोऽन्य इति तद-भावे कथं स्वस्याऽभाव.? ननु प्रमाणभावाधीना प्रमेयसिद्धिरिति स्वोपलम्भः स्वस्मिन् प्रमाणमिति तदभावे प्रमेयस्य स्वस्याऽभाव इति चेद्, एतदपि कुशकाशावलम्बनम्-प्रमाणेन प्रमेयः साध्यत इति तदभावे प्रमेयसिद्धिर्मा भवतु नाम, प्रमाणरूपकारणाभावात् प्रमेयसिद्धिरूपकार्याभावस्य न्याय्यत्वात्, सिद्धिविषयस्तु प्रमेयो न प्रमाणस्य कार्यमिति कथं तदभावात् प्रमेयाभावः?, नापि प्रमाणेन सह प्रमेयस्य 'यदा प्रमेयं तदा प्रमाणम्' इत्येवं कालिकी व्याप्तिः, येन व्यापकीभूतस्य प्रमाणस्याऽभावाद् व्याप्यस्य प्रमेयस्याप्यभावः स्यात्, इत्थं परप्रश्ने इदमेवोत्तरं समीचीनतामञ्चति, यदुत उपलम्भ उपयोगो योऽवभासकत्वात् प्रमाणमिति गीयते, तस्य प्रमेयेन सह कथञ्चित् तादात्म्यमेव सम्बन्ध इत्युपयोगात्मकत्वादेवोपयोगेन सोऽवभासते, नान्यथा इत्युपलम्भरूपोपयोगतादात्म्यादेव यदोपलभ्यते तदा समस्तीत्यनुपलम्भकाले उपयोगात्मकस्वस्वरूपाभावादेव स्व-स्याऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणस्य 'यद् येन सहैवोपलभ्यते तद् तद्रूपम्, यथा-वस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहैवोपलभ्यते बाह्यं वस्त्वित्युपयोगरूपं तद्' इत्येवमुपगमलक्षणस्य भावात्, एतेन यदैव यद् उपलभ्यते तदैव तस्य सत्त्वमित्येतावताऽपि ज्ञानसमानकालीन-त्वमेव ज्ञेयस्य सिद्ध्यति, न तु ज्ञानरूपत्वमित्याशङ्कापि व्युदस्ता, उक्तदिशा ज्ञानरूपत्वेनैव ज्ञानकाले प्रतिभासनियमोपपत्तेरिति। नन्वित्थं बाह्यप्रथकस्योपयोगानतिरेकाश्रयणेन प्रथकव्यपदेशस्यो-पपादने घटादीनां बाह्यानामपि घटाद्याकारोपयोगानतिरेकाश्रयणाद्

घटादिपदव्यपदेश्यत्वं स्याद्, अतो व्यवहारमात्रस्यौपचारिकत्वं प्रसज्येत, न च शुद्धत्वेषु नयेषूपचारो युक्त इत्युक्तदिशोपयोगानतिरेकाश्रयणबलाद् बाह्यप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनं न युक्तमित्यत आह-अन्यत इति-यदि बाह्यप्रत्यक्षस्य निश्चयमानानात्मकस्य प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षव्यपदेश्यत्वं न सम्भवति तर्हीत्यर्थः, ज्ञानाऽद्वैतनये सर्वस्य वस्तुनः स्वाकारविज्ञानस्वरूपत्वमित्युपगन्तृयोगाचारमतेऽनुप्रवेशात् सर्वस्य वस्तुनो ज्ञानरूपत्वे सर्वान्तर्गतस्य बाह्यप्रत्यक्षस्यापि ज्ञानरूपत्वमित्यत एव प्रत्यक्षत्वं तस्येत्यतः प्रत्यक्षोपयोगातिरिक्तस्य यः प्रत्यक्षत्वानुपगमः शब्दादीनां तस्य साङ्गत्यमित्थमुपपत्तिपद्धतिमेतीत्याशयः ।

ननु 'उपयोगानतिरेकाद् ज्ञानाद्वैताद् वा' इत्यनभिधाय यदेतद् 'उपयोगानतिरेकाश्रयणाद्' इति, 'ज्ञानाऽद्वैतनयानुप्रवेशाद्' इति चाभिधानं तेनेदं सुस्पष्टमेवावभासते, यद् 'बाह्यप्रत्यक्षस्यापि' इत्युक्त्या ज्ञानाऽनात्मकत्वमपि तस्य, निश्चयमानात्मकत्वमन्तरेण न प्रत्यक्षत्वम्, यत्र उपयोगानतिरेकाश्रयणं ज्ञानाऽद्वैतनयानुप्रवेशो वा, तेन च ज्ञानात्मकत्वमपि तस्य, तत्र यस्य नयस्य यद्वस्तुगतज्ञानात्मकत्वं विषयो न तस्य नयस्य तद्वस्तुगतज्ञानाऽनात्मकत्वं विषयः, 'बाह्यप्रत्यक्षस्यापि' इत्येवमुक्तः पूर्वकुर्वतां शब्दादिनयानां स्वयं तस्य ज्ञानाऽनात्मकत्वमेवानुमतम्, 'उपयोगानतिरेकाश्रयणाज्ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा' इत्यनेन च नयान्तराश्रयणतो ज्ञानात्मकत्वम्, तथा च यो नयो ज्ञानात्मकत्वं तस्य स्वीकरोति स तस्याज्ञानात्मकत्वे गजनिमीलिकामेवावलम्बते, यश्चाज्ञानात्मकत्वं तस्योरीकरोति स तस्य ज्ञानात्मकत्वमुपेक्षत एव, बाह्यप्रत्यक्षस्याप्युपयोगानतिरेकाश्रयणाज्ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा प्रत्यक्षत्वमित्येवमभिधानं च ज्ञानात्मकत्वलक्षणो य एकनयविषयः, यश्चाज्ञानात्मकत्वलक्षणोऽपरनयविषयस्तथाभूतोभयनयविषयसमावेशः प्रमाणवचन एव सम्भवति, न तु नयवचने, इति तथाभूतोभयनयविषयकत्वं न ज्ञानात्मकत्वा-

भ्युपगन्तृनये, अज्ञानात्मकत्वाभ्युपगन्तृनये वा सम्भवतीति तथा प्ररूपयत एकैकस्य नयस्य वस्त्वंशावगाहित्वाभावादनयत्वमेव, मिलितस्य नयद्वयस्य तथा प्ररूपकत्वसम्भवेऽपि प्रमाणत्वमेव न नयत्वमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–न चेति–अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः, सर्वस्य वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वं तावत् प्रमाणतः सुव्यवस्थितमिति बाह्यप्रस्थकस्यापि ज्ञानात्मकत्वं यन्नयाभिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन सह विषयस्य तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति ज्ञानसम्बद्धत्वाज्ज्ञानात्मकत्वम्, बाह्यप्रस्थकस्याज्ञानात्मकत्वं यन्नयाभिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन सह विषयस्य विषय विषयिभावः सम्बन्ध इति ज्ञानविषयत्वादज्ञानात्मकत्वम्, तथा च ज्ञानात्मकः प्रस्थको ज्ञानात्मक इत्येवं ज्ञानात्मकत्व ज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयरूपसमावेशासम्भवेऽपि प्रस्थको ज्ञानसम्बद्ध इत्येवमुक्तिर्नयद्वयेऽपि सम्भवति, तत्र बाह्यप्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसम्बद्ध इति ज्ञानविषय इत्येवरूपतयोपपद्यते, तस्य ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसंबद्ध इति ज्ञानाभिन्न इत्येवंरूपतयोपपद्यते, ज्ञानसम्बद्धस्यैव प्रस्थकस्य प्रस्थकव्यपदेश्यत्वम्, सम्बन्धश्च तादात्म्यम्, तच्चानतिरेकाश्रयणाज्ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा सम्भवतीति सर्वं सुस्थमित्याशयेन निषेधहेतुमुपदर्शयति–तादात्म्येनेति–अभेदेनेत्यर्थः। उभयरूपासमावेशेऽपि ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयरूपसमावेशस्यासम्भवेऽपि। विषयत्व–तादात्म्याभ्यामिति –ज्ञानस्य विषये विषयत्वं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया ज्ञानाऽऽत्मकत्वम्, ज्ञानस्य तादात्म्यं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वमित्येवमुभयरूपसमावेशात्, तथा च तादात्म्यसम्बन्धापेक्षया ज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगाहिनो नयस्य, विषयत्वसम्बन्धापेक्षया ज्ञानाऽज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगाहिनो नयस्य च नानयत्वप्रसङ्गः, यदा च बाह्यप्रस्थकस्यापि प्रस्थकत्वमुपयोगानतिरेकाश्रयणेन ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशेन वाऽभ्युपगच्छन्ति शब्दनयास्तदानीं तस्य ज्ञानात्मकत्वे गजनिमीलिकामेवाश्रयन्ति त इति न प्रमाणत्वप्रसङ्गोऽपि

तेषामित्याशयः । ननु विषयत्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं विषयत्वस्य तादात्म्यरूपत्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यामुभयरूपसमावेश इत्यत आह-विषयत्वमपीति-तथा च यन्नयेन विषयत्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता तन्नयेन विषयत्वस्याज्ञानात्मकत्वनिमित्तत्वं नाऽभिप्रेतमित्याशयः । अथवा येन नयेन विषयत्वं कथञ्चित्तादात्म्यं तन्नयेनैकेनैव विषयत्वलक्षणनिमित्तेन ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह-विषयत्वमपीति। कथञ्चित्तादात्म्य ज्ञानेन सह विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेद इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याशयः। नयान्तराश्रयणेन नयान्तराभिप्रेतकथञ्चित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वाश्रयणेन, 'उक्तम्' इत्यनेनान्वयः । तुल्यार्थत्वम् एकशब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थत्वं सदृशरूपत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं वाच्यत्वमेकत्र तादृशमेव त्रिषु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे सत्युपपद्यते, यतः शब्दजन्यबोधविषयत्वादर्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तत्र विषयत्वं तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तज्ज्ञानमप्यभिधीयत इति ज्ञानस्यापि शब्दजन्यबोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शब्दजन्यमेवेति स्वस्यैव स्वविषयत्वमिति तदपि तादात्म्यमेव, शब्दोऽपि स्वेनाभिधीयते, स्वस्य स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्यबोधविषयत्वमप्यस्ति, तद्विषयत्वमपि तादात्म्यमेवेत्येवं तुल्यार्थत्वम्, यदि च विषयत्वं सर्वथा तादात्म्यमेव स्याद्, एवं सत्येकस्वरूपत्वमेव स्यान्न तुल्यस्वरूपत्वमतः कथञ्चित्तादात्म्यमेव विषयत्वम्, तथा सति यदपेक्षयाऽर्थेन सह तादात्म्यं न तदपेक्षयाऽभिधानेन सह, ज्ञानेन सह वा, किन्तु भिन्नभिन्ननिमित्तापेक्षया। एवं तुल्यार्थेन यदि तुल्यप्रयोजनकत्वम्, तदपि कथञ्चित्तादात्म्यपक्षे घटते, सर्वथा तादात्म्ये तु एकप्रयोजनकत्वमेव स्यान्न तुल्यप्रयोजनकत्वमिति ।

वस्तुतः शब्द-समभिरूढैवम्भूतानां सूक्ष्मेक्षिकामाश्रयतां न यथाभ्युपगमे निर्भरः, किन्तु प्रथमतो विवेकेन स्वस्वरूपावगमाय

बाह्यमाश्रित्य लिङ्गभेद-पर्यायभेद-क्रियाभेदसमाश्रयेण शब्दार्थभेदाभ्युपगमव्यवस्था, पर्यन्ते तु साकार-निराकारज्ञान-शून्यवादाभ्युपगन्तृत्वमेव क्रमेण तेषाम्, शून्यवादाभ्युपगन्ता तु व्यवहृत्युपपादनाय व्यवहारदशायां ज्ञानाभ्युपगन्तैव, विवेकस्तु तदानीं लिङ्गभेदज्ञान-पर्यायभेदज्ञान-क्रियाभेदज्ञानकृततत्तदर्थाकारज्ञानविलक्षणज्ञानस्वरूपभेदाभ्युपगमनिबन्धनः, इत्थं च प्रस्थकोपयोग एव प्रस्थक इति तेषां मते ज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य, नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्रनयानां मतेऽज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य, तत्र यदाशङ्कामुत्थाप्याऽपहस्तयति-न चेति-अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः, ज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य साम्प्रतादिनयत्रयस्वरूपशब्दनयविषयः, अज्ञानात्मकत्वं नैगमादिनयचतुष्टयस्वरूपार्थनयविषयस्तदुभयात्मको य, शब्दार्थोभयनयविषयस्तस्यैकत्र वस्तुनि समावेशविरोधाद् ज्ञानात्मकं चेन्नाज्ञानात्मकम्, अज्ञानात्मकं चेन्न ज्ञानात्मकं ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोस्तादात्म्यासम्भवात्, तथा च वस्तु ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोरन्यतरदेव भवितुमर्हति, तच्च परस्परविरुद्धपक्षमाश्रिताभ्यामर्थनय शब्दनयाभ्यां निर्णेतुमशक्यमिति तथाभूतवस्त्वंशनिर्णयाऽनात्मकत्वात् प्रत्येकमर्थनयस्य शब्दनयस्य चाऽनयत्वं स्यादिति न चाशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्यपि विनिगमनाविरहादुभयोर्मध्ये नैकस्यैव निर्णय इत्येकान्तेन न सम्भवति नयविरुद्धयोरुभयोः सर्वथा तादात्म्यसम्भवस्तथापि किञ्चिदपेक्षया यज्ज्ञानात्मकत्वं तच्छब्दनयोऽभ्युपगच्छति, यच्च किञ्चिदपेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वं तदर्थनय उररीकरोति, अर्थनये ज्ञानस्य विषये विषयत्वमेव सम्बन्ध इति विषयत्वापेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वम्, शब्दनये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति तादात्म्यापेक्षया ज्ञानात्मकत्वमित्येवं नयद्वयविषयसमावेशस्यैकत्र घटमानत्वात् प्रत्येकं स्वस्वविषयनिर्णायकस्य शब्दनयस्याऽर्थनयस्य च वस्त्वंशावगाहिनिर्णयात्मकत्वेन नयत्वमुपपद्यत इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-तादात्म्येनेति-सर्वथा तादात्म्येनेत्यर्थः । तदुभयेति-ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयेत्यर्थः । ननु ज्ञान-विषययो-

विषयत्वमेव सम्बन्धतया भासत इत्यर्थनयस्य विषयत्वापेक्षया प्रस्थ-
कस्याऽज्ञानात्मकत्वमननं युज्यते, तादात्म्यं तु तयोः संसर्गतया
भासत एव नेति तदपेक्षया प्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वमननं कथं सङ्ग-
तमित्यत आह-विषयत्वमपीति । नयान्तराकूतं नयान्तरस्यार्थनयाद्
भिन्नस्य शब्दनयस्याभिप्रायः । ननु किंवृत्तिचिद्विधिः स्याद्वाद
एवेति कथञ्चित्तादात्म्यमिति स्याद्वादप्रमाणसम्मतम्, कथं तदुपगमो
नयान्तरस्येति चेत्, सत्यम्-किन्तु प्रमाणे कथञ्चिद्वादे उभयोरपि
प्राधान्यम्, अत्र त्वभेदस्यैव प्राधान्यं वस्तुभूतत्वं च तस्य, भेदस्य
गौणत्वमविद्याकल्पितत्वमेव तस्य न वस्तुभूतत्वम्, स्याद्वादे तु
भेदाऽभेदयोरुभयोरपि वस्तुभूतत्वमिति विशेष इति बोध्यम्। यदाश्रयणेन
विषयत्वं कथञ्चित्तादात्म्यमिति शब्दनयाकूताश्रयणेन । अर्थाभिधान-
प्रत्ययानामिति-अर्थोऽपि ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानात्मा, शब्दोऽपि तत एव तथा,
प्रत्ययस्तु स्वरूपत एव तथेति, अर्थस्य घटादेर्यद् जलाहरणादिकं
कार्यं तदप्येतन्नये ज्ञानस्वरूपमेव, शब्दस्य कार्यमर्थप्रत्यायनं ज्ञानमेव,
ज्ञानस्य कार्यमर्थावभासनं स्वस्वरूपावभासनं च ज्ञानमेवेति तत्तत्का-
र्याणां ज्ञानव्यक्तीनां भेदेऽपि ज्ञानत्वेन सादृश्यमस्तीति तुल्यार्थत्वं
सदृशप्रयोजनकत्वलक्षणमुपपद्यत इति ।

पूर्वव्याख्यानार्थावगमोऽतिसूक्ष्मेक्षिकानुधावमानानामेव, इदं तु
व्याख्यानं स्थूलमतीनामपि सुगमावबोधम् । किञ्च, पूर्वव्याख्याने शब्द-
नय एव 'ज्ञानप्रस्थकस्यापि' इत्युक्त्याऽज्ञानात्मकत्वस्य 'उपयोगानति-
रेकाश्रयणाद्' इत्यादिनुक्त्या ज्ञानात्मकत्वस्य च प्राप्तौ तत्सङ्गमनार्थं
प्रवृत्तम्, तत्र 'नयान्तराकूतम्' इत्यनेन शब्दनयाकूतस्य ग्रहणं न
सम्भवति, प्रकृतनयभिन्नस्यैव नयान्तरशब्दप्रतिपाद्यत्वेन शब्दनय-
स्यैव च प्रकृतनयत्वेन तद्भिन्नत्वस्य शब्दनयेऽभावात्, अर्थनयस्य
नयान्तरत्वेऽपि तन्मते विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्याभावेन तत्तात्प-
र्यस्य ग्रहणासम्भवात् शब्दनयार्थनयातिरिक्तस्तु परिगणितनयनय-

बहिर्भूतो नास्त्येव कश्चिन्नय इति तदाकूतपरत्वमपि न सम्भवतीत्यत उक्त यारयानमेव सम्यक्त्वमश्नुतीति बोध्यम् ॥

१०६ पृष्ठे ८३ पङ्क्तौ 'इत्यन्यत्र विस्तर' इत्यनन्तरम्—

यथा च भावाना वर्तमानक्षणसम्बन्धो न तथाऽतीतत्वा-ऽनागतत्वसम्बन्ध अतीतत्वस्यानागतत्वेन सह विरोधे तयोरेकत्र भावे समावेशासम्भवात्, अतीतानागताकारज्ञानलक्षणविकल्पतस्तु तयोर विरोधो नाशङ्कनीय येनातीतत्वानागतत्वे अपि भाने स्याताम्, यत प्रत्यक्षमेव वस्तुसाधकम्, तच्च वर्तमानाकारमेव नातीतानागताकारम् विकल्पस्त्वतीतानागताकारोऽपीति न वस्तुसिद्धिनिबन्धनमिति न ततोऽतीतत्वा ऽनागतत्वयो सिद्धि । तत्रेयमाशङ्का—पूर्वपूर्वज्ञानाद् उत्तरोत्तरज्ञानप्रभव इति यत् पूर्वज्ञान तत् समनन्तरप्रत्ययशब्दे नोच्यत, तथा च यथा प्रत्यक्षज्ञान समनन्तरप्रत्ययप्रभव तथा विकल्पोऽपि समनन्तरप्रत्ययप्रभव इति प्रत्यक्षस्य वस्त्वनुभवरूपत्वाद् वस्तुसाधकत्वे विकल्पस्यापि वस्त्वनुभवरूपत्वाद् वस्तुसाधकत्व स्यादिति प्रत्यक्षस्येव तस्यापि प्रामाण्य स्यादिति प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि विकल्पविषयत्वादतीतत्वा ऽनागतत्वे स्यातामेव भावगते। यदि च विकल्पस्य प्रामाण्य नानुमन्यते तर्हि विकल्पद्वारा प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्य न स्यात् अभ्युपगम्यते च क्षणिकवादिना प्रत्यक्षस्य विकल्पद्वारा प्रामाण्यम् तत एव च नीलादिवस्तुस्वलक्षणावगाहि प्रत्यक्ष यथा वस्तुनि नीलादिरूपत्वमवगाहते तथा क्षणिकत्वमप्यवगाहते पर नीलादिविकल्पमुत्पादयतीति नीलाद्यश तस्य प्रामाण्यम् क्षणिकत्वादिविकल्प च नोत्पादयतीति न तदश क्षणिकत्वाशे प्रामाण्यम् अत एव च 'यत् सत् तत् क्षणिकम्' इत्याद्यनुमानापेक्षा । यत्रैव० इत्यादि वचन चोक्तार्थस्यैवावेदकम्, यत्रैव-यस्मिन्नेव विषये नीलादौ एनाम् विकल्पात्मिका बुद्धिम् जनयेत् तत्रैव-तस्मिन्नेव नीलादौ, अस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य प्रमाणता–

प्रामाण्यम्, इति निरुक्तवचनार्थः । तथा च प्रत्यक्षविषयेऽप्यर्थे विकल्पद्वारैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्, यदि च विकल्पस्तत्र प्रमाणं न भवेत्, न भवेत् तर्हि तद्द्वारा प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्, यथा च नीलादिविकल्पकारणस्य नीलादिप्रत्यक्षस्यानुभवत्वं तथाऽतीता-ऽनागताकारज्ञानरूपविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि समनन्तरप्रत्ययात्मक-स्यानुभवत्वमित्येवं नीलादिविकल्पाऽतीतत्वा-ऽनागतत्वविकल्पयोर-विशेषे नीलादिविकल्पस्येवातीतत्वानागतत्वविकल्पस्यापि स्वविषय-साधकत्वं स्यादेवेति "अनुभवाविशेषे विकल्पाविशेषः" इतिमूल-ग्रन्थाभिप्रायः । नीलादिवस्तुसाधकनीलादिविकल्पोपादानभूतप्रत्यक्षतो विलक्षणाऽतीतानागताकारज्ञानस्वरूपविकल्पोपादानीभूता प्रत्यक्ष-व्यक्तिः, यस्याः प्रभूतवासनालक्षणदोषः सहकारीति दोषसहकृत-प्रत्यक्षप्रभवस्यातीतत्वादिविकल्पस्य दोषासहकृतप्रत्यक्षप्रभवनीलादि-विकल्पव्यक्तितो वैलक्षण्यमिति न नीलादिविकल्पस्येवातीतादिविक-ल्पस्य वस्तुसाधकत्वमित्यभिप्रायः "न-उपादान०" इत्यादिसमा-धानमूलस्य ॥

१२७ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ 'योग्यम्' इत्यनन्तरम्—

ऋजुसूत्राद् विशेषोऽस्य भावमात्राभिमानतः । सप्तभङ्ग्यर्पणा-लिङ्गभेदादेर्वाऽर्थभेदतः ॥ १ ॥ [नयोपदेश-श्लो०३४] इति वचनाद् भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्तृत्वं सप्तभङ्ग्यर्पकत्वं लिङ्गभेदादितोऽर्थभेदाभ्यु-पगन्तृत्वं चेत्येतत्त्रयं साम्प्रताख्यस्य शब्दनयस्यार्थनयाद् ऋजुसूत्राद् विशेषः, तत्र सप्तभङ्गी द्विविधा-अर्थनयाश्रिता शब्दनयाश्रिता च, तत्रार्थनयाश्रितायां सप्तभङ्ग्यां न शब्दनयाभ्युपगतभङ्गस्य घटकता, शब्दनयाश्रितायां च सप्तभङ्ग्यां नार्थनयाभ्युपगतभङ्गस्य प्रवेश इति शब्दप्राधान्या ऽर्थप्राधान्याभ्युपगमसमुत्थयोः सप्तभङ्ग्योर्विभिन्नप्रस्था-नयोर्नांशाधिकारः, यतोऽर्थनयाश्रिता सप्तभङ्गी सङ्ग्रहनयोत्थसत्त्व-प्रतिपादकप्रथमभङ्ग-व्यवहारनयोत्थासत्त्वप्रतिपादकद्वितीयभङ्ग-ऋजुसूत्रनयोत्थाऽवक्तव्यत्वप्रतिपादकतृतीयभङ्ग-सङ्ग्रह-व्यवहारनय

द्वयसमुत्थक्रमिकसत्त्वाऽसत्त्वोभयप्रतिपादकतुरीयभङ्गः प्रथमतृतीय-संयोगजपञ्चमभङ्ग-द्वितीयतृतीयसंयोगजषष्ठभङ्ग-प्रथमद्वितीयतृतीयसंयोगजसप्तमभङ्गैश्च संघटितमूर्तिः, शब्दनयाश्रिता सप्तभङ्गी पुनः पर्यायभेदेऽप्यर्थस्याभेद इत्यभेदाभ्युपगमप्रवणसाम्प्रताख्यशब्दनयसमुत्थप्रथमभङ्ग-पर्यायक्रियाभेदप्रयुक्तार्थभेदाभ्युपगमप्रवणसमभिरूढैवम्भूताख्यशब्दनयसमुत्थद्वितीयभङ्गघटिता, त्रिभिरपि शब्दनयैर्युगपद्भेदाऽभेदोभयविवक्षया तृतीयस्यावक्तव्यत्वभङ्गस्य, क्रमिकतदुभयविवक्षया तुरीयभङ्गस्य, प्रथम-तृतीयभङ्गसंयोगादितः पञ्चम षष्ठ-सप्तमभङ्गानां सम्भवात् तृतीयादिभङ्गैश्च घटिता, किन्तु शब्दप्रधाने शब्दनये वचनातीतगोचरोऽवक्तव्यत्वभङ्गो न सम्भवति, परमत्रापि तृतीयभङ्गोल्लास ऋजुसूत्रादेवेति पर्यालोचनया शब्दा-ऽर्थनयद्वयाश्रिता या सप्तभङ्गी तस्या एवाधिकारः, यस्याः सप्तभङ्ग्या प्रथमभङ्गो यन्नयसमुत्थस्तस्यां तन्नयस्य प्राधान्यमिति कृत्वा तत्र साम्प्रतनयस्य प्राधान्यमिति सा शब्दनयसप्तभङ्गीति व्यपदेशार्हा, तत्र प्रथम-तृतीय-तुर्य पञ्चम सप्तमभङ्गाः साम्प्रतनयविषयविषयकत्वात् साम्प्रतनयसमुत्थाः, तृतीय-पञ्चम-षष्ठ सप्तमभङ्गा ऋजुसूत्रनयसमुत्था इत्येकाधिकभङ्गाभ्युपगन्तृत्वात् साम्प्रताख्यशब्दनयस्य ऋजुसूत्राद् विशेष इति सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽभाति ॥

१३६ पृष्ठे, २८ पङ्क्तौ,'तस्येति' इत्यनन्तरम्—

प्रथमनयेन यद्धर्मविशिष्टोऽर्थो गोचरीक्रियते तदवान्तरधर्मविशिष्टनयैव तद्विषयीभूतार्थस्य गोचरीकरणमुत्तरनयेन, विशेष्यीभूतधर्मिणमुपादायैव पूर्वोत्तरनययोः समानविषयत्वलक्षणप्रसङ्गसङ्गतिरिति पूर्वनयाऽविषयीभूतावान्तरधर्मविषयकत्वाद् उत्तरनयनिरूपणस्य न वैफल्यम्, प्रकृते तु नैगमादिनयेषु धात्वर्थक्रियालक्षणधर्मस्योपलक्षणविधया विषयत्वम्, एवम्भूतनये तु विशेषणतया विषयत्वमिति विशेषः ॥

१३७ पत्रे, १२ पङ्क्तौ. 'प्रकृतेति' इत्यनन्तरम्—

चैतन्यस्वरूपप्राणधारणलक्षणजीवनरूपधात्वर्थस्यापि चैत्रमैत्रादिसकलजीवेषु विभिन्नत्वमेव, तत्रापि प्रत्येकं प्रतिक्षणं भिन्नत्वमित्येवं चैतन्यसन्तानानामनेकत्वमुररीकारापेक्षया जीवमात्रस्यापि एकचैतन्यमेवेति निक्षेपान्तरं व्यावहाराश्रितं भवति, तथाभूतस्यापि व्यापकीभूतस्य चैतन्यस्य मायालक्षणशक्तिमत एव भाव इति निक्षेपान्तरम्, मायाऽप्यनिर्वचनीया वस्तुतो नास्त्येवेति केवलमेव चैतन्यमिति निक्षेपान्तरं ब्रह्मवादियुक्त्याऽऽश्रितं भवति, तदेव चैतन्यं सच्चिदानन्दस्वरूपम्, तदधिष्ठानकत्वादेव तद्विवर्तेष्वनिर्वचनीयेषु घटादिषु सदादिप्रतीतिरिति निक्षेपान्तरमुपतिष्ठते, निर्धर्मकं तच्चैतन्यं सत्त्वचित्त्वाऽऽनन्दत्वादिधर्मविकलत्वान्न सदादिव्यपदेश्यमित्यद्वैतमेव तदिति निक्षेपान्तरमप्यागच्छति, द्वैतस्य वस्तुनोऽभावे तद्विरोधिनो नाऽद्वैतस्यापि सम्भव, घटपटादीनामसतां निरधिष्ठानक एव भ्रमः, अन्ते च स्वप्न एव भ्रममन्ततोऽनिरध्यत इति शून्यमेव तत्त्वमिति चैतन्याश्रितविचारपरम्परायां यदि न ब्रह्मविवादे विश्राम, किन्तु तत्रापि विकल्पतोऽवान्तरसूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतमचैतन्यस्वरूपकल्पनाऽऽश्रीयते तदाऽनवस्था, तद्भयाद् ब्रह्मविवादे शून्यतायां वोक्तनीत्या पर्यवसानम्, तदा शुद्धचैतन्यात्मकप्राणधारणलक्षणजीवनरूपधात्वर्थात्मकप्रकृतमात्रस्यापर्यवसानं स्यात्, अतः सम्प्रदायमनतिक्रम्यौदयिकभावरूपजीवनस्यैवैवम्भूतनये जीवपदव्युत्पत्तिनिमित्तविधात्वमुचितमिति ॥

इति श्री तपोगच्छाधिपति-शासनसम्राड् जगद्गुरु श्री विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कारेण
व्याकरणवाचस्पति-शास्त्रविशारद-कविरत्न-श्रीविजयलावण्यसूरिणा
विरचिता नयरहस्यप्रकरणस्य प्रमोदा विवृतिः.

समाप्ता ।

छद्मस्थेषु यदाखण्डखिततया दोषप्रबन्धावये
नो हास्यास्पदमत्र दोषघटना स्यादद्य धीमताम् ।
नो प्रार्थ्या कृतिनो निसर्गरमावास्ता मया शोधने
येषां दोषगणप्रमार्जनविधिः स्वाभाविकोऽयं यत ॥ १ ॥

प्रशस्तिः—

[उपजातिवृत्तम्]

श्रीनाभिजात शुभशान्तिनाथं सुभव्यराजीनयनामृतं च ।
प्रकाशिपं श्रीशुभवर्द्धमानं नमामि नित्यं जिनराजराजम् ॥ १ ॥

[शार्दूलविक्रीडितवृत्तानि]

लोकालोकविलोकिनो जिनपतेः दूरीकृतांहस्ततेः
सोल्लासैरमराधिपैः कृतनतेः सूर्यातिगारूद्युतेः ।
गीरीशस्य च नव्य शासनपतेः सिद्धार्थसत्सन्ततेः
पट्टं धर्मधुरन्धरं विजयते वीरप्रभोः सन्मतेः ॥ २ ॥
तत्र श्रीश्रुतकेवली गणिमणिश्चारित्रचूलामणिः
निर्ग्रन्थाभिधमच्छगच्छमतनोत् स्वामी सुधर्माभिधः ।
कोटीशः किल सूरिमन्त्रकलनात् कोटीति नाम्नोज्ज्वलं
गच्छं चाच्छमतिश्च सुस्थित इति श्रीसूरिपोऽनु व्यधात् ॥ ३ ॥
चन्द्रं चन्द्रकलाकलापधवलं भूयोयशोमालिन
गच्छं चानुचकार चारुचरणः, श्रीचन्द्रसूरीश्वरः ।
तत्रैवानु च सूरिराट् शमनिधिः सामन्तभद्राभिधः
ख्यातेने वनवासिगच्छममलं ख्यातं गुणाढ्यं गणे ॥ ४ ॥
संतापापहर समाश्रितनृणां शाखानदीलालितं
दीक्षाज्ञानशुभास्पदं सुचरणास्यदं विशालोन्नतम् ।
श्रेयांसं वटगच्छमच्छमतुलं सत्पुण्यपण्यापणम्
आचार्याधिप मानतान तदनु श्रीमद्देवाभिधः ॥ ५ ॥

भूपालेन च मेदपाटपतिना दृष्ट्वा तपो दुष्करं
सान्वर्थं च महातपा इति पदं यस्मै ददे सम्मदात् ।
पुण्यात्मा विदधे ततः स च जगच्चन्द्राभिधः सूरिराट्
यत्नं मष्टगुणालयं किल तपागच्छं सदच्छाशयम् ॥ ६ ॥
गच्छेऽस्मिंश्च परम्परागतमहोमैश्वर्यलीलालये
श्रद्धाचारचितां कुलालयमये राद्धान्तमार्गाध्वगे ।
श्रीहीरेण जिनेन्द्रशासनशिरोहीरेण धीरेण च
भूपालाकबरप्रबोधनकृता पुण्यात्मना सूरिणा ॥ ७ ॥
मोहेलापतिपाटने पटुतमे सद्धर्मसेनाकरे
श्रीसेनेन च सैनिकेन गुणिना श्रेयोऽर्थिना सूरिणा ।
श्रीदेवेन च सूरिणा विबुधतास्फातिं परां बिभ्रता
श्रीसिंहेन च पापनागहरिणा श्रीसूरिणोल्लासिते ॥ ८ ॥
पृथ्वीं पादप्रचारतो विदधतो ध्वस्तान्धकारां वरां
निर्मातुः शमसागरोद्‌यरमां सद्वृत्तताशालिनः ।
सत्सौम्याकृतिमालिनः कुवलयाऽऽनन्दं ददानस्य च
साधोस्तारकपस्य वृद्धिविजयाभिख्यस्य वै सद्‌गुरोः ॥ ९ ॥
पादाम्भोजरजोमरन्दमधुपो विद्याविलासालयो
भूपालावलिमौलिलालितपदाम्भोजो जनानन्ददः ।
उच्चाचारप्रचारमोद्यतमना नानामुनीनां गुरुः
प्रोढोद्धाऽऽगमयोगमुख्यविधिना प्रस्थानपञ्चरपरः ॥ १० ॥
स्वं चास्यं समयं सदा सहृदयं विद्वांश्च दिव्याकृति-
र्नित्यं धर्मकथाविधौ विलसता माधुर्यमाबिभ्रता ।
गम्भीरध्वनिना घनाघनरवं हास्यास्पदं कुर्वता
तारेणाखिलभव्यकेकिनिकराऽऽनन्दं ददान. सना ॥ ११ ॥
तीर्थानामवने समुद्‌धृतिकृतौ लीनान्तरालः सदा
शीलं शैशवतोऽमलं च कलयन्नाचार्यचूलामणिः ।

सम्राट् श्रीजिनशासनस्य वसति प्रौढप्रतापश्रियो
राराजीतितरां जगद्गुरुरयं श्रीनेमिसूरीश्वरः ॥ १२ ॥

[वसन्ततिलकावृत्ते]

ईडे सुदर्शनधरं पुरुषोत्तमं तं मैत्रीयुतं समुदयश्रियमादधानम् ।
सच्चन्दनं सुमनसामनुरागचक्रं विज्ञानतामरसतामरसाकरं च ॥ १३॥
भव्यालिपङ्क्तिकलं जडतातिगं च नित्यं पुनानमखिलं किल साधुपद्मम् ।
सन्दर्शिताऽमृतपथं वरदेशनातो लावण्यमन्दिरमुदारमनोऽभिरामम्
॥ १४ ॥

[उपजातिवृत्ते]

नम्यं नरेन्द्रैः सुजयन्तमार्यदक्षं सुशीलोद्यनिशुद्धचित्तम् ।
कल्याणभूस्केवलनामधेयजिनप्रभोल्लासितभावचित्तम् ॥ १५ ॥
सच्चन्दनं सज्जनतापहारं प्रौढप्रभावं विबुधार्चितं च ।
सन्मङ्गलं सच्चरणादिकान्तं मतीशमान्यं गुणराजिरम्यम् ॥ १६ ॥
तस्यानल्पगुणस्य नेमिसुगुरोः सत्पट्टपद्माकरे
लावण्येन कजेन रैवतगिरौ नत्वा शिवानन्दनम् ।
आशाकाशदृशा मितेऽर्कसमये सच्चैत्रराकादिने
ग्रन्थे श्रीनयगे रहस्यनिहिते टीका प्रमोदा कृता ॥ १७ ॥
चन्द्रार्कमहिमा यावद् भाति कान्तिकृतो भुवि ।
तावद् विवेकशालिना ग्रन्थोऽयं हृदि नन्दतु ॥ १८ ॥

इति प्रमोदाविवृतिः सपूर्णा ॥

टीकाग्रम्—त्रयस्त्रींणि सहस्राणि ॥

२ परिशिष्टम्

मूले टीकायां चोपन्यस्तानां गाथादीनामकारादिक्रमा सूचि —

	गाथादिकम्	स्थलम्	पत्राङ्कि
१	अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि० १ श्लो० ११]	१०९, ५
२	अत्र चाद्यानामादयस्त्रय'	[तत्त्वार्थवृत्ति० अ० १ सू० ५]	८६, १
३	'अभेदं नोल्लिखन्ती धी०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि० १ श्लो० १८]	७१ १५
४	'अर्थानां सर्वैकदेश०'	[तत्त्वार्थभाष्य०, अ० १ सू० ३५]	९१, ६
५	'अथाभिधानप्रत्यया०	[ ]	६१ ४
६	अर्पितानर्पितसिद्धे	[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३१]	३०, २
७	'असंसर्गाग्रहस्यापि०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि०१ श्लो०१२]	१०९ २५
८	'अहवा पच्चुप्पन्नो०	[विशेषावश्यकभाष्यगाथा २२३१]	१०५, ७
९	इच्छइ विसेसियतर०	[विशेषावश्यक नि०गाथा २१८४]	११५, ५
१०	'इन्द्रो मायाभि ०'	[बृहदारण्यकोपनिषद् २ ५ १८]	७१ २१
११	उज्जुसुअस्स एगो०'	[अनुयोगद्वारसूत्र० १४] २३-२	११३-७
१२	उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्	[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९]	७३ १३
१३	'उप्पइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा	[आगम ?]	६ १५
१४	उवएसो सोणओ०'	[विशेषावश्यक नि० गाथा-३५९२]	१२, १
१५	'ऋजुसूत्राद्०'	[नयोपदेशश्लो० ३४]	
१६	एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म०	[छान्दोग्योपनिषद् ६, २ १]	७० २६
१७	'एव जीव जीवो ससारी०	[विशेषावश्यकभाष्यगाथा-२२५६]	१३३, ३
१८	काशीमरणान्मुक्ति'	[श्रुति ?]	३, १८
१९	किञ्चित् सिद्धमसिद्ध०'	[वाक्यपदीय०]	
२०	गुणपर्यायवद् द्रव्यम्'	[तत्त्वार्थ० अ० ५, सूत्र० ३७]	७९, १३

इति मुनिश्रीमहिमाप्रभविजयसङ्कलिता सूचि ॥

शुद्धिपत्रम्

सविवरणस्य नयरहस्यप्रकरणस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ती
०कम०	०कर्म०	१,२४	०ह्र प्र०	०ह्-प्र०	८ २५
चम्र०	चक्रु०	२, ७	०दित०	०दिति०	८,२८
नास्तिक०	नास्तिकै०	२,१६	०धम०	०धर्मं०	८,२८
०वनाह	०वनार्ह	२ १९	०द्, अ०	०द् अ०	९,२७
०रीय०	०रीण०	३, ८	उक्तव०	उक्तिवै०	१०,११
०सिद्ध०	सिद्धि०	३ १७	तत्वार्थ०	तत्त्वार्थ०	१० १२
०ध्यसार्थ	०ध्यसार्थं	४, ९	०दायका०	०दायैका०	१०,१६
०म्,	०म् ।	४ २७	शृङ	शृङ्गं	११,१३
०स्यव	०स्यैव	५,९	०नयर०	०नयैर०	१२,९
०तत्त्वाथ०	०तत्त्वार्थ०	५ २६	०तैकक०	०तैकैक०	१२,१३
०माग०	०मार्ग०	५ २८	०तैकक०	०तैकैक०	१२,१४
०थर्प०	०र्थप०	६,२	कृत्योत्था०	कृत्योत्था०	१२,१५
०रेऽथ	०रेऽर्थं	७,६	प्रमाण०	प्रमाणै०	१२,२७
०जन	०जनम्,	७,११	०योह०	०योर्ह०	१३,२
०नम्,	०नं	७,११	तन्नान्त०	तन्त्रान्त०	१३,६
०पय०	०पर्य०	७,१८	०प्रक्षे०	०प्रतिक्षे०	१३ ८
०विपयो य.	०विपय.	८,१७	०चतुद०	०चतुर्द०	१४ २
०सत्त्व	०सत्त्वं	८ २०	०दीना०	०दीना-०	१४ ६
०स्यवेति	०स्यैवेति	८,२५	०हित्वे०	०हित्वे-०	१४,७
०तदित्त०	०तदितरा०	८ २५	०मूते	०भूते	१४,१४

अशुद्ध	शुद्ध	पृ., पं.
०नामाध्य०	०नामध्य०	१४,२७
त्रिभिर्नि०	त्रिभिर्नि०	१५,१
०द्विन०	०द्विने०	१५ ७
०द्वि द्वि०	०द्विद्वि०	१५ ११
०द्वि तृ०	०द्वितृ०	१५,१२
०स्ययव०	०स्यव०	१५ १४
द्वित्व	द्वित्वं	१५,१५
०धम०	०धर्म०	१५,१९
भूत०	भूत०	१५,१९
०द्विक	०द्विकं	१५,२२
०प्रसित्व०	०पत्तित्व०	१६ १६
०त्या०	०त्यतआ०	१६,२०
०र्यह्वा०	०र्य-ह्वा०	१७ ३
न, तद्०	न तद्०	१७,१८
०कट्टत्व०	०कट्टकत्व०	१७ १९
०तत्र	०वत्र	१८,१
०धुय०	०धुर्य०	१८,२४
०दोप०	०दोपोप०	१९ ६
०तम् का०	०तमिति का०	१९ १५
०रमेवा०	०रत्वमेवा०	१९,२६
०विकारि०	०कारि०	२०,२
०ति, स०	०ति स०	२०,२२
०विभागा०	०विभिन्नभागा०	२१,२४
०पर्यायो०	०पर्यायियो०	२२,१३
०सौप०	०औपा०	२३,८
०तैकयो०	०तैकत्वयो०	२४ ७
,,	,,	२५ ५
०दकस्त्वमकार०	०दककस्वप्रकारक०	२५,१६

अशुद्ध	शुद्ध	पृ., पं.
०प्रेनैक०	०प्रे नैक०	२७,१४
०नय ०	०नय०	२७,२५
०केनै०	०क्षैणै०	२८,१
०यात्मत्वं	०यात्मकत्वं	२८,११
०स्तम् ।	०स्तम्,	२९,३
०दित०	०दिति०	२९,४
०थ ।	०र्थः ।	२९,७
०लक्षणाव०	०लक्षणावच्छे काव०	२९,१३
०यैक०	०यैकत्व०	२९,१५
०न्ध	०न्धः,	२९,१९
दष्ट०	दष्टि०	३०,२६
०मानावगाही	०मानग्राही	३१,११
०भ्युप०	०भ्युपै०	३१,१८
०र्भावः । स	०र्भाव, स	३१,२३
०द:, ।	०द ।	३१,२४
नो०	भावाचो०	३२,६
०सौवसा०	०सौसा०	३२,१४
०तरांश०	०तरांश०	३२,२३
०मस्य । पच	०मस्य, पवं	३३,८
०त्वसु०	त्वनुप०	३४,५
नैगम०	"नैगम०	३५,२०
०ब्द०	०ब्दा०	३५,२०
०नया	नयाः" [त० १,३४]	३५,२०
०नाम्	नाम् ।	३६,१०
०ति ।	०ति,	३६,१०

॰मेव	॰मेव	३६,१६
॰प्रकारखु॰	॰प्रकारकखु॰	३९,३
तत्	तत्,	३९,५
चेति	चेति-	३९,२४
॰त्य प्र॰	त्यं प्र॰	४०,६
॰दि दि॰	॰द्दिद्दि॰	४०,१९
॰शयति॰	॰शॅयति	४२,१०
वाह्मणे	ब्राह्मणे	४३,७
॰नार्थं	॰नार्थं	४४,१४
॰शुद्ध॰	॰शुद्ध॰	४४,२३
॰क्रिया॰	॰क्रिया॰	४५,१६
॰रूपैव	॰रूपैव	४५,२७
॰तुल्या॰	॰तुल्या॰	५०,२४
॰त्वं	त्व	५०,२७
॰दीनां	॰दीनां शुद्धत्वं	५१,११
॰तीत्यु॰	तीत्याद्यु॰	५१,१७
शङ्कते	शङ्कते-	५१,२०
नहि॰	न हि	५३,१
नही॰	न ही॰	५३,७
॰पेयते	॰पेयते-	५४,२४
॰मिश्रेपुं॰	॰मिश्रे पु॰	५७,११
अवपय	अत पय	५७,१६
॰म्यतवि॰	॰म्यवि॰	६०,१३
॰परिमाण॰	॰परिणाम॰	६६,२
॰अनकान्ताया	अनु॰ ॰अनकताऽनु॰	६६,११
॰कम्।	कम्,	६३ ३
एवं	एवम्	७०,२६
॰पटबुद्धया	॰पटभेदबुद्धया	७०,२७
॰पटभेदैः	॰पट-भेदैः	७१,३
सिद्ध॰	सिद्धय॰	७१,७
मिणइत्ती	मिणइ त्ती	७३,२
॰अन्त॰	॰अनन्त॰	७३,१८
॰गाही॰	॰ग्राही॰	७३,१९
विषयत्वम्	विषयत्वम्,	७३,२१
पुनः	पुनः,	७५,१०
॰परिणाम॰	॰परिमाण॰	७६,१
निक्षेपेत्	निक्षिपेत्	७७,१६
॰माः	॰मा	७७,२०
॰मप॰	॰मुप॰	७८,५
॰द्रव्य-॰	॰द्रव्य॰	७८,१४
॰कार॰	॰कारण॰	७८,१८
तदु॰	त्वदु॰	८०,६
द्रव्यमिति	जीवद्रव्य इति	८०,१३
॰नयेस्येति	॰नयस्येति	८०,२०
॰तयाद्र॰	॰तया द्र॰	८३,२३
॰ण प्र॰	॰णप्र॰	८६,९
॰पृष्ठा॰	॰पृष्ठा॰	८७,१०
॰नविशेष॰	॰न विशेष॰	९०,२३
॰सद्दै॰	॰सद्दे॰	९१,२०
नास्ति	नास्ति	९३,५५
॰मिति"	॰म्" इति	९४,६
इति,	इति-	९४,१९
॰स्थापना॰	॰स्थापन॰	९५,९

ब्यहार:	व्यवहार.	९७,१	०त्येत्वे०	०त्येवे०	११२,३०
०स्यापला०	स्याप्यपला०	९७,२७	।	,	११२,२
०हार	हारः,	९९,२	।	,	११२,३
०पात्य०	०पात्व-०	९९ २	।	,	११२,५
०स्याप्ये०	स्याभावेऽप्ये	९९,१०	०हरसः	हारतः	११२,५
०पर्यात्	०पर्यात्,	१००,१	०पोपादः०	०पोत्पाद०	११२,५
०वत्य०	यस्य०	१००,१९	घटा०	०घट	११२,१०
न हि	नहि	१०४,१	०इर्थं०	इर्थं	११४,१९
०नात्ती०	नान्ती०	१०५,५	०तर	तर०	११५,२७
०ना ती०	ना नती०	१०५,५	समभिरुढस्य	साम्प्रतस्य	११६,१०
०व्याप्य एव	०व्याप्यमेव	१०५,१८	,	।	११७,७
०ऽतीत०	०ऽनतीत०	१०५,१९	इदन्त्व०	इदन्त्व-०	११७,७
०गताज्ञान०	०गताकार-		एव	एव,	११८,१
	ज्ञान०	१०६,९	कुम्भः,	कुम्भ	११८,२
०सूत्रं	०सूत्र०	१०६,२७	तया	तथा	११८,१३
०मित्यर्थः	०इत्यर्थः	१०६,२८	कुम्भः ।	०कुम्भ	११८,१६
तद्वमपि	तमपि	१०७,१२	नन्वेव	न चैवं	११९,१
०ताना०	०तमना०	१०७,१७	स्वपरो०	स्व परो०	११९,४
०गमो यि०	०गमोऽयि०	१०७,२३	०शङ्कते	०शङ्कय	११९,१२
।	!	१०८,६	नन्वे०	निषेधति	
संशी०	शंस०	१०९,२५		-न चै०	११९,१३
।	,	११०,२	समाधत्ते	निषेधहेतु-	
०ताथ०	०तार्थं०	११०,७		माह	११९,१६
भान	भानधर्मों		।	।	१२०,२
	माव	११०,१६	०स्वपर०	०स्व पर०	१२०,३
नोभयया०	उभयथा०	११०,२८	।	,	१२०,५
०दित्यध	०दित्यर्थः	१११,१६	०त्वस्य०	०त्वस्यै०	१२०,१०

०स्वपर०	०स्व-पर०	१२०,१६	ग्रहि०	गृही	१२९,२
०तस्ये०	०तस्यै०	१२०,२३	०रेणव	०रेणैव	१२९,१३
।	,	१२१,१	०पद्	०पदं	१२९,२६
०पदेन-	०पदेन	१२१,१	०त्तोपका०	०त्तपुरस्का०	१३१,२
स्व०	स्व पर०	१२१,२	घट-०	घट०	१३२,७
चकुम्भ०	च कुम्भ	१२१,४	▫	–	१३३,५
।	,	१२२,१	०सम०	०-सम०	१३३,६
सद्भावेन	सद्भावे	१२२,१८	०हितः	०हित इति	१३३
०कल्नाय	कलनीय	१२२ १९	०क्षायी०	क्षायो०	१३३,
वक्तव्य०	वक्तव्यत्व०	१२२,२५	०देश०	०देश-०	१३४,४
०सिद्धय०	सिद्धय	१२३,९	च द्व	चद्व	१३५,३
०गम्यम०	गमेऽ०	१२३,९	०पाणा	०णाणो	१३५,३
०ऽ०	०ऽपि	१२३,११	०दसय	०दसहि	१३५,९
पर०	अपर०	१२३,२७	चह्वौ	चत्वारः	१३५,१६
।	,	१२४,४	०प्राणी च	०प्राणश्च	१३५,१७
स्वपर०	स्वपरोभय०	१२४ ७	०ताद्वेचेतने	०तोद्वेचेतने	१३५,१८
योधात्	तथाबोधाद्	१२४ १०	इति	इति-	१३५,२०
०द्गि गा०	०द्विगा०	१२५,१२	०रागस्य-	०रागस्य	१३५,२०
तथाहि	तथाहि-	१२५,१३	०दर्शी च	दर्शिभिः	१३५,२२
विकल्प०	विकल्प०	१२६,१२	०नया	नयात्	१३५,२२
देशा',	देशाः	१२६,१३	०नयाः	नयात्	१३५,२३
,	।	१२६,२८	०पर्शि०	०पर्दर्शि०	१३८,१०
संम०	संक०	१२८,२	०मान	मानं	१३८,१५
०रुद्धेति	०रुद्धे"त्ति	१२८,२	०नाप०	०न प०	१३९,२१
०म्युप०	धर्मेवाभ्युप०	१२८,७	०मर्त	०मर्तं कारणं	१४१,१०
०धर्मेदात्तम्	तम्	१२८,८	०ष्य०	०ष्यं	१४१,१७
०पेक्षया०	०पेक्षाया०	१२८,१७	तथा	तथाऽपि	१४३,२०

०पाद०	०पपाद०	१४४,२
०तिप्पु०	तिपु	१४५,७
०णं	०णाम्	१४५,७
०लनु०	०लउ०	१४६,२२
०टेन	०टे	१४७,१६
प्रत्यय०	धातु०	१४७,२०
न च	ननु	१४७,२२
०सत्या	सत्त्या	१४७,२३
धात्वा०	धातुत्वा०	१४८,११
प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५०,२२
तद्भवच्च	तद्भावाच्च	१५०,२३
०प्रत्या०	०प्रत्यया०	१५१,१२
विशेष्या०	विशेष्यता०	१५१,१३
प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५१,१३
०तत्सम्बन्धेन	०तत्त्वसम्बन्धेन	१५२,१२
०त्यादो	०त्यादौ	१५४,११
सौव०	सौ०	१५७,१७
०बोध०	०घोष०	१६०,१४

श्रीविजयनेमिसूरिग्रन्थमाला-रत्नानि ।

प्रकाशितग्रन्थाः ।

	मूल्यम्
१. धातुरत्नाकर भाग-१	५-०-०
२. ,, २	४-०-०
३. ,, ३	२-०-०
४. ,, ४	२-०-०
५. देवगुर्वष्टक-स्वोपज्ञवृत्तियुक्त	०-४-०
६. देवगुर्वष्टक तथा कदम्बाष्टक	०-१-०
७. धातुरत्नाकर भाग-५	४-०-०
८. ,, ,, ६	२-८-०
९. नूतनजिनस्तवनमालादिसंग्रह, आवृत्ति ८	अमूल्य.
१० महावीरस्तवनमाला	,,

११ महावीरछत्रीशी	,,
१२ धातुपारायणम्, कण्ड्वादिप्रकाशः	,,
१३ नूतनतीर्थस्तवनमाला	,,
१४ कण्ड्वादिप्रकाशः	,,
१५ सविधिप्रतिक्रमणादिसंग्रह	,,
१६ धातुरत्नाकर भाग-७	५-५-०
१७ स्तुति चोवीशी	अमूल्य
१८ विधियुक्तपञ्चप्रतिक्रमणादि भाग १ थी ८	,,
१९ जीवविचार-पद्यानुवाद तथा उपयुक्तटिप्पणयुक्त	०-२-०
२० सिद्धहेमदीपिका (अष्टाध्यायमयी)	
२१ तत्त्वार्थत्रिसूत्री-प्रकाशिका	४-८-०
२२ प्रथमकर्मग्रन्थ-पद्यानुवाद-विवेचनादिविभूषित	०-६-०
२३ जिनसंगीतसरिता	०-१२-०
२४ सिद्धहेमदीपिका-प्रकाशः। प्रथमो भागः।	०-१४ ०
२५ चैत्यवंदनभाष्य छन्दोबद्ध भाषानुवाद	०-८-०
२६ स्याद्यन्तरत्नाकर भा १	१-४-०

मुद्र्यमाणग्रन्थाः।

१ सिद्धहेमशब्दानुशासन-महाव्याकरणम्,
बृहद्वृत्ति-बृहन्न्यास-लघुन्यासादिसहितम्।

२ तिलकमञ्जरी टीकात्रययुता।

३ सप्तभङ्गी-नयप्रदीपप्रकरण बालबोधिनीविवृतियुतम्।

४ अनेकान्तव्यवस्थाप्रकरण तत्त्वबोधिनीविवृतियुतम्।